

LOOMING

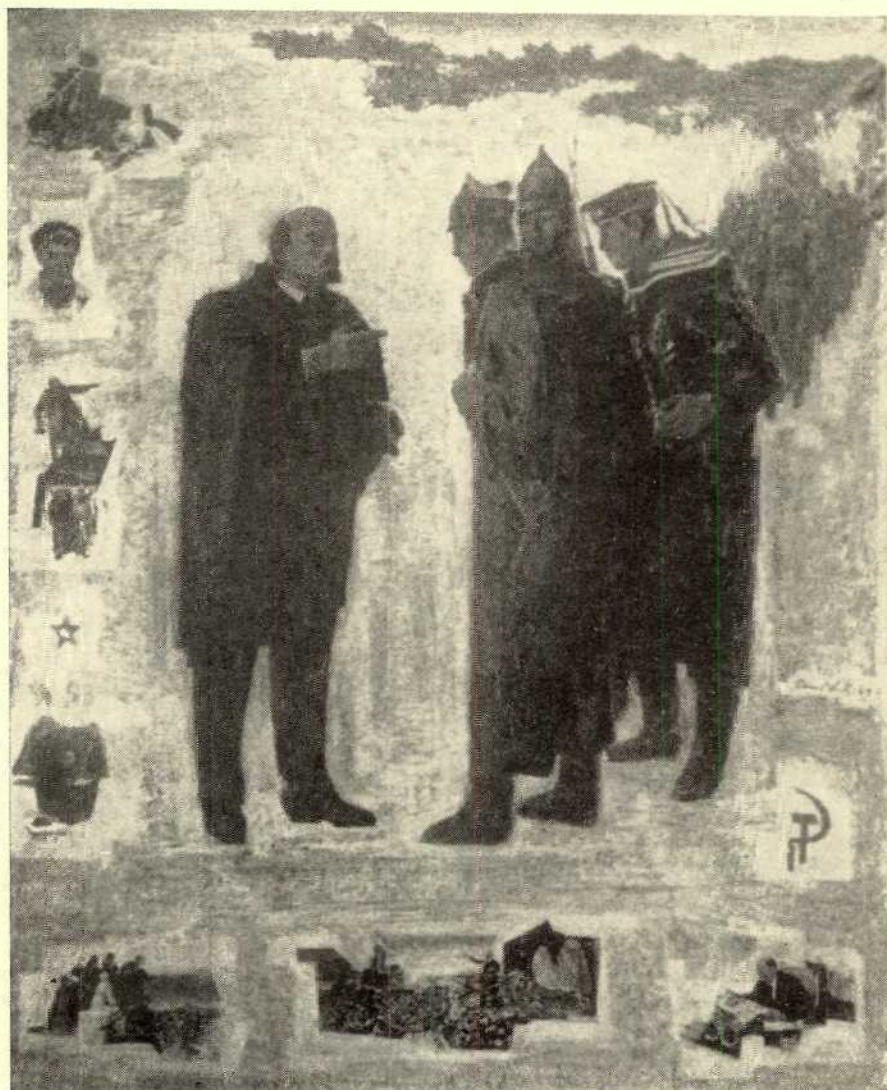

MARTS 1970

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HA'ALEKANDJA

3.

E. Kits

Lenin (Õli) 1969

LOOMING

KIRJANDUSLIK
JA ÜHISKONDLIK
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

3 MÄRTS - 1970

Lilled ruudul

Kumab kollakalt ja lillalt
õhtuõhes aknatahvel.
Ulguvetel igisillad,
väiksed väinad veel on lahvel.

Seal on merevaigust keede
verivärske värvipõiming.
Lootoste ja orhideede
laialõikeline lõiming.

Sätendavais õiesarjus
ürgliaanid, sõnajalad,
vetikase adru varjus
kullauimelised kalad.

Keset rõõskjaid roosinuppe
lummulisi luigekaelu,
viirdevahtu, vesikuppe,
sametlehvikuid ja -paelu.

Taeva taustal nagu ripuks
päikse purpurbaldahhiine,
nagu kõlisema kipuks
kuljuseid ja tamburiine.

Uitleb udus hõbehallis
pilvepehme õitsmeude,
külmas kirkastund kristallis
kujutluste kangakude.

* * *

Kivid on kõrvuti. Kivid ei räägi.
Kivid ei sosista. Kivid ei karju.
Kivide vahel võib sulada jäägi,
olla laineid ja hangedeharju.

Mõnikord mõneti rannas lasuvad
kivid, kes nagu mees ja naine,

nende põlvile põrnikad asuvad,
nende varbaile veereb laine.

Tinastuv taevas lööb taltsamaks tuule,
kividelt kajakad kargavad uttu...
Ainult neist, ainult neist keegi ei kuule
sõmerja hiiu südamejuttu.

Möistab vaid kivide kirglikku sisendust
virvede vahel välgatlev kala...
Inimkivid ei tea teise kisendust —
neil on eneste maailmahala.

* * *

Kes maanteede tolmu ja pori
on kraapinud kandadelt,
ja koidukaste on joonud
su toonastelt randadelt?

Nüüd ujedalt ujuvad metsad
sust mööda kui uduvoos.
Puu nägu. Ja heitlikud ladvad.
Kas nendeski pole poos?

Vast pakub veel jahedat varju
see sinirohetav viir,
kus vahtrate verised vaevad
ja kaskede kannatuspiir...

Jäid südame kohal rippu
raag-oksad ja lehtede norg.
Mäed vajusid korraga kühmu
ja uurakuks ahenes org.

Ees pleekinud nõlvade patju —
üks vapper ja vaevatud nurk.
Vaid kuristik vahib veel vastu
kui haavatud hiiglase kurk.

Vaid kuristik mustab veel vastu...
Ja näkku käib piiskadepild...
Ent vaata, mis üle tasta lookub?
Su unenäo helendav sild!

Maas kõrtes on läikivad niidid.
Pehktüvedel krabiseb toht.
Ses ohutus ümbruses ise
sa oled kui igavusoht.

Sest maanteede tolmud ja porid
on kraabitud kandadelt,
ja koidukastegi joodud
su toonastelt randadelt.

* * *

Mus rähkleb pagan paganaga, ei tea, mis ees, ei tea, mis taga.
Kas lembepiin on leheluiged? Kas kätemaksuks saavad muiged?
Mu küla — kulupäine ema, vast hakkad õilsalt kahetsema,
et valurikkalt, vana moega, sa sünnitasid seda poega!
Mu küla — püstipäine ema, arm hääbuv sunnib kõnelema,
et nüüdsel ajal sama moega ei enam sünnitata poega.
Morn saun. Ja veidi leililembust. Ei mäletagi esmaembust.
Ent väeti vääks, ta eluhingus ei vakatanud tukivingus
(nii nagu nutt jäi saunaleili, kui nurganaiseks sai üks preili!)
Vaid pigitanud palgilade võis olla minu peale kade.
Vaid kare räät, hõlst ümber piha võis tunda minu peale viha.
Ka tuul, mis silus hangeharju, ei kandnud kavalusevarju ...
Mu küla — lakkispäine ema, mil hellus hakkas ahenema,
et ohegi su rinnatuksest on nagu leitsak laudauksest,
et sosinadki sõnaprisked on nagu õelad kivivisked,
ja nüke — hoop, ja kiit on laitus, ja paitus — vastukarva paitus?!

Naeratus

ällegi oli Ennoki peas kõik segi läinud. Viimaks hakkas ta uuesti tajuma, mis temaga sündis. Teda tõugati ja veeti, sõimati ja kiirustati, aga kuhu, sellest ei saanud ta korraga aru. Õigemini, sel ei olnudki tema jaoks momendil mingit tähtsust, oluline oli ainult see, et ta kokku ei variseks. Jalad aga ei tahtnud sõna kuulata, ta komistas igal teisel sammul, vaarus nagu joobnu, kuigi pingutas kogu jõudu. Kõige rohkem kartis ta, et järsku hakkab põrand uuesti kiikuma, et ta tunneb end istuvat õõtsuvas paadis, niisugustel puhkudel kaob kõik uttu ja ta võib rääkida end sisse, rääkida, mida ei soovi ega tohi.

Ennokile tundus, et teda on viidud läbi kümnete pikkade käikude; see näis imelikuna, vanglahoone polnud hoopiski mitte nõnda suur, et seda läbiksid lõputud koridorid. Kas ta kaotas vahepeal meelemärkuse ja toimetati siis mujale? Kõike võis juhtuda, ent mis see loeb, peaasi, et jalad kannaksid, et ta jaksaks teha just nii palju samme, kui on tarvis. Millalgi peaksid nad ju päralt jõudma.

Ta püüdis meelde jätta kogu oma teekonna, iga käänu ja koridori-sopi, kuid ei suutnud keskenduda, jalad olid liiga nõrgad, need röövisid viimase kui jõuraasu, isegi silmade jõu.

Põrand oli kalk ja libe, kas siis kõigil politseimajadel on paeplaati-dest põrandad? Või polegi teda vahepeal kuhugi mujale viidud? Iga samm tundub kümne pikkusena, seepärast näivadki koridorid lõputu-tena. Saatjad rääkisid isekeskis, neid oli kaks. Ennoki kõrvust lendasid sõnad mööda, ta ei hoolinud valvurite jutust, kuigi oleks pidanud huvi tundma, pooleldi alateadlikult mõistis ta seda, aga sõnad ei jäänud ikkagi kõrvu pidama.

Ennok komistas jälle, vist seepärast, et tõugati, õnneks ei prantsa-
tanud siiski käpuli.

Kolm-neli meest tulid neile vastu, Ennok tundis nüüdki sisemist sundi jätta lähenejate näod meelde, kuid ei suutnud ka sedakorda käsku täita. Tõstis küll pea üles, suunas pilgu vastutuliijaile, nende näo-
jooni aga ei eraldanud. Silme ees kõikusid üksnes kahvatud laigud, mis kuidagi laiali valgusid, järgmisel hetkel unustas ta sellegi, et mehed olid vastu tulnud.

Siis kaotas ta tasakaalu ja langes kuhugi, lõi otsaesise ja põlved valu-
sasti ära, veeres ikka allapoole ja sai uusi tõukeid ning hoope. Alles hiljem taipas, et oli trepist alla kukkunud. Treppi ta polnud märganud, trepil pole mingit tähtsust, kukkumisel pole mingit tähtsust, tähtis on,

et ta nüüd püsti suudaks tõusta. Otsides seinalt tuge, püüdis ta end jalgele ajada, vajus tagasi, proovis uuesti, surudes end tolli haaval ikka ülespoole.

Selja tagant kostis vihaseid hääli, kedagi sõimati, arvatavasti teda. Samas tundis, et kaenla alt kinni võeti ja kaasa tiriti, katsus võõraid käsi lahti raputada, pingutus jooksis aga tühja, lihased ei kuulanud sõna. Peaksid jalad kandma hakkama, need hakkasidki viimaks, kuid teda ei lastud enam lahti.

Ennok poleks osanud öelda, kui kaua teda nõndaviisi talutati, talle paistis, et väga kaua, lõpuks peatuti, kõrvad tabasid võtme krigina lukus, ta ees avanes uks ja teda tõugati sellest uksest sisse. Nüüd, kus teda enam ei toetatud, kaotas ta tasakaalu, silmade ees hakkas kõik keerlema, jalad justkui takerdusid millessegi, tundis end kukkuvat, katsus loomusunniliselt kuskilt kinni haarata, algul rabasid käed õhku, siis klammerdusid millegi külge, mis liigutas. Inimene, sähvatas Ennokil läbi pea, ja see oli viimane, mida ta veel hoomas.

Edasine ei jõudnud enam Ennoki teadvuseni. Teda ei lastud kukkuda, temast haarati kinni ja ta lõdvaks muutunud keha rippus tükk aega teiste kätel. Otsiti kohta, kuhu teda paigutada, meeste keskel tekkis vaidlus, punase lihunikunäoga mees nõudis talle kohta naril, aga naril konutavad arreteeritud raiusid vihaselt vastu, nari oli parim magamis- ase röskes kambri. Lõpuks tehti talle ruumi seina äärde põrandale, täpselt samasse paika, kus Ennok oli eelmisel ööl lamanud. Keegi ei tundnud teda. Tõsi, praegu oleks ka lähedasel inimesel olnud raske teda ära tunda, sest ta nägu oli paistes ja täis siniseid plekke, muhke ja veritsevaid arme, esihambad olid sisse taotud, ent teda ei tuntud ka varem. Teda peeti umbes kolmekümne viie — neljakümne aasta-seks, paljud aga märksa vanemaks, kuigi lihunik väitis, et algul polevat ta lokiis juuksed nõnda hallid olnud. Kuna Ennokit oli lakkamatult ülekuulamisele viidud ja alati armutult läbi pekstud, siis usuti, et tegemist on mõne suurema ninaga, igal juhul inimesega, kes peab palju teadma. Kohalik tuus ta ei olnud, kohalikku oleks mõni ikkagi tundnud, mis siis, et nägu oli löökidest õudselt moonutatud. Pealegi olid kohalikud tegelased kohe algul kinni püütud ja enamasti ka maha lastud. Muidugi need, kes ei märganud õigel ajal pakku minna, kes olid kas liiga pimedad või siis nii kiindunud oma kodusse, et ei raatsinud linnast lahkuda. Arreteeritud ei pidanud end mingiteks tegelasteks, paljud kinnitasid, et nad, süüitud ja ausad inimesed, on eksituse või salakaebuse ohvrid, nad tõendasid seda üksteisele ja ülekuulajatele ning ootasid vabakslaskmist, uskudes pääsemisse aga järjest vähem. Aeg-ajalt viidi neist mõni öösiti minema ja aeti mõnes linnataguses metsatukas või tankitõrjekraavis auku. Seetõttu kardeti saabuvat pimedust.

Ennok hakkas teadvusele tulema just siis, kui valvur uksele seisis ja kedagi koos asjadega välja kutsus. Ennok ei mõistnud kohe toimuvat, silmad tabasid ainult ukseava, mis moodustas heledama laigu pigimustas vastasseinas, ja selles laigus seisva tumeda inimkogu. Püüdis mõistatada, kus ta asub ja mis ta ümber sünnib ning mispärast ta põrandal lamab. Veel sai ta aru ka sellest, et põrandal lamab teisigi, et kogu põrand on lamavaid mehi täis kiilutud.

«Rutem, rutem!» kostis ukse juurest ja Ennok muutus rahutuks. Nüüd näis talle, et need sõnad käivad mitte kellegi muu, vaid just tema

kohta, ja ta tahtis end istukile ajada, millest aga midagi välja ei tulnud. Kogu keha hõõgus äkki valust, kubemes pistis teravalt, ainult parem käsi oli tuim, isegi sõrmed ei liikunud. Pea oli justkui tühjaks imetud, mõtteid ei olnud ega tulnud, oli ainult tinane valutav keha, kasvav ängistustunne ja rahutus.

Siis märkas ta, et keset ruumi oli keegi püsti tõusnud, et seisja oli pikk, otse hiiglapikk mees, ja et see hiiglapikk mees tahab nagu kuhugi minna ja kõik jälgivad püstitõusnut. Ühtlasi kuulis ta ärevat sosinat, tajus kambrisse siginenud pinget — ja nüüd meenus kõik. Kus ta viibib, mis on temaga juhtunud ja mispärast kogu kamber hinge kinni peab.

Mees ei liikunud paigast, kuigi ta jalad otsisid nagu ruumi astumiseks, Ennok oli selle mehega siin tuttavaks saanud. Mehe perekonnanimi oli Vikerkaar, väga imelik nimi, tal oli neli last, kaks poega ja kaks tüdart, vanem poeg läinud mobiliseeritutega ära, nooremast ei teadnud vanamees midagi ja ta muretses väga noorema poja pärast. Tütred elasid juba omaette, tütardest ta suurt ei rääkinud, jutt siirdus ikka nooremale pojale. Päris iga uue kinnivõetu käest, kas see ei tea juhuslikult midagi Helmut Vikerkaarest, kõhnast kaheksateistkümnenda-aastasest valge peaga poisivolaskist, kes jäänud kadunuks juba juuli alguses. Ka Ennokit oli vanamees usutlenud, Ennok pidi eitama, ta polnud niisuguse poisiga kokku trehvanud, oleks tahtnud aga jaatada, sest vana Vikerkaar äratas temas poolehoidu.

Pikk vanamees otsis ikka veel kohta, kuhu astuda, jalatäit vaba pinda oli aga põrandal raske leida, ilmselt kartis ta kellelegi peale sattuda ega saanudki seepärast paigast. Valvur karjus, et ta nii kaua ei molutaks, ja ähvardas näo sisse lüüa, Vikerkaarele ei paistnud ähvardamine mõjuvat, maha vahtides püüdis ta kiirustamata oma paremat jalga lamajate vahele kiiluda, siis hakati talle teed andma, ukse pool lamajad nihutasid end koomale ja nõnda pääseski ta liikuma. Uksel lausus:

«Jumalaga.»

«Jumalaga,» pomiseti vastu, ka Ennok kohmas jumalaga ja mõtles, et peaks tema kord kiiremini kätte jõudma.

Kambriuks prantsatas kinni, võti ragises lukuaugus ja korraga oli väga vaikne. Kostis ainult hingamist, riiete kahinat ja lamavate kehade pööramist, ärasurnud liikmeile püüti leida paremat asendit. Keegi sosis-tas midagi, samas vaikis ka sosin. Ilmselt oli juba üle kesköö, kas üks või pool kaks, võib-olla koguni kaks, vahel timukad hilinesid. Ka Ennok nihutas end, iga liigutus põhjustas valu, kõige teravamini tuikas kubemes, pärast mahavarisemist oli talle jalaga makku virutatud. Nuutija, suur ja kondine mees, oli vilunud oma ametis, arvatavasti tundis ta isegi mõnu, politseis ja vanglates leidub ikka niisuguseid. Taoliste meeste meelevalla all oli Ennok varemgi olnud, ta tundis need ära enne, kui asi pihta hakkas.

Ennok mõistis, et tarvis on uuesti magama jääda, uni kosutab kõige paremini ja hommikuks peab tugev olema. Homme algab kõik otsast, ta ei tohi näidata oma nõrkust, kui nad märkavad, et ta jõud on lõppemas, siis on kõik läbi. Kisendada ei tohi, halastust paluda ei tohi, isegi silmadega mitte. Põrand kõigub juba liiga tihti, siis lainetab ümber meri ja ta ei tea enam, kus ta viibib ja mida ta räägib.

Uni ei tulnud. Ka janu vaevas, ent Ennok ei söandanud tõusta, et vaadata, kas nõusse on vett jäänud. Algul ei toodud üldsegi vett, alles kambri pealekäimisel seati nurka piimaplekk veega, enamasti joodi

see aga õhtuks tühjaks. Ta ei jaksanud ukseni minna, magajate vahel ei leiaks jalad teed, vanamees ei pääsenud algul paigast, öösi võib nende kambris liikuda ainult see, kes püsib kindlalt püsti.

Siis tuli häda, pakitsus muutus kiiresti väljakannatamatuks ja Ennok oli sunnitud end ikkagi üles ajama, mida oli raskem teha, kui ta oli kartnud. Palju raskem, ta on juba sandiks tümitatud. Õhku oli äkki vähe, kõrvad kohisesid, keegi oigas, see oli ta ise. Ennok surus hambad kokku ja tegi esimese sammu. Esimene samm õnnestus, kuigi põlv värises nagu väetil raugal. Peaks parem pöid õige koha leidma, talle alla sattus midagi, vist kellegi käsi, taevale tänu, et see ära tõmmati. Järgmise sammu ajal leidis ta jalg kohe vaba paiga, tore, et nõnda vedas, ukseni jääb veel neli või viis sammu. Seinast pole mõistlik kaugeneda, seina vastu võib toetada, kui tasakaal kaob. Kuidagi koperdas Ennok paraskini, parask haises, ta tundis heameelt, et polnud kokku varisenud, peaks ka tagasi minnes vedama. Urineerimine valmistas valu, valu sähvatas kubemes ja seljas; küllap läheb üle, rahustas Ennok ennast. Ta tuigerdas ka piimapleki juurde, mis oli tühi, tilgatumaks tühi, juua saab niisiis hommikul, hommik on alles kaugel, hommikul kannavad ehk ka jalad paremini. Tagasi minnes polnud enam õnne, ta astus kellelegi peale ja sai söimata, pomises midagi vabandavat vastu, komistas ja mütsatas vastu seina, hea, et hoidis seina ligi. Kong oli vahepeal nagu suuremaks paisunud, järsku valis ta vaele seina, neetud pimedus, mis ime, kui ei leia oma nurka. Korraga Ennok naeratas ja sai nagu uut jõudu. Talle valmistas nalja kartus nelja seina vahel ära eksida, kui huumorimeel säilib, pole veel kõik kadunud.

Oma nurgas lõi Ennok kukla ära, nagu oleks teda veel vähe pähe togitud, pikk armastab pähe rahmata, ikka kumminuiaga kuklasse, mis küll sigitab niisuguseid tüüpe? Ise veel endine tööline, räägitakse, et sadulsepp, mitte mingi värkstoamanik, vaid palgaline. Töölisi on igasuguseid, kõik pole inglid, mõni on valmis endataoliselt silmad peast nokkima, õnneks on proletariaat tervikuna parem, tervikuna tõukab ta ajalugu edasi.

Ennok seadis end vasakule küljele, vasakul küljel tuli uni kiiremini, vasakul küljel magas ta tavaliselt enamiku ööst. Kõrval norskav lihunik oli muist tema kohast enda alla võtnud, Ennok surus lihunikku tagasi. Lihunik oli heasüdamlik mees, sageli on lihunikud toored, tema põrandanaaber ei olnud, võib-olla polegi tegemist lihunikuga? Lihunikust õhkus sooja, hea, et selgki pisut sooja saab, põrandast imbub nagu nii külma. Kehasooja on tarvis hoida, ta peab end tihedasti lihniku vastu litsuma, üksteise kõveruses magamine pole paha, halb oleks magada üksinda niiskel kongipõrandal.

Jälle tundis Ennok õhupuudust, rahustas end sellega, et õhk on tööpoolest raske, kongipugerikku on tuubitud poolsada meest. «Mul ei ole viga midagi, ma jään magama,» sugereeris ta ennast. Magada on vaja, uinuda kas või tunniks, kas või pooleks tunniks, muidu on juba homme lõpp.

Ennok pidi endale tunnistama, et ta kartis järgmist päeva, kartis uut ülekuulamist, mis nüüd juba pärast esimesi küsimusi muutub peksmiseks. Ta ei teadnud, kui palju ta välja kannatada suudab; seda ei tea vist keegi, mõni hakkab kiiresti rääkima, teine laseb end kauem nuuditada, kolmas ei ava sureski suud. Kus on tema piir? Võib-olla oleks õigem neid nii marru ajada, et nad ta kohe vihaga maha lasevad, nagu-

nii on ta surma määratud, milleks lasta end ikka uuesti ja uuesti piinata. Järsku suudetakse siiski ta keelepaelad valla päästa, keegi ei tea oma piiri, kes garanteerib, et ta ei nõrke juba järgmine kord?

Rinnus kratsib ja põletab, kõhida aga ei tohi. Narrus, ta võib rahulikult läkastada, ukse juures rögistab ju keegi, või on see koer, kes hau-gub? Naabritel on koer, segavereline krants, küllap see klähvibki. Nüüd haugub veel teinegi peni, ei, ei, ei, see pole koera haukumine, nõnda läkastab inimene, siin kõhivad paljud, ruumid on kütmata, seinu katavad hallituslaigud. Jumala pärast, perenaine hoiatas, et ma ühtki häält ei teeks, tal hakkas minust vist hale. Oleks perenaine üksinda kodus, siis võiks käsi suu ees ettevaatlikult kurku puhastada, tänavale ei kos-taks ühtki häält, aga praegu ei tohi, praegu istub köögis külaline, lobisemishimuline naabrieit, kes kogu aeg räägib Saksamaalt tagasitulnud apteekri-pojast, apteeker ise surnud Dresdenis südamerabandusse. Apteekri poeg tundnud ta kohe ära, mõtelda, kui hea ja viisakas inimene, ei unusta vana kojanaist ja teretab, ei pea end sugugi suureliseks, kuigi teenib kas sõjaväes või politseis või jumal teab kus kõrgel kohal; eesti ajal tudeerinud apteekri poeg kirikuõpetajaks. Taskurätt suhu, kui muidu kõhahoogu ei suuda tagasi hoida, perenaisele ei tohi halba teha. Võõrastele inimestele öömaja andmine, tundmatute inimeste varjamine on surmanuhtluse ähvardusega keelatud, seda pidi ka perenaine teadma, ometi ta ei keeldunud. Lausa õnn, et juhtus vastutulelikule inimesele, tööpoolest suur õnn, praegu on isegi kunagised poolehoidjad ära hirmutatud, mis siis rääkida poliitikakaugest elatanud kooliteenijast. Küninides ja sarades oli ta end ära külmetanud, ihu hõõgus palavikus, ta lihtsalt pidi kas või ükski öö tulehoones jõudu koguma. Perenaine keetis pärnaõie teed ja pani sellele mett sisse, homme on juba parem ja ta võib teekonda jätkata. Kas oli üldse mõistlik Tallinna-käiku ette võtta, kas oli tal õigust omapead talitada? Keegi teda aga üles ei otsi-nud, ta pidi riskeerima. Kuulujutud käisid, et kõik Tallinnas pöranda alla jäetud kommunistid olevat kinni püütud, ka ajalehtedes kirjutati vastupanukeskuse likvideerimisest, kas poleks targem olnud niisama redutada, lihtsalt oma nahka hoida? Kus on taskurätik, enam teisiti ei saa, rinnust justkui keeb üles, vasak käsi suu ette, ka päkka võib ham-mustada, kui rätti ei leia. Naabrimoori jutul ei tule lõppu, nüüd on rätik peos, kähku tropp suhu, muidu võib iga sekund hirmsu partsatus käia. Tallinna-reis jooksis tühja, otsitavat ta üles ei leidnud, kuulu-jutud osutusid aga õigeks, ta pidi ütlemata kähku pealinnast jalga laskma. Reisironge ei liikunud, neid poleks ta julgenudki kasutada, vältis ka suurt maanteed, kus kontrolliti dokumente. Ööbis küninides, kuigi oli juba novembri algus, nüüd on lops käes. Higipisarad ei tähenda midagi, lämbumistunne on hirmsam, ent hingata ta ju saab, nohuga oleks lugu täbaram. Süda on veidralt kloppima hakanud, ta lõõtsutab nagu läbiaetud setukas, kas naabrieit jookseks kaebama? Jookseks, jookseks kindlasti, kuuled, ta ju kirub praegu punaseid, mitte suusoojaks, vaid hingepõhjast, nähtavasti elupõline sakste ümmardaja, teenrid omandavad sageli härraste mõttelaadi, nende suurimaks unis-tuseks on ju saksaks saada. Nägu leemendab higist, õhku jääb ikka vähemaks ja vähemaks, kui tõmmata palitu üle pea ja kõhida patja, kõhida poole, ei, veerand suuga, enam pole võimalik tagasi hoida, tas-kurätt ei aita, miski ei aita... Keegi ju siinsamas kõhib, võib-olla ei märgatagi tema kõöksatust, ei, ei, ei, taskurätt sügavamini kurku, ham-bad rusikasse, parem lämbuda kui perenaist ja ennast hädaohtu saata.

Mispärast jäi kõrvaltoas äkki vaikseks? Otse surmvaikseks?

Kas siis ikkagi tema ise läkastas?

Mispärast naabrieit enam ei vadista?

Kelle sammud?

Nõnda kriuksuvad määrimata uksehinged.

Mis mütsatus kostis? Kukkus keegi?

Kas tema kandis perenaise paati? Või aitasid seltsimehed? Miski on segane, hea vähemasti, et nad pääsesid merele, rand ei tohiks enam kaugel olla, neid võetakse hästi vastu, seal on omad, o m a d. Kuhu kadusid äkki teised, neid oli seitse ja veel perenaine, ainult perenaine lamab elutuna paadipõhjas, perenaise selja all loksud vesi, paadilaudade vahelt immitseb, perenaine tuleks kõrgemale tõsta, üksinda on seda öötsuvas paadis raske teha. Nüüd paistab perenaise peatsist võõras mees, on see politseinik, miilits, piirivalvur või esseslane? Ikkagi naabrieit kaebas, alati varitseb kuskil äraandja, teda reedetakse juba kolmas kord, politseinik või esseslane on tarvis aeruga merre tõugata...

Lõikav valuhoo kubemes tõi Ennoki tagasi kambrisse, paat perenaise elutu keha ja võõra mehega hajus, kõrval norskas lihunik, teise seina ääres kõhis keegi valjusti, kõha kostis kiledalt nagu koera haukumine, kas ta näeb veel und või läkastab tõepoolest keegi? Neid hetki, kus Ennoki peas kõik segi paiskus, kus ta enam ei taibanud, kas on ärkvel või näeb und, juhtus ikka sagedamini. Ka päeval viirastus Ennokile kummalisi nägemusi, ta püüdis kujutluspilte eemale tõrjuda, mõelda millelegi muule, mis vahel ka aitas, enamasti aga mitte.

Ennoki uni jäi nüüd alati painajalikuks, ta oli liiga läbi hakitud, et rahulikult magada. Piinasid rasked unenäod, hommikul ei mäletanud ta neid, ent öösi ärkas sageli hirmuhigis. Patareis oli ta põõnanud rahulikult, isegi siis, kui suikuda ei lastud, magas püstijalu, närvepiitsutav müra kõrvades. Nüüd ärkas ta iga veerand tunni tagant, hallutsinatsioonideta uni oli justkui taeva kingitus. Närvid polnud Ennokit kunagi varem alt vedanud, põranda all tegutsedes jätkus tal alati külma verd, päevitas isegi rannas, sest oli veendunud, et nuhid ei oska sealt otsida. Patareis istus viis kuud üksikus ja norskas nagu karu, veel enne nüüdset sissekukkumist suutis ta end kokku võtta, praegu aga pole ta enam oma mõtete ega tunnete peremees. Põrutuse tagajärjel on inimesed nõdrameelseks jäänud, teda taotakse kogu aeg pähe, kumminui on ta ajud vist pehmeks kloppinud, sadulsepp virutab ikka pähe, kumminuiaga kuklasse ja pähe, ei, ei, sellest kõigest ei tohi nii palju mõelda.

Hommikul kell seitse aeti neid üles, valvurid ei viitsinud varem pihta hakata. Just enne äratamist saabus Ennokile rahulikuni uni, ta jõudis nii magada vahest pisut üle tunni, siis kostis valvuri läbilõikav vile. Püüdis veel tukastada, kas või viis minutit, tukastaski, ta näis jälle suutvat end pihku võtta. Viimaks pidi ka tema tõusma, tundis end nii tugevana, et ei otsinud seinast tuge, ent oli end üle hinnanud: jalad lihtsalt ei võtnud vedu. Ta jäi istuma, et jõudu koguda, lihased valutasiid, kael oli justkui kangestunud. Pea käis ringi, juba istukile tõusmine pani kõik ta ümber keerlema, püsti tuleb end ettevaatlikult vinnata. Tekkis iiveldustunne, jalahoobid makku on oma töö teinud, ta oli küll kõhulihaseid pingutanud, et sisikonda kaitsta, vahepeal kaotas aga teadvuse, küllap siis virutati edasi. Oksendada pole hea, oksendamine nõrgestab veelgi, iga suutäis tuleb lõpuni seedida, jõudu läheb rohkem vaja kui kunagi varem. Mis jõudu annavad peedilehed, rasva pole

supis kübetki, rasv ei olegi hea, kui maks ja magu streikima hakkavad...

Korraga tõusis Ennokis viha enese vastu, kas ta on juba alla andnud, et aina ennast haletseb, halemeelseid soigujaid on siin tematagi küllalt. Pooleldi seina najal surus ta end viimaks üles. Pingutusest hakkas pea rohkem ringi käima, tundis, et teda jälgitakse, ja püüdis seinast eemalduda. Jalad kandsidki, mis sellest, et põlved värisesid, mis sellest, peasi, et ta seisab ja liigub. Silmade ees lõi aga uduseks, tasakaal kippus kaduma, komistada ja kukkuda ei tohi, komistada ja kukkuda võib jalgpalliväljakul, mitte vanglas.

Keegi toetas teda. Ennok oleks kõige parema meelega kutsumata abistaja eemale tõuganud, prooviski kätt lahti raputada, aga teda hoiti kas väga tugevasti või oli ta täiesti jõuetuks jäänud. Tahtis käratada, et eemale hoitaks, miski hoidis aga keele kammitas, vist abitusetunne. Teda talutati kuhugi, Ennok taipas, et nari juurde. Seina ääres asus ülestikku kaks nari, kus päeval lamasid haiged või need, kellel olid tugevad rusikad. Nähtavasti peetakse teda juba omadega läbi olevaks, muidu nõndaviisi ei talitataks. Vanglas suurt kaaslastest ei hoolita, isegi, kui jagad kambrit seltsimeestega nagu Patareis, siin hoiavad ainult vähesed kokku, igaüks elab omaette. Kas teeb seda hirm?

«Kao! Ma ütlesin sulle juba, et korista ennast,» käratas keegi otse Ennoki kõrva juures, vist tema talutaja.

«Kärvab nangunii,» uriseti vastu.

«Kao juba ükskord.»

Lihuniku hääl, tõepoolest lihuniku kärisev õllebass.

«Ma ei mängiks samaariameest,» kostis uus hääl. «Temasugused töid meile häda kaela.»

«Kui sina oma keretäie kätte saad, küll siis laulad teist laulu.»

Nüüd ei kahelnud Ennok enam, et tegemist oli lihunikuga.

«Mind toodi eksikombel siia, nad saavad veel pähe, et töid, mina pole mingi punaste sabarakk.»

«Kas mina olen? Minult võtsid komud karni, mis asus käidavas kohas, ja tegid sellest viletsa juurviljakaupluse, aga näe, hoitakse juba viiendat nädalat trellide taga... Heida nüüd ilusasti pikali.»

Viimased sõnad olid määratud Ennokile, ta sai sellest aru, tema eestkostjaks on hakanud lihunik, mis mees see õieti on? Mis õigusega teda hooldatakse, ta pole kellelki abi palunud, ta suudab veel ise. Istub ainult silmapilgu, nõnda kaua, kui udu silmade eest hõreneb, lamama panna ennast ei lase, ta ei tohi ennast lödvaks lasta, ei tohi.

«Sul on tarvis puhata,» ütles lihunik, «rohkem kui kellelgi teisel. Sind nad ei jäta. Ma ei tea, kes sa oled, minu asi pole teada, kuid kui kellelgi on õigus narikohale, siis on see sinul. Sa...»

Keegi torkas vahele:

«Siin ei ole väljavalituid, minul on...»

Lihunik ei lasknud segajat lõpetada.

«Praegu ei ole sul veel sittagi. Oota, kuni sind läbi kolgitakse, siis saad ka sina oma õiguse. Ma loodan, et see sünnib veel täna-homme,» sõnas ta rahulikult ja pöördus siis Ennoki poole: «Viska aga siruli!»

«Asi pole nõnda hull,» pomises Ennok vastu.

«Kedagi pole nõnda klobitud nagu sind.»

«Ma ei ole esimene ega jää ka viimaseks,» lausus Ennok.

Ta hääl kõlas tuhmilt ja võõralt talle eneselegi, kadus tahtmine vaielda.

Pikali Ennok ei heitnud, ta jäi istuma, ka see aitas, udu silme ees hõrenes tõepoolest, nägemine tuli tagasi. Turske, jämeda kaela ja punetava näoga lihunik istus ta kõrval, lihunik näis tervisest ja jõust pakatavat, viis nädalat kinniistumist polnud talle veel mõjunud, Ennok oleks tahtnud lihunikust rohkem teada. Vahel paistis lihunik talle läbi-lõhki ausa inimesena, ka praegu, samas ärkas umbusaldus, kas ei püüta talle hinge pugada. üks hetk näis lihunik koputajana. Ennok surus kahtluse maha, tekkis isegi midagi poolehoidu taolist. Meeleolud ja tunded vaheldusid kiiresti, valvelolek püsis, valvelolek peab püsima ikka ja alati.

Vaevas janu. Vesi tuuakse hommikusöögi ajaks, harva varem. Ennok uskus, et paar lonksu vett muudaks teda endiseks, mingi usk peab ikka olema, usku ei tohi kunagi kaotada. Oleks ta kolmekümne kaheksandal aastal lootuse kaotanud, siis oleks õigem olnud nõor kaela tõmmata, need tõmbavadki nõori kaela, kes ei näe enam ühtki valguskiirt.

Lihunik ulatas talle õhukese pekiviiluga leivakäärü. Ennok põrnit-ses umbusklikult leiba ja pekki, lihunik muutus ta silmis uuesti kahtla-seks, kahtlasemaks veel kui enne, siin ei jagatud kaaslastega palakesi, igaüks hoolitses kõigepealt iseenda eest. Ta võttis leiva siiski vastu ja hakkas aeglaselt mäluma, pärast paari suutäit kadus isu, sisikond tõr-kus toitu vastu võtmast. Mõtles, et süüdi on ka janu, veega läheks suu-täied kergemini alla, keel ei oleks nõnda paks, vett vajab inimene roh-kem kui leiba ja pekki. Ennokile meenus, et pakke lasti vahetevahel läbi, küllap oli ka lihunik paki saanud, nähtavasti naine hoolitseb, lihunik ja pekk käivad kokku, lihunik, pekk ja härja veri. Kambris on kindlasti koputaja, igas vanglas ja arestimajas luuravad koputajad, aga lihunik see vist küll ei ole. Mispärast lihunik on üldse arreteeri-tud, lihunikud harilikult poliitikaga ei tegele, lihunikud peaksid olema nõukogude võimu vastu häälestatud, nõukogude võim lõpetas loomade ja lihaga hangeldamise.

«Eit saatis,» tähendas lihunik.

Ennok mõistis, et see käis leiva ja peki kohta. Ta küsis:

«Mille eest sind kinni võeti?»

«Vist esimese naise tegu. Või kaebas keegi teine. Praegu kaevatakse hirmsasti.»

Rohkem Ennok ei pärinud, talle näis, et lihunik ei taha täpsemalt seletada, tark inimene, milleks lobiseda võõrale, milleks üldse lobiseda, oma tuju tõstmiseks, siis ehk küll.

«Läbiotsimisel saadi minu juurest kätte püstol. Nüüd peetakse pörandaaluseks ja partisaniks. Sellepärast veelgi lollim, et oli teetee, punaväe oma. Ma ei oleks hingeski arvanud, et tulevad läbi otsima, kas ma peita poleks osanud? Minu ameti juures kulub segasel ajal pisike tuleriist marjaks ära. Tuki leidsin maanteekraavist, ainult kaks padrunit oli pidemes, nüüd tassiti siia. Keegi, kes teadis ja minu vastu viha kandis, suskas ära. Arvan, et esimene naine. Mahajäetud eit ei anna iialgi andeks.»

Ennok silmitses lihunikku tähelepanelikumalt. Habemessekasvanud, päevi pesemata punetav nägu, lõbusad silmad, hingelt kuradi tugev mees, kui silmad ikka veel lõbusad, nuhkidel ega koputajatel pole lõbusaid silmi. Jäme maadlejakael, niisuguse turjaga mees võib tõesti lihunik olla. Suured käed ja jalad, ta on vist ka muidu tugev mees, partisaniks oleks ta sobinud küll, lõbusad silmad ja tugev ja natse näib põlgavat.

Toodi hommikusöök ja vesi.

Janu sundis Ennokit püsti tõusma ja piimapleki juurde uiberdama. Veenõu ümber trügiti, Ennok ootas, toetas käe vastu seinu ja ootas, sein oli niiske. Lõpuks pääses temagi ligi, ta võttis kätte kopsiku, mis rippus ketiga piimapleki küljes, vett oli küllalt järel ja ta jõi ahnelt.

Nari juurde tagasi läks Ennok hoopis kindlamate sammudega, tundes heameelt, et jalad paremini kandsid. Nüüd tõepoolest pikutada, pikutada nõnda kaua, kuni lastakse, järsku jäetakse lõunani rahule?

Lihunik ulatas talle kruusi, milles loksus midagi, ja leivakannika. Kohvi pähe anti viha pruuni lõga, Ennok sundis ennast ka selle ära jooma. Leiba ta ei puutunud, leiva pistab pintslisse pisut hiljem, mitte liiga hilja, enne ülekuulamisele viimist tingimata, enne ülekuulamisele viimist peab leib hammaste taga olema, pärast pole temast ehk enam sööjat, pekstakse jällegi oimetuks. Isu puudus täiesti.

Leivast ei jõudnud Ennok ühtki pala suhu pista, ta suikus endalegi ootamatult, uni saabus äkki ega kadunud samas, ta magas raskelt mitu tundi. Ärkas alles siis, kui teda välja hüüti, ta ei kahetsenud, et leib jäi söömata, endiselt polnud põrmugi isu. Tundis end aga märksa tugevamana, püsti tõustes ei värisenud põlved enam sugugi. Ennok surus kannika lihunikule pihku, lihunik vaatas teda imelike silmadega, Ennokil polnud mahti küsida, mis on juhtunud, tajus korraga, et peaks kongikaaslastega rohkem seltsima, kas ta ka väljas polnud ehk liiga ettevaatlik ja kahtlustav? Seadis end minekule, kohendas kampsuni-kaelust ja kuube ning hakkas meeste vahelt endale teed tegema. Teda jälgiti, ta tundis endal pilke ja mõtles, et ainuke, mida ta veel kommunistina teha saab, on pead püsti hoida, keegi ei tohi temas märgata ei hirmu ega allaandmist. Paraski juures peatus, jällegi lõikas seljas valusasti, kusi oli punane. Uksel kiirustas teda valvur, Ennok ei teinud kuulmagi, mis loeb valvuri kisa, valvurid söimavad ikka, kui end igast mustast segada lasta, mis juhtub siis ülekuulamisel. Ei tohi kedagi karta ja keegi ei tohi märgata, et ta on juba sant, üle uuriija toa läve peab ta astuma rahulikult ja kindlalt, valvuri räuskamine on tühiasi. Ennok tõmbus sisemiselt pingule, kõik temas oli äkki valvel, iga lihas, iga närv. Hea, et jalad jällegi tugevad, et ta koridori tuhandeist taldadest siledaks lihvitud paeplaatidel ei libasta, et ta suudab koguni valvuriga sammu pidada, valvur aga kiirustas.

Ruumi, kus toimusid ülekuulamised, astus Ennok tõepoolest kindla sammuga, ta oli kogu jõu kokku võtnud, ta suutis veel lihastele oma tahet peale sundida. Ennokile ei jäänud märkamata, et uuriija vahtis teda üllatunult, kas nad lootsid, et ta on lõpuks vastupanuvõime kaotanud? Ennok ei pööranud oma pilku kõrvale, ta silmitses inimest, kelle meelevalla alla ta jälle toodi, koguni väljakutsuvalt.

Istudes näis uuriija isegi väikesekasvulisena, tegelikult oli ta keskmisest märksa pikem. Veel torkasid ta juures silma laiad põsesarnad ja suured pruunid tütarlapsesilmad. Kambris kõneldi, et pikakoivalise, tütarlapsesilmadega ülekuulaja nimi on Sanden, ja veel seda, et kui juba keegi on Sandeni kätte antud, siis pole head loota. Senise ülekuulamise järgi pidi Ennok tunnistama, et Sanden oli vilunud ja julm juurdleja, ilmselt omaaegne kohtuametnik, kriminalist või kapo agent.

Sanden ei kiirustanud küsimuste esitamisega, ta armastas ülekuulata-avaid algul oodata lasta, neid oma suurte silmade pilguga segadusse ajada, nende tahet halvata, võib-olla harrastas ta hüpnotiseerimist?

Igal juhul oli ta oma ametist sisse võetud, hoolimatu visadus ja julmus käib niisuguse tüübiga kokku. Ennok talus segadusse sattumatult Sandeni pilku, mis teda toll-tollilt läbi kompas; nagu Sanden teda, nii püüdis ta ka Sandenit hinnata. Kas on ülekuulaja veendunud vaenlane või lihtsalt hoolas karjäärihimuline käsutäitja, hoolsad karjäärihimulised käsutäitjad on harilikult kõige halvemad, olgu süsteemiline tahes. Ent lõppude lõpuks on see ükstaskõik, kaasatundmist pole tal oodata ei sellelt paksude lokiis juustega hüpnootisöörilt ega kelleltki teiselt.

«Kas te olete järele mõelnud?»

Tumm mäng oli niisiis lõppenud, nüüd algab küsimustesadu.

«Mul ei ole midagi järele mõelda,» lausus Ennok. Keel kuulas sõna, ta suutis iga silpi täpselt hääldada, magamisest oli kasu, leib poleks nõnda kosutanud. Sandeni ilme ei muutunud, nähtavasti ei oodanudki uuriija teistsugust vastust.

«Ärge arvake, et teie saatus on juba ette otsustatud,» jätkas Sanden oma madala häälega, ka tema oli bass nagu lihunik, ainult ta hääli ei kärisenud. «Jätame teid isegi siis ellu, kui te mitte midagi üles ei tunnistate. Tuginedes kogemustele tähendaksin vahest niipalju, et isegi teietaolise mehe jõud ja tahe ütleb varem või hiljem üles. Kus te enne Jõeveere tänavat elasite?»

«Aleksandri tänaval.»

«Maja ja korterinumbr?»

«97 — 2.»

«Enne seda?»

«Kastani 74 — 5.»

«Veelgi varem?»

«Ei mäleta, olin siis alles poisijõmpsikas.»

«Millises koolis te õppisite?»

«Poeglaste gümnaasiumis.»

«Lõpetasite?»

«Enne lõpetamist heideti koolist välja.»

«Mispärast?»

«Halvad elukombed.»

«Täpsemalt?»

«Suitsetamine ja joomine.»

Vastates unustas Ennok oma vaevad, häirisid ainult tuiked peas ja pisted kubemes. Hingata oli kergem, siin oli ka värskem õhk. Jälgides ülekuulajat, püüdis ta tabada küsimuste taha peidetud mõtet, aimata, mida üldse teatakse ja kas tema kaaslased on veel vabaduses. Ennok oli otsustanud esimese ülekuulamise seletuste juurde jääda, kuigi ta polnud alati just kõige leidlikumalt vastanud. Praegu oleks ta kõnelnud targemini, tagantjärele on kerge tark olla. Kuigi Ennok oli kogu aeg arvestanud arreteerimisega, juhtus see siiski kuidagi ootamatult, teda nabit kinni tänaval tavalise haarangu ajal, idiootlik sissekukkumine. Väljaminek oli üldse viga, nii nagu oli viga ka Tallinnas käik, kuid Ennok tundis, et ta ei talitaks ka nüüd teisiti. Kärssitu ta oli, seda küll, kuid kannatlikust äraootamisest on ainult üks samm lihtsa nahahoidmiseni. Pealegi pidi ta teada saama, mis juhtus kooliteenijaga, kes oli talle öömaja andnud. Temast jäi korteriperenaine põrandale lamama, isegi seda ei võinud Ennok öelda, kas vanainimese süda veel löi või mitte. Vist ikka löi, ent kui kaua? Ennoki kiirustavad ja oskamatud katsed minestanud naist teadvusele tuua ei andnud tagajärgi. Minestas naine

ehmatusest või juhtus midagi rängemat? Tol ööl polnud Ennok suutnud kuidagi otsustada. Kas jääda peaaegu elutult lamava perenaise juurde või põgeneda? Poleks kooliteenija naabrieite kartnud, vaevalt oleks tema, Ennoki, kõhimine nõnda mõjunud. Lõpuks pidas Ennok targemaks kaduda, kuigi tundis, et põgenemine jääb ta hinge vaevama. Hoolimata sellest, et lahkumine oli ainuõige. Jooksis naabrieit kuhugi teatama, siis oleks tema kohalejäämine ainult tõendanud, et kedagi tõepoolest varjati, ja korteriperenaine oleks langenud karistuse alla. Nüüd võis perenaine öelda, võis öelda, et ta ei tea midagi, et kui keegi kõhatas, siis ainult varas või röövel, kes oli salaja sisse pugunud. Arstiabi ta lamajale anda ei osanud, mis tema kohalejäämine oleks aidanud? Mitte midagi. Teda oleks ainult kinni võetud, perenaise süüd oleks see raskendanud, kasu poleks olnud ei talle ega ka vanainimesele. Jah, nõnda võis küll arutleda, aga kui naine enne abi kohalejõudmist hinge heitis? Järsku ei tõtanudki kojanaine üles andma, ehmatas niisama ja kiirustas minema, perenaine vajus aga abi, ainuke, kes oleks pidanud abistama, see, kes oli süüdi toimunus, laskis ülepeakaela jalga. Ennok ei suutnud süütundest vabaneda, ta tegi endale järjest suuremaid etteheiteid. Viimaks nädala pärast otsustas selguse saamiseks tagasi minna. Päralt ta ei jõudnudki, ta võeti kinni juba linnas. Ei aidanud ka see, et tal oli isikutunnistus vihes, ta polnud kuhugi sisse registreeritud, valepassi valmistajate viha. Oskar ei jõudnud teda raudteemajja sisse möllida. Oskar ei kahelnud, et see tal korda läheb, ja tema ei kahelnud Oskaris, kõik kukkus totralt välja. Ta ei saanud ju öelda, et elas Oskar Sireli juures, registreerimata oli keelatud kellegi juures elada, ta oleks Oskari sisse söönud, Oskarit oleks võidud kimbutada, koguni arreteerida. Oskarit tuli aga hoida. Nüüd kinnitas Ennok juba ei tea mitmendat korda, et ta nimi on Edmund Mätlik. Ütles end olevat elektrimonitööri, kes töötanud Laokülas venelaste juures, installatsioonitööd oli ta tõepoolest kunagi teinud, ka kolmekümne üheksandal aastal pärast Eestist väljasaatmist Leningradis. See oli talle väga raske aeg. Patareiaastad polnud nii rängad, hoopis hirmsam on, kui sind omad ei usu, õnneks lahenes lõpuks kõik, võib-olla seepärast, et ta kunagi nina norgu ei lasknud, et ta ühtki süüdistust omaks ei võtnud.

Edasi rääkis Ennok, et alaliselt elab ta Tartus, Tartut tundis ta hästi, Tartus oli ta tõepoolest sündinud, mispärast ei oleks ta pidanud seda linna teadma. Küsimusele, kus ta Tartus elab, vastas Ennok kõhklemata: Jõeveere 15—2, ta võis nii öelda, sest see maja oli sõja algul maha põlenud. Seal oli tõesti elanud Mätliku-nimeline mees, tuleroaks langenud maja elanikke pole nõnda hõlbus üles otsida, et teda kellegagi silm-silma vastu seada. Vaevalt seda üldsegi teha püütakse, nad on juba ette veendunud, et ta valetab, talle oleks juba ammu kuul kuklasse kihutatud, kui nad ei loodaks temalt välja pressida, kelle juures ta end varjas, kellega koos tegutses, kes on ta grupi liikmed, kuidas nendega sidet peeti ja nõnda edasi. — Paldiskist sattunud ta Virumaale nõndaviisi, et kui Paldiskis tööd katkestati, siis kartnud ta mobilisatsiooni pärast otsekohe Tartu tagasi sõita, polevat isu olnud sõidida, hiljem aga ei saanudki enam sõita, rinne lõikas Eestimaa pooleks. Rinde eest taganedes jõudnud Virumaale välja, üle Narva jõe ei tahtnud minna ja polnudki enam põhjust minna, sest Punaarmee osad taganesid siis juba täie hooga. Kavatses just Tartusse minekut ette võtma hakata, selleks ta linna tuligi, et kuulata, kas rongid liiguvad, siin aga arreteeriti. Ah kus elas ja millest elatus? Elas, kus juhtus, poissmehe asi, üks päev siin,

teine seal, sattus rumalasti jooma, raha jätkus, venelaste juures teenis hästi, rublad maksavad siiani. Taludes anti mõnikord süüa, ühe lese juures elas ligi nädala, aitas kartuleid võtta, sulane viidud Venemaale, mobiliseeriti või niimoodi. Kauemini enam tuule peal elada ei tahaks, raha otsas ja pikalt sa ikka ringi laaberdad. Seletuses oli rida nõrku punkte, näiteks polnud tal nimetada ühtki täpset aadressi, kus ta oli enne linnatulekut peatunud, mis oli lese nimi, kellel ta aitas kartuleid võtta jne. Ometi jäi esimene ülekuulaja uskuma, ütles veel, et ka tema varjanud end metsas küüditamise eest, venelaste poolt poleks ta tahtnud ühegi hinna eest sõidida, venelaste vastu küll, venelaste vastu sõdinud ta juba vabadussõjas, saanud veel teise liigi kolmanda järgu vabadusristi. Vabadusristi pärast ja selle eest, et teenis eesti ajal politseis, puzased teda Siberisse saata kavatsenudki. Teine ülekuulaja ja praegune uurija kahtlevad igas sõnas, neile on ta kommunist, keda jäeti põranda alla vastupanu organiseerima. Küllap nad uurivad välja ka ta õige nime, ent sellel pole lõpuks tähtsust, määrav on, et nad teda kommunistiks peavad. Kommunist on praegu lindpüü, neid tapetakse ilma kohtuotsuseta, lastakse maha palja näpuganäitamise peale, küllap loodetakse, et ta lõpuks kokku variseb ja oma kaaslased reedab, saaks rohkemaid hukata. Isegi siis, kui ta oma kaks kaaslasi välja annaks, ei jäetaks teda rahule, keegi ei usuks, et rohkem abimehi polnud, kuigi see oli sulatõsi. Ta ei jõudnud veel mitte midagi ära teha, õnn, et Madisegi üles leidis ja et viimane kartma ei löönud. Praegu kardavad paljud, öösiti raksatavad linna taga kogupaugud, nende kaja kostab kaugele, kuulujutud roomavad ja halvavad mõistust, kes tahab pead tulle pista. Ka Oskar osutus kindlameelseks, ent see oli alles algus, kõige rohkem vaeva kulus selleks, et end varjata, kolmekümnendal oli lihtsam, siis olid põrandaalused korterid varem valmis vaadatud, isegi reservkorterid, legaalseis organisatsioonides tegutsesid seltsimehed, siis oli kergem. Muidugi, ka tollal oli keerukas, parteiorganisatsiooni oli rängalt rüüstatud, töölisühingud kihased provokaatoreist, raske oli otsustada, keda usaldada, keda mitte. Erma, keda nad pidasid veendunud revolutsioonivõitlejaks, mängis lehma, tegi palju kurja veel Leningradiski, pealekaebajaid usutakse liiga kergesti. Ka nüüd anti talle nelja usaldatava seltsimehe nimed, üks, keda ta varem tundis ja kellest ta palju lootis, oli viimasel minutil evakueerunud, kaks olid kohe pärast sakslaste sissetulekut maha lastud, neljas käitus nii, nagu ei teaks ta midagi, ilmselt hoidis nahka. Alles kolmandal nädalal juhtus kokku Madisega, ta pidas seda oma parimaks päevaks. Madise juures varjas ta end kolmekümnendal aastal, Madis pidas siis Rakveres töötuba, hea rätsepmeistrina oli tal palju kundesid, ta elas priskesti, kuid aitas neid, inimeste käitumise loogika on üpris imelik. Ka praegu vuristab Madis õmblusmasinat, ka nüüd andis ta ulualust, ütles, et teda ei kahtlusta keegi, kaks nädalat varjaski ta end Madise juures. Madise kaudu tutvus ta Oskariga, kelle kaksikvenna olid hallparunid juba juulis teise ilma saatnud. Oskar, vihane, aga rahulik mees, kes oli kaljukindlalt veendunud, et sakslased saavad lüüa, töötas pärast sõja lõppu venna mõrtsukaga arved klaarida, ta elas linnast väljas, töötas raudteel ja lubas ka Ennoki raudteele tööle sokutada. Kui kaht abimeest võrguks lugeda, siis põrandaaluse võrgu, vähemalt ühe silma võrgust oli ta juba kudunud, rohkem polnud ta senini teha suutnud. Ülekuulaja ei usuks seda. Sakslaste moonarong oli kraavi sõitnud ja kuskil metsa vahel kaks fritsu vagaseks tehtud, mõlemad teod on tembeldatud kom-

munistide kätetöök; kraavi oli aga rong sõitnud vedurijuhi oskamatuse pärast, vähemalt nii väitis Oskar. Muidugi, ta ei pruukinud olla ainukene, keda jäeti linna, kuid tema tegevus on siiani piirdunud ainult kahe usaldatava kaaslase leidmisega. Kalevivabriku inimesi oli veel vara oma meesteks lugeda, kuigi ta lootis, et nendele võib varsti toetuda. Poleks kõik toimunud ülepeakaela, oleks ta kas või kaks nädalat varem teadnud, missugused ülesanded teda ootavad, siis oleks ta ehk tõepoolest juba suutnud ronge õhku lasta, kes teab.

«Kas te tunnete Jaan Ennokit?»

Niisugust küsimust Ennok ei oodanud, korraga näis talle, et kõik on lootusetu, et nad mängivad temaga nagu kass hiirega, et nad teadsid kohe algul, kes ta on. Tundis, et peab kiiresti vastama, nüüd ei tohi viivitada, vaikimine võrdub ülestunnistamisega, uurijad püüavad alati rabada, see on nende nõks. Suu aga ei avanenud, hoop tabas liiga ootamatult, nõnda keeletuna ei või ometi molutada, mis siis, et kõik on otsustatud.

«Keda?»

Hea, et ta nõndagi kohmata märkas.

«Jaan Ennokit.»

Ennok raputas aeglaselt pead. Kes neile selle nime pähe pistis, isegi Madis ei tea tema õiget nime, võib-olla siiski teab, ta pilt õige nimega ilmus kunagi «Päevalehes», ka Madisele on ta Edmund Mätlik. Konspiraatsioonireeglid nõudsid, et ta oleks Mätlik. Kes naerab, ahaa, ülekuulaja, ta naerab nii, nagu rõõmustaks tõesti, nüüd tuleb olla valvel.

«Tähendab, te ei tunne Jaan Ennokit?»

Ennok märkas, et ülekuulaja pikkade ripsmetega tütarlapsesilmad ei naernud enam, õieti polnud neis naerusädet ka siis, kui suu irvitas, need jäid alati külmaks ja nende külm pilk sihtis kogu aeg teda.

«Ei tunne,» vastas Ennok, salgamine oli siiski ainuõige.

Ülekuulaja naeris jälle, seekord kogu näoga, tal oli tõesti millegipärast hea meel, kas selle üle, et korda läks teda ummikusse ajada? Samas kuulis Ennok ukse avamist ja teadis, et nüüd tuleb sadulsepp, sadulsepp tuleb ikka siis, kui uks liigub. Täna on Sanden kannatamatu, nagu üldse viimastel päevadel, kutsus peksusulase vara välja, ülekuulamine vaevalt algas, nähtavasti on ta oma väites veendunud ja ikkagi ainult kinnitust. Ennok ei pööranud pead, tarvis on näidata, et ta ei karda seda, mis algab, ta ei hakka laulma laulu, mida Sanden ootab. Peaks ta viimne piir kaugel olema, nõnda kaugel, et nad enne selle saabumist kannatuse kaotavad ja ta seina äärde seavad. Ennok tõmbus jällegi pingule, eile rabas pikk ühtegi sõna lausumata, ta võib nõnda ka täna talitada. Olad siiski nõksatasid, ta peab end tugevamini peos hoidma, tahe ei tohi nõrkedada, kui nõrkeb tahe, ongi piir käes, surm peab enne viimset piiri saabuma. Pilgu hoidis Ennok kogu aeg ülekuulajal, see näis talle praegu kõige määravam, sest see aitas nagu piiri kaugemale tõrjuda. Imelik, et uks ei sulgu, mispärast ust nõnda kaua lahti hoitakse? Nüüd tabasid Ennoki kõrvasid mitme inimese samme, ta ei keeranud ikka pead, mis on tal tulijatega asja. Üks sisenajaist lohistas jalgu, nõnda kongerdavad läbipekstud vangid, järsku on Madis või Oskar kinni püütud?

Ülekuulaja tõusis püsti ja ruttas tulijaile vastu. Kostis tooli kolinat, keegi hingas vaevaliselt, arvatavasti see, kes jalgu järele vedas.

«Pange istuma.»

Sandeni bass.

Uurija tuli Ennoki juurde.

«Vahialune Ennok, tõuske püsti!»

Ennok jäi istuma.

Nüüd lähenes veel keegi ja haaras tal õlast kinni. Võõras hääl käärtas:

«Püsti!»

Seekord Ennok tõusis.

«Pöörake end ringi!»

Madal urin kuulus jällegi Sandenile.

Ennok täitis käsku. Ta oli end kogunud, ta oli valmis kõigeks, kas või Madisega kohtumiseks, isegi selleks, et leiab eest mõne Tallinna seltsimehe, ta uskus veel endasse, vähemalt püüdis endasse uskuda.

Nüüd nägi ta sisenejaid, kes ei asunud temast kaugel, tuba polnud suur. Kolm neist olid mehed, võõrad mehed, Ennoki pilk vaevalt riivas neid, tal oli silmi ainult ühe jaoks, toolil istuva hallide juustega vana naise jaoks. Naine, kelle ta otsekohe ära tundis, istus toolil, taevale tänu, et korteriperenaine elama jäi, kas ka tema on arreteeritud? Mis temaga siiski on juhtunud, mispärast ta jalad ja käed nõnda lõdvalt ripuvad, mu jumal, ta on ju halvatud! Süütunde pärast, mis teda samas üleni haaras, ei söandanud Ennok naise silmadesse vaadata, sundis end siiski selleks, ta oleks tahtnud halvatult andeks paluda, pilk muutus tahtmatult soojaks.

Ennokile vaatasid vastu tuhmid silmad, kas need silmad teda üldsegi näevad, kas naine tunneb ta ära? Ennok soovis, et tunneks, kuigi talle oleks parem olnud, kui seda ei sünniks. Mis loevad praegu neid jälgivad timukad, hoopis tähtsam on, et vanainimene teda mõistaks, mõistaks, et ta kahetseb ja andestust palub, kuigi parandada ei anna enam midagi.

«Kas olete varem näinud seda meest?»

Need Sandeni sõnad olid määratud naisele. Sandeni hääl polnud kuri, see kõlas pehme mõminana, ometi võpatas naine, nii paistis vähemalt Ennokile. Nüüd ilmus naise silmadesse elu, silmad muutusid ehmu- nuiks, Ennokile tundus, et naine kardab, kardab mitte Sandenit, vaid teda, kas naine näeb temas oma õnnetust, oma surma? Ennok erutus, vaevaga suutis ta end talitseda, tahe oma süüd andeks paluda tugevnes veelgi.

«Saite minust aru?» küsis halvatu käest uurija, kes kõneles endise lahkusega. «Kas te tunnete kurjategijat, kes teie ees seisab? Ärge püüdke rääkida, mis väsitab teid, me saame aru, kui te pead noogutate. Tunnete või ei?»

Ennok ei suutnud end pidada.

«Ma ei ole kurjategija,» sõnas ta ärevalt.

«Vait,» käärtas Sanden Ennokile ja pöördus naise poole: «Me ootame, proua Greenberg.»

Ennokile paistis, et nüüd tundis halvatu ta ära. Ennokil oli ükskõik, kas naine noogutab või mitte, ta ei erutunud seepärast, ta kartis naise hukkamõistvat pilku, etteheiteid, mida see pilk võis sisaldada. Kas õnnetu naine mõistab, et ta kahetseb ja andeks palub, kas naine mõistab seda? Ennok sai äkki aru, et ta oli peavarju otsides egoistina käitunud, tal polnud õigust hädaohtu viia head võhivõõrast vanainimest. Öömaja küsides oli ta öelnud, et tuleb kaugelt ja tal on veel kaugele minna, et ta ei tunne siin kedagi ja on seepärast sunnitud nõnda peavarju paluma. Naine polnud omalt poolt midagi pärinud, oli teda ainult

tükk aega vaikselt silmitsenud ja viimaks võrusest tuppa kutsunud. Alles tulise teeklaasi juures oli Ennok lisanud, et ta pole küll kurjategija, kuid on parem, kui keegi teada ei saa, et ta siin ööbis. Tol korral jäi Ennokile mulje, et öömajaandja taipas, kellega tal on tegemist, muidu poleks teda naabrieide eest peidetud, ka praegu mõtles Ennok nii, ent see ei leevendanud süütunnet.

Nüüd vaatasid nad teineteise silmadesse, haige naine ja Ennok. Naise pilgust ei tabanud Ennok ei etteheidet ega süüdistust, ei kurjust ega vihkamist, ka muid tundeid mitte, vähemalt nii see talle tundus ning ta oli rõhutatud, et ei suutnud halvatu silmist mitte midagi välja lugeda.

«Viige ära!»

Sandeni hääl katkestas vaikuse. Kaks mundrikandjat haarasid jalutu kaenla alt kinni ja tõstsid ta toolilt. Kolmas, nähtavasti erariides nuhk, laiutas käsi. Politseinikud ei viitsinud pingutada, naise elutud jalad lohisesid mööda põrandat. Miski nõoris Ennoki kurku.

Kui üks lahkujate järel sulgus, tähendas ülekuulaja:

«Teil on isegi südametunnistus!»

Ennok vaikis, ta ei kuulnudki õieti uurija torget, ta oli alles äsjase kohtumise mõju all.

«Te varjasite end Viisipere kooli teenija Greenbergi juures!»

«Me ei ole kunagi varem kohtunud,» ütles nüüd Ennok, ta pidi nii vastama, ta ei saanud teisiti.

«Silmad reetsid teid,» ärritus Sanden.

«Te vahetate mind kellegagi ära,» vastas Ennok.

«Ma ei kahtle, et te varjasite end Greenbergi juures. Ma ei kahtle, et te olete Jaan Ennok.»

Ennok vaikis, ta isegi ei jälginud hoolikalt ülekuulajat, ta mõtles inimesele, keda Sanden tituleeris prouaks, kas ülekuulaja püüdis halvatu meelitamisega mõjutada või pole nad õnnetut siiski arreteerinud? Naine ei noogutanud pead, ta ei tunnistanud tema peale, ta ohverdas end juba teist korda. Vanal kooliteenijal oli tuhat korda õigus teda hukka mõista, ometi polnud naise pilgus ei etteheidet ega süüdistust. Tänutunne inimese vastu, kes oli tema pärast nõnda palju kannatanud, varjutas kõik muu, Ennok nagu polekski viibinud ülekuulaja juures, kus ei tohi end hetkekski unustada.

Ennok oli nii oma mõtetega ametis, et ta ei kuulnud, millal sadulsepp sisse tuli, kumminuia laksatus ja kõrvetav valu kuklas tõid ta tagasi kiviste seinte vahele. Ta suutis veel pärast kümnendatki halastamatut hoopil toolil püsida, ta oli justkui jõudu juurde ammutanud. Alles siis, kui sadulsepp väsimusest pisut hinge tõmbas, langes ta nagu põhjatusse kuristikku. —

Vesi soliseb, kus ta on, kas merel? Mispärast paat on äkki oõtsuma hakanud, kust tulevad lained, kas läheb tormiks? Kaldani jääb ainult viis-kuus kilomeetrit, tunni aja pärast on nad seal, vilunud sõudjad jõuaksid ehk kiiremini. Nüüd lööb laine paati, kes ei sõua, peaksid vett välja viskama, vesi tõuseb kohutava kiirusega. Riided tilguvad, ihul pole enam kuiva kohta, küllap kaldal saab sooja, see on hea kallas, millele nad lähenevad. Rand ei paistagi enam, lained on nii kõrgele tõusnud, et rand ei paista, külmast veest kangestuvad liikmed. Paat vajub, jumala eest, paat vajub, lained on selle ääreni vett täis löönud, aerusid ei tohi lahti lasta, kas neid kaldalt märgatakse?

Kuskilt kuuldub hääli, inimesed ei kõnni ometi merel, aga hääli kostab, inimhääli, keel on võõras, pole eesti keel, kas nad on juba

uppunud? See on saksa keel, mida räägitakse, jumala eest, saksa keel, kes räägivad, midagi pole õige, kõik see on sonimine.

Kus ta viibib?

Ennok tundis külma, riided olid läbimärjad, kas nad viisid ta merele, kes kõnelevad saksa keelt?

Mis juhtus, mis hoiab ta silmi kinni, paat ei kiigugi enam, oli see unenägu, kas ta on ärkvel või magab?

Vähehaaval mõistis Ennok kõik. Et ta lamab ülekuulaja toa põrandal ja et nad on talle vett pähe valanud. Keegi astus ta juurde, vett langetes jällegi pahinal kaela, ta võpatas, silmad avanesid iseenesest.

«Kombes,» ütles keegi,

«Kaua sa meid vaevad?»

Ennok tundis sadulsepa hääle, nüüd ei või lamama jääda, pikk virutab jalaga kubemesse. Püüdis end püsti ajada, märjad riided kleepusid vastu ihu, mitu pange vett selga uhati?

«Aidake!»

Sadulsepp tahtis temast kinni haarata, hoolimatud käed tekitasid valu, Ennok raputas end lahti ja tõusis ise, kui sadulsepp lööb, virutab vastu. Peksja ei löönud, nähtavasti polnud uut käsku antud. Ennok jäi seisma keset tuba, riietest tilkus vett põrandale, külmatunne tugevnes.

«Istuge.»

Jälle tahtis sadulsepp teda kas toetada või tõugata, uuesti raputas Ennok end lahti. Toolini oli kaks sammu, ta jõudis need astuda ja laskus istmele, pea hakkas jälle ringi käima, iiveldas, märgadest riietest imbus kontidesse järjest rohkem külma.

«Me teame kõik, teil pole mõtet salata.»

Uurijad kinnitavad ikka, et nad teavad kõik ja et pole mõtet salata, nii on talle alati öeldud, kust nad ta nime teada said? Kooliteenija andis ära naabrieit, kes reetis tema? Mõni Tallinna seltsimeestest, kes piina välja ei kannatanud?

«Me teame tõepoolest kõik,» kuulis Ennok ülekuulajat kordavat. Korraku kümme, korraku sada, korraku tuhat korda, Sanden võib uskuda, mida tahes, millega ta oma oletusi tõestab, kus on faktid? Mida uurija räägib, kust nad seda teavad, keegi peab olema liiga palju lobisenud, nüüd ei tohi end lödvaks lasta.

«Me teame näiteks, et te läksite omal ajal salaja üle piiri Venemaale. Mõne aasta pärast tulite tagasi, nüüd juba vastavalt ettevalmistatud põrandaaluse organisaatorina. Teil polnud õnne, kukkusite lõpuks sisse ja teid mõisteti sunnitööle. Kolmekümne kaheksandal saite amnestia alusel vabaks ja teid ning teie seltsimehi sunniti, nimelt sunniti, Eestist lahkuma. Mäletate, mere kaudu, paadiga. Leningradis teid lilledega vastu ei võetud, teid, seltsimees Ennok, pisteti koguni mõneks ajaks trellide taha. Alles 1940. aasta lõpul õnnestus teil uuesti usaldust võita ja te sattusite Eestisse tagasi. Küllap avaldasite siiasõiduks ise soovi. Nagu näete, me teame tõesti kõik. Mis mõtet on veel varjata, et teid kui kogenud põrandaalust jäeti Eestisse maha vastupanu organiseerima.»

Nad teavad kuradi palju, nad teavad isegi õudsest arusaamatusest, kes küll rääkis, et teda kahtlustati, kust on nad niisugused andmed välja nuhkinud? Vist on ülearu palju lobisenud siiski mõni Tallinna omadest, Madis ei tea hirmsast eksitusest midagi, tema, Ennok, on kõik endas hoidnud. Kes on oma keelele voli andnud, kes on oma elu revolutsiooni aust kallimaks pidanud? K e s? Tema suust ei kuule nad

midagi, ta ei võta ühtki süüdistust omaks, kui ainult lõpuni jõudu jätkuks...

Ennoki keha raputas külmavärin, ta hakkas lõdisema, kui nõuaks kuivi riideid? Ei, ta ei palu neid, kuivad riided ei päästa teda millestki, pealegi neid ei anta. Järsku toovad siiski teise särki?

Sanden jätkas:

«Te tapsite Edmund Mätliku ja omastasite tema dokumendid. Peale muu tuleb teil vastutust kanda ka mõrva sooritamise eest.»

Samas nägi Ennok Sandeni näo kõrval kooliteenija nägu. Proua Greenberg naeratas talle ja Ennok naeratas vastu.

«Näete, ta irvitab,» imestas sadulsepp.

«Mida teil on öelda mu sõnade kohta?» küsis ülekuulaja. «Ärge itsitage!»

«Ma nõuan kuivi riideid,» ütles Ennok, kelle näkku jäi naeratus püsima.

«Sina nõuad?» käratas sadulsepp. «Ma kütan sul kere kuumaks.»

Ennok nägi, kuidas käsi tõusis, ta ei püüdnud hoobi eest kõrvale põigelda, see ei oleks aidanudki, tal ei olnud enam jõudu ennast kaitsta, ja kui jõudu olekski jätkunud, ka siis poleks see aidanud, ta oleks ainult kinni seotud ning piinatud siis. Pead tuleb püsti hoida, see on ainuke õige kaitse.

Kuhu kadus proua Greenbergi nägu? Ennok sai aru, et naeratav nägu ainult viirastus talle, siiski oli tal kahju, et nägemus haihtus.

Närakas, ei löögi täie jõuga, kui äigaks vastu? Ennoki pea liikus kahele poole, nõnda, kuidas löödi, suhu tuli vere maitse, kartis, et kukub jälle toolilt, aga ei kukkunud, silmade ees hakkas kõik keerlema, maha langeda ei tohi, sadulsepp ootab seda, kust tuleb viina hais?

«Noh, on juba kuumem?» küsis ähkiv sadulsepp ja jäi nagu ootele.

Ennok ei vastanud, sõnad ei jõudnud justkui ta teadvusse, ta polnudki vist enam täie mõistuse juures, ta ei tundnud ei vere maitset suus ega valu, keha oli tuim, kirjutuslaud silmade ees kõikus, kus ta viibib, kes tantsivad ta ümber?

Paat õõtsub, miks õõtsub paat, kui meri on rahulik, või anti neile lootsik, mis peab põhja minema, kaitsepolitseilt võib kõike oodata. Rannast peaks neid ometi nähtama, rand pole enam kaugel. Kuhu teda toodi, mispärast teda ülekuulamisele viiakse, kohutav arusaamatus, nad peaksid seda ometi mõistma. Nad ei usu, nad ajavad midagi segi, mispärast nad kahtlevad igas sõnas, kõik peab varsti selguma, agente ei saadeta ju niiviisi üle piiri.

Mida temalt tahetakse?

Mispärast ma tulin? Kuhu ma oleksin pidanud minema? See on mu kodu, ma ei sündinud küll siin, ma sündisin Tartus, kuid mispärast ei või ma tööliste riiki oma teiseks koduks nimetada, isegi siis, kui täägivõim poleks mind Eestist välja ajanud, oleksin ma kunagi tulnud, kuigi ka seal on vaja inimesi, veel rohkem kui siin, aga seal on umbne, kuradi umbne.

Ma ei saa midagi muud öelda, ma ei taha enda peale valetada, ma räägin puhast tõtt, mul pole ühtki halba kavatsust südames, ma ei oleks tohtinud kolmekümne esimesel sisse kukkuda, see on õige, mind anti ära, nüüd aga peetakse mind äraandjaks, teised võivad ju tunnista, kuidas tegelikult kõik oli, me istusime ühes kongis.

Mis eesmärgiga ma siia tulid? Ikka üks ja seesama, ma tulid seepärast, et mind saadeti, ja saadeti seepärast, et mind ei tunnistanud Eesti riigi kodanikuks, aga ka siis, kui poleks saadetud, oleksin rõõmuga tulnud. Ma täitsin oma ülesande, nagu oskasin, mõni teine oleks ehk rohkem suutnud, ma ei ole suur ega tähtis tegelane, ma ei hinda ennast üle. Muidugi, nüüd oleksin ma targem, seitsme ja poole vangla-aasta jooksul olen mõneski asjas targemaks muutunud, nüüd suudaksin ehk rohkem, ma võin kohe tagasi minna, kui on tarvis, mu elul pole rohkem väärtust kui see, mida ma kommunismi heaks suudan teha. Ei, see kõik on Erma laim, provokaatoriks ma ennast ei tunnista, valega ostetud vabadust pole mulle vaja, moraalne hukkamõist on sada korda hullem kui füüsiline surm.

Mis mu õige nimi on, seda ju ometigi teatakse, ma pole kunagi salanud, Jaan Jüri poeg Ennok, ma võin seda tuhat korda kinnitada, võib-olla nõuab korduvat küsitlemist formaalsus? Imelik, kas uurija oskab siis eesti keelt, head eesti keelt, varem pole ta seda välja näidanud, kõnelesime kogu aeg venet, kas see on mingi lõks?

Kui põrand nõnda ei kõiguks, kas ma siis ei vastanud juba, miks ta kärgib, ma ütlen uuesti, tal on veider ilme, mispärast ta moonutab nägu?

Kes tantsivad mu ümber, millal uurija riided vahetas, ta nägu polegi võõras, ka see mees on mind üle kuulanud, ainult millal ja kus?

Kogu sisikond on tuld täis, kas ma olen söönud midagi halba, hommikul anti läätseputru, see ei saanud olla toiduks kõlbmatu, kes anti läätseleeme eest ära? Jälle hakkab põrand kõikuma, midagi on lõplikult sassis.

Ikka tahetakse teada mu õiget nime, kinnitan liigne kord, et olen Jaan Ennok, Jaan Jüri poeg Ennok, Tartust pärit, mõned nimetavad Tartut Jurjeviks, vana traditsioon. Imelik, kust tulevad nii kõrgedained, tuult peaaegu ei puhugi?

Kes tal õlast kinni võttis?

Ikka päritakse üht- ja sedasama, miks ta ei vasta, vastata on vaja, mispärast hakkas uurija eesti keelt rääkima?

«Te olete Jaan Ennok?»

Muidugi, millal on ta seda salanud, ta ütles kohe oma õige nime, ta on kogu aeg ainult tõtt kõnelnud, ta saadeti kolmekümnendal aastal illegaalselt Eestisse ja nüüd on ta tagasi, veidral kombel jõudis ta tagasi, kapo korraldas neile kohutava vastuvõtu.

«Vastake!»

Mis õigusega tema peale kärgitakse, revolutsiooni sõduri peale ei karjuta, ta ei luba enda peale karjuda kas või palja inimväärikuse pärast, kust on pärit niisugused kombes?

Mispärast teda raputatakse, mis õigusega teda näkku lüüakse, ühegi inimesega ei tohi selliselt käituda, kogu maailm jälgib neid, kas seda siis ei mõisteta?

Kus ta on näinud mehe näos niisuguseid pruune tütarlapsesilmi, midagi on viltu, täiesti viltu, kus ta viibib, kes lõppude lõpuks kumarduvad ta kohale? Ei, ei, midagi on täiesti viltu, kus ta üldse asub, kes teda niiviisi üle kuulab?

«Jaan Ennok, teil pole mõtet enam midagi salata.»

Ennoki silmad hakkasid uuesti nägema, mis ta ümber tegelikult toimus. Teda raputas ja peksis näkku sadulsepp, temaga kõneles uurija, mu jumal, järsku ta tunnistas end Ennokiks?

«Ärge irvitage!»

Kas ta siis ikka veel naeratab? See on hea, et ta suudab veel naerata, väga hea, ta naerab neile näkku niikaua, kuni elab.

«Ma... nõuan... kuivi... riideid.»

Kes seda ütles? Kas ta hääl on nõnda kähisev ja jõuetu?

«Koristage ta ära.»

Sadulsepp rebis ta toolilt maha. Jalad ei kuulunud enam sõna, teda lohistati, nagu oli lohistatud kooliteenijat, nii talitatakse surnutega. Kuid ta ei ole veel alla andnud, ta nõuab protokoll, ja kui paberil seisab, et ta on Ennoki nime omaks võtnud, siis tõmbab ta selle koha maha. Ennok, kelle pilk oli kogu aeg uuriija näol, naeratas ikka veel, ta peab suutma naerata, peab suutma...

Korvi punudes

talvel
suured lilled sajavad
mulle pähe

pane võtmed ära
mu hing on ju lahti

hommikul tuppa too korv
ja kuivata märjad
liblikad

mõttele sadam on juba
otsi mõtet

kui hooramari oled sa
mürgine
aga mina tahan sind

ära tapa viinaga valu
paneme selle
teokarpidest raami

oled jälle
kui kulusse jäetud heinamaa
eks ole kurb

hämärus sajab silma
emaleppade
kollane tolm

ära unele Berenikest
tahad ma löikan maha
oma menningpunase patsi

ära usu tuult peata ta
pane seisma ta jutu

kuu mõök ripub taevas
nagu khaan
olen julm olnud

su südamehaavad seon seekord
ämblikuvõrguga

sadas lund sadas lund
sadas hästi laia lund
mina oma soojas süngis
nägin väga külma und

käisin mina ilmas ringi
ümber seisis pime öö
oleks tähtki vilkunud
teed ei paistnud ühtki märki
ainult valges lumesüles
lamas mitu tuhat meest

vaenuväljal kõledal
lähenesid tulesöed
soerdi silmad pilkused

põlvitasin lume peale
see oli noore mehe rind
noore mehe härmas pale
kange käsi klaasist juus

valgel jäigal lumelinal
lamas mitu tuhat meest
minu pojad minu mees
lähenesid soerdi silmad
selles pimedas maailmas
nutsin nägu labakindas

sadas lund sadas lund
sadas hästi laia lund
mina oma soojas süngis
nägin pealt seda und

Laul valgusest

Ilm on pime hommikualgusest,
päevale väheks jääb lumevalgusest.

Minule väheks kevadelootusest.
Üksnes aimustest, kõikisugu ootustest.

Jään üha pisemaks, päris känguma,
hõiskavat pasuna ilumängu ma

tehke, mis tahate, kuulda ei taha.
Aitab sellest.

Lund tuli maha.

Noh, ja mis siis? On see siis vaheldus?
— Kõik jäi ju samaks, seesama aheldus.

Valguseks vähe on lumevalgusest
pimedasilmises talvealguses.

Otsija

Kulda ei ole mul,
et pöörata kuninga meelt.

Sõnajalajahu mu leib,
sooviha mu vesi.
Pikad õled ootavad juba.
Aga mina ikka veel käin
läbi ristise maa,
nõgeserakud jalgadel.
Ringi ärapõuatand viljad.
Puuseentest õgitud mets.
Surnud soosilmad.
Harjaga uss-ss.

Aga kulda minul ei ole,
et pöörata kuninga meelt.

Ja sestap ka vagupimedas
selle jalgtee leian, mis viib
kuumalt ihatud värava juurde.
Sealt taga mu Ruusalemm
paistabki.

Sündmus ratastel

Segadus paiskus vagunisse eestpoolt. Kogu koridor täitus ärevatest inimestest. Need, kes sinna kupeedest juurde ei mahtunud, püüdsid üle teiste peade asjast selgust saada.

V. Gross «Sündmus ratastel»

nne sündmust sõideti kiires tempos itta, täpsemalt öeldes — ainult vahetevahel otse itta, muidu enamasti ikka kas veidi kagusse või kirdesse, nii nagu raudtee ennast pööras. Mäed kahel pool teed ei olnud enam kuigi veetlevad, sest hiline sügis ei hoolinud turistidest, kes vastuvaidlematult tasuvad reisi eest nõutud summa, selle sees ka maks mägede nägemise eest, mille ilust saab hiljem kodukoldel vormida hüüumärgilisi kirjeldusi, neist kõige kokkuhoidlikum koguni ühesõnaline: «Kirjeldamatu!»

Praegu oli loodus täiesti kirjeldatav, vaene nagu must-valge film värvilisega võrreldes ja tundus isegi ebavälismaisena. Luitunud mäed hall jõesorr ja selle kaldal looklev poriloiguline asfalttee hõreda auto liiklusega, külad raagus viljapuuadadega kuni tagahoovideni paljad.

Rattad, rattad, rattad, rattad.

Jutusuma vagunis.

Viimases kupees mängiti malet keskmisel tasemel. Kui Pender oli oma valge oda ratsu vastu vahetanud ja selle lollusega Sardile võiduvõimalused kätte juhatanud, tõusis Muldmaa püsti ja läks koridori. Labane pööre mängus ei pruukinud siin midagi tähendada. Muldmaal hakkas lihtsalt kõhe. Ta südame alla oli pugunud tuttav, halba ennustav kuumus, tunne, nagu oleks kõhukoopas süttinud lambike rohekate kiirtega. Raadiolamp? Pooljuht? Kuues meel? Igal juhul kindel signaal — midagi halba on tulemas. Täpselt nii tundis ta ette isa surma. Ja ränga õnnetuse, mis tabas ta öde kuus aastat tagasi. Ja Maila lõpliku äramineku sel päeval, kui ta ise meestega Pihkva taga vähipüügil oli. Väiksemaid juhtumeid ei jõuaks ta meenutadagi.

Koridoris seisid mõned inimesed rahulikult akende all just nii viisi, nagu seistakse kõigis neis välismaistes rongides, mille rusudest

sealsed reporterid nii maialt fotosid teevad. Jämedakoelisel rahvamas- sil on katastroofidele lähenemine käkitegu. Nad ei oska ette aimata ja on seetõttu ülimalt rahul, nagu siin

KOLMANDA AKNA ALL

Kruut: Inimene on kuningaks loodud.

Juta: Kuidas seda mõista?

Kruut: Seletan kohe, mu kallid daamid. Kas te mäletate, mis kirju- tas Louis XVI oma päevikusse sel päeval, kui puhkes revolutsioon? Ta kirjutas: «Täna ei juhtunud midagi.» See käis nurjaläinud jahi kohta. Eh, šikk ja elegants.

Taimi: Pan Kruut armastab meil keerulisi jutte.

Kruut: Mis on siin keerulist, pani Sarv? Kuningas mõtles oma ulu- kitele ja sugugi mitte suurele mässavale riigile. Meie samuti. Mina näiteks mõtlen praegu sellele, mida tellida Tšopi jaamas lauale, ja ma ei mõtle sugugi mõõtmatule universumile, mis paisub ja käriseb ümber- ringi.

Juta: Kui me seda tunnetada saaksime, küll me siis sellele ka mõt- leksime. Ja on see üldse kindel, et universum käriseb.

Kruut: Kust võin mina, tühine toimetaja, seda teada? Kindel on vaid see, et astronoomid teda käristavad.

VIIENDA AKNA ALL

jõid mehed suurtest papptopsidest õlut ja veeretamid rahulikku vest- lust. Mõödumisel tabas Muldmaa kõrv sõnu: «... alguses arvasime, et ta jõudis mõnda teise vagunisse hüpata...» ja ta pidi juba küsima, kas keegi jäi maha. Kuid sai otsekohe aru, et jutt käib Irkutski dekaadilt tagasituleku kohta.

SEITSMENDA AKNA ALL

ei räägita midagi. Miks vaikib heledapäine pehmevormiline naine punases kampsunis ja lapik mehemürakas tumepruunis dressis? Kodu- kolded nagu ei näiks neile vastu säravat.

Kas see lugu algas neil juba enne reisi? Vaevalt. Muldmaa meelest oli siin tegu tüüpilise turistiarmastusega. See puhkeb kiiresti juba reisi esimesel poolel ja kulmineerub eelviimasel päeval. On jõutud kõike: valida välja oma ideaal, tunda vastastikuse tõmbuse meeldivat jõudu, realiseerida see kõik meeletus, abitult varjatud ühinemises ning mattuda paratamatu tagasisõidu raskuse alla. Suurtest vormidest tule- tatud täiuslik liliput. Jah, nad käisid enamasti ikka kõrvuti. Ja kui Olomouci kirikus mängiti orelit, istusid nad teistest eraldi samba var-

jus. Küllap sai mürakas ajakirjanik väikeselt klaverdajalt väärtuslikke teadmisi orelipunktistki, ja kui nad Tallinnas oma perekondi ära ei löhu, siis on nad ehk isegi kasudega kaubelnud. Labane muidugi, kui nad jõudsid oma abikaasade kohta esitada šabloonsed iseloomustused-süüdistused, mis näiliselt hästi põhjendab abielurikkumist, kuid muudab kojujõudmisel silmavaate igerikuks, hääle võltsituks.

Aga kes teab, kas nad jõuavadki koduukseni? Võib-olla kogu see rongitais rahvast läheb... Hmjaa. Midagi peab küll juhtuma, kuigi praegu on kõik nii rahulik, nii muhedalt hubane.

VIIENDAS KUPEES

• oli tõsine meestenelik bridžiga ametis.

KUUENDAS KUPEES

kuulasid inimesed, kuidas kirjanik Hubner vastas küsimustele. Läbi lahtise ukse kostis siledasti voolav jutt sellest, miks kirjutamine järjepannu raskemaks läheb.

Hubner: Ei saa, ei saa, ei saa. On teised ajad, on teised moed. Ja mis siin imestada. Iga põlvkond tehku oma töö — ja siis pillid kotti. Kuulge, jah muidugi on moed kunstis oma poosetamisega üpris lollid asjad, aga moest mahajäämine on oma läilusega tsipake kehvem. Ole lahke ja vali. Kes nooruses kohe ei jõudnud ennast suureks kirjutada, sellele jääb üle ainult oma aeda harida ja mõne moemeeste voori külge haakuda. Kuidas nii. Siin pole vähimatki põlgamist. Küsimus on kohanemises. Ma ei tea ju isegi, tuleb see oskamatuses või soovimatusest, kuid kohanemist ei ole. Praegu on moes silmade avamine mingi kohutava suhtes, rahutuks tegemine, uinujate äratamine, kusjuures uudsus peab seisma selles, et peegeldus ei tohi olla labaselt otsene, vaid peenekooliselt kaudne. Nii tekivad raskesti arusaadavad vormid. Mina olen sentimentaalne, tatine kirjanik. Minul on alati kellestki jäledal kombel hale. Olgu see riigivalitseja või köögitüdruk, mina näen teda ikka mingis isikliku elu õnnetus-haledas järgus. Hale süda. Tegelikus elus samuti. Eile, näiteks, astusin ühte kõrvalisse kondiitrikaupluse oma viimaste kroonide eest maiust ostma. Minu ees seisis kõhnuke tüdruk, aastat viie-kuueteistkümnene. Kõik ta seljas oli lühike, nagu nüüd peab olema. Talvesaapad küll puhtad, aga üsna eakad, ja mulle näis, et ühel ei pea rant enam vett. Igatahes tüdruku ninasõõrmed punetasid. Ta ostis kaks pirukat ja kaks puuviljakooki. Hinna järgi paistsid need olevat kõige odavamad. Talle tehti lahkesti pakikesed valmis ja ma märkasin, et sel hetkel, kui hakati kooke pakkima, tüdruk neelatas. Sel momendil plahvatas minus seletamatu kaastunne nagu veega täidetud tsellofaankotike. Tulin hiljem oma šokolaadikarbiga mööda Vaclavi

väljakut hotelli poole ja mõtlesin: oh te vaesed naisehakatised siin sõdadest väsitatud Kesk-Euroopas. Ega midagi rohkem oskakski lisada. Vahel olen astunud kirikusse orelit kuulama. Kuulad, vaatad ringi ja märkad äkki krimpsus ätti jumalaga nõu pidamas. Ja jälle tunned, kuidas sees läheb järsku vesiseks: oh teid ätikesi, pole teil ega teie poegadel siin ajalikus elus vedanud ja mured jõudnud juba lastelastenigi. Just niisugused tundmused paneksid minusuguse kirjutama, aga praegu pole seda vaja. Loodan, et see läheb enne moodi tagasi, kui minu töövoime lakkab.

Muldmaa: Kas te ainult loodate, seltsimees Hubner, või suudate ette aimata?

Hubner: Lootmine, kallis Muldmaa, on üldiselt üks väga nigel tegevus. Aga aimamine ei meeldi mulle sugugi. Minu aimused on olnud niivõrd sünged, et ma püüan neid lihtsalt vältida.

Muldmaa: Kuidas?! Kuidas te seda teete?

Hubner: Kordan igal hommikul Émile Coué õpetuse järgi kakskümmend korda: «Iga päevaga läheb minul igas suhtes ikka paremini ja paremini.» Inimese jaoks lõpeb kord kõik mittemillegagi. Ma sain rindel raskesti haavata ja käisin seal mittemillegi väravas ära. Olin siis alles noor poiss, aitasin kõvasti arste, kui nad mind tagasi rebisid. Operatsioonijärgsed füüsilised piinad olen ammugi unustanud. Aga see pihtasaamise hommik, see etteaimamise hommik — noh, seda ma küll enam korrata ei soovi.

Muldmaa: Kui saate, vältige! Vältige tingimata!

SEITSMENDAS KUPEES

tegutses ansambel koosseisus: kolm metsosopranit ja kaks baritoni, kellest kõrgem ja metalsem kostis kohati välja justkui koolitatud vibratsiooniga. Unelevaks tehtud nägudega lauldi lagendikul heljuvast rukkiväljast.

Koju!

Keegi ei teadnud, missugune ilm on praegu Eestis. Kas lumeta külm või lörtsine lumi. Ükskõik. Neil kõigil näib seal olevat oma kodu.

Isegi lihtiga elamutes, neis üksteise otsa tõstetud kuubikutes, tunneb inimene ära oma kodu lähedaste inimeste ja silmale harjunud viisil seatud asjade järgi.

Mis teeb saabuja esimestel minutitel ühes tavalises kodus? On seda siis nii raske kujutleda! Tavaline eesti perekond on mees, naine ja laps. Ütleme, et sellel mehel on tütar, umbes viiene Tiiu, kindlasti Tiiu. Nende jaoks on kohvrites huvitavaid esemeid, parajasti moesolevaid ja särtsakalt võõrapäraseid. Nende hinnadki kõlavad võõrapäraselt, ei ütle esialgu midagi. Saabuja tahab õige palju korruga ära rääkida ja samal ajal õige palju vahepealsest kodusest elust teada saada. See on

muidugi võimatu. Kogu aeg lubatakse hiljem rääkida, kuigi räägitakse kogu aeg. Kujuneb mingi moodsa novelli dialoog, kus üks ütleb ühte ja teine teist. Saabuja: «Prahas oli lumetorm. Veerand meetrit sadas korraga maha.» Naine: «Tiiu, ära kisu seda lahti!» Saabuja: «Selle ma tõin Ostravast.» Naine: «Tiiu käis televisioonis esinemas.» Saabuja: «Meil tuli kolm tundi oodata semafori taga.» Naine: «Naabritel sai vanem tütar lõpuks ometi mehele. Möödunud laupäeval olid pulmad.» Saabuja: «Kirikud olid külmad, muidu oleksin seal tundide viisi kolanud. Kuradi ilusaid kirikuid oli mõnes linnas.» Naine: «Talimaa otsustas ikka pensionile minna. Kole kahju, et ta meilt ära läheb.» Saabuja: «Ma lasksin vahepeal paaris hotellis pükse pressida.» Naine: «Täna saad sa häid kurke, Bulgaaria omad, oli vahepeal juurviljas.» Saabuja: «Me nägime vapustavat näitust, Belgia moodsad mehed.» Naine: «Lasteaias oli vahepeal juba gripikartus.»

Muldmaa mõtles oma müstilises vaevas laulu kuulates kõik need Talimaad ja Tiiud julmalt välja, sest ta soovis, et kujutlus reisikaaslaste kojujõudmisest oleks võimalikult elav, tüüpiline kõigis üksikasjus. Asjatu vaevanägemine! Lugu lõppes ikka tüütu küsimusega, vastiku tingimusega: kas sinna üldse jõutakse? Kui nüüd õige varsti ei sünnigi midagi niisugust, mis...

TUNNELIS

sumbus laul mürinasse, mis paisus mitmekordseks.

Inimesel on tunnelis niisama kentsakas nagu liftiski.

Tunnel on ju ka lift, ainult horisontaalasendis.

Liftirikked on tülikad. Tunnelirikked aga...

Kui lõpp tuleb selles betoontorus, siis jääb vanaproua Muldmaa majja üksinda elama. Ta peab leidma hea üürilise. Maja ehitamise ajal peeti silmas ka Riste Muldmaa tulevast elukäiku. Aga nüüd elab Riste liftiga maja ühes kuubikus ja onu See-ja-See või kasuisa või toorelt öeldes ema mees on talle lähedasem kui pärisisa. Kui kõigele sellele sügava sisseelamisega mõelda, siis peaks üks kõva mürts sellesamas tunnelis päris tühiasi olema.

Hakkas valgeks minema. Ja oligi jälle valgus käes. Kohe hästi palju valgust pilves ilma kohta. Jõgi nagu ennegi vastu vahutamas. Suur küla pruuni kirikuga. Mustad töömehed haruteel liipreid vahetamas. Poisikesed külatänaval koolikottidega vehklemas. Hall ja kõrb hobune kõrvuti lasila küljes. Kollane aiatraktor korralikult ehitatud kuuri ees. Poripritsmis «Škoda» tõkkepuude taga ootel.

Vagunis jälle laul.

Naiste naer kostab valjusti läbi laulu ja jutusuma. Naiste naer ja üksikud sõnad: ...oota, oota... püha... ära räägi... paradiisi... oi! ... seitse... ei, ei... mina... absoluutselt...

Muldmaa ehmus, et läheb hulluks. Ta oli varemgi seda tundnud. Hetkeline kerge välgatus läbi aju, mis sundis hirmuga peast kinni haarama või teist kohta otsima. Kaugemal suurest jutusumast omaette akna all oli palju kindlam. Siia ei kostnud sõnu.

Imelik, et varem ei olnud töö nii koormav. Teenis paremini ja kõik tundus nagu loomingulisem, kuigi siis tehti vist kehvemaid filme. Nüüd teeb režissöör vilunumalt filmi valmis, aga ta ise on kuidagi luitunuks muutunud, ta on palju suuremas ajahädas ja filmi majandusmeestele vaatab ta kah nii hiigla rahvamehelikult-kõrgelt alla. Üldiselt, üldiselt on see nii. Isegi tore Pender on kaotanud hingerahu. Samuti alalises ajapuuduses ja magusa stsenaariumi näljas. Mis oli tema omaegne «Põhjalik inimene» võrreldes ta praeguse tasemega, aga siis peeti filmi vastuvõtmist ikkagi suursündmuseks. Kogu kalooda, ka majandus, maale pidu pidama! Oli hoogu ja mürtsu! Saunakütmine ja angerjasuitsetamine nagu kuskilt lavastusest välja võetud. Asjata arvab Maila, et päikesetõusu vaatamist luiteharjalt enam ei meenutata või tehakse seda ainult kibestumisega. Ei sugugi. Kõik armualgused on ilusad ja objektiivne inimene neid maha salgama ei hakka. Tülitsemise ajal öeldakse nii mõndagi mõttetut. Pealegi tulid tülid vanaproua pärast ja niisugusel pinnal minnakse lahku vist mõlemapoolselt väiksema vastikutundega. Paratamatus. Veronika Muldmaa on Erni Muldmaa ema. Erni Muldmaa naisele, olgu endisele või tulevasele, on ta ämmaks, kelle heatahtlikkuskki oleks vist küsitava väärtusega. Ühise katuse alt ei pääse kuidagi, sest majale pani aluse emale Pariisist tulnud venna pärandussumma ja poja, Erni Muldmaa pöörane töö. Mitte kahjutunne maha jätta maja, vaid võimatus leida omaette korterit. Niisugune oli selle lahkumineku skeem või mudel, nagu nüüd armastatakse väljenduda. Maila süüdistas teda omandiorjuses. Tühi jutt! Tulgu vaadaku, kas maja juures ivakestki on midagi edasi tehtud. Kas aeda on juurde tulnud põõsast või puud. Kõik seisab kaunikesti räämas, sest vanaproua ei jõua ja poeg ei viitsi. Mees jätab oma isa ja ema ning... Muidugi jätab. Aga see vanade juutide tark eluõpetus ei ole seaduseks elamute valitsusele. Maila on praktiline naine ja ta leidis endale niisuguse mehe, kes...

Vagunirattad kriuksusid pidurite äkilisest survest. Seisjad õõtsusid, haarates üksteisest kinni. Kohvrid kupeede pakiriiulitel muutsid naksudes asendit.

Mis juhtus?

Kas keegi tõmbas hädapidurit?

Ei midagi. Vedur hakkas uuesti kiirust lisama. Oli ehk semafori mäng, mida vahel juhtub. Jah, tuligi väike jaam, mis nüüd ekspresliku hooga läbiti.

MULDMAA JA PENDER

Muldmaa: Said lakki?

Pender: Leppisime viigile. Uut ei tasu enam üles seada; kodu paistab.

Muldmaa: Reisi lõpuni veel aega küll.

Pender: Meie poole peal läheb sõit sivem. Mugavamad rongid.

Muldmaa: Ja restoranvagonid.

Pender: Jätsin raha targu renteisse.

Muldmaa: Teed laenu.

Pender: Kellelt kuradilt? Ja lugeda on ka vaja. Võtsin ühe hädapasuna stsenaariumi kaasa, peaks veel kord süvenema, ta käib kui uni peale, kuigi ma ei oska talle midagi kindlat ütelda.

Muldmaa: Ütle siis midagi ebakindlat.

Pender: Vaablane! Sa tead isegi, et olen kindla sõnaga mees. Kuule, plaani järgi oleme varsti piiril?

Muldmaa: Kui me üldse sinna jõuame.

Pender: Mis?!

Muldmaa: Rong ju liigub ja meie oleme rongis.

Pender: Tohoh, Erni, on sul jälle see müstika kõhus?

Muldmaa: Ära karju! Sa lubasid siis suu pidada. See on ju lapsik, aga mis saan ma sinna parata.

Pender: Oota, sa rääkisid küll, see oli Pärnu rannakohvikus, meil ei olnud jälle võttepäeva. Aga siis sai kõvasti tipsutatud ja pärast tulid need pikaripsmelised...

Muldmaa: Ooh, enne seda sa tahtsid mu elust ühe kõva filmi teha.

Pender: Kuule, noh, senimaani me teeme neid ikka kaine peaga. Mis-moodi see sul on? Sa rääkisid midagi, et olid meestega vähipüügil ja hakkasid järsku tundma, et kõik pole korras.

Muldmaa: Rahune maha, Sulev, see pole oluline. Kui mäletad, siis tead, et kogu see neetud süsteem töötab mul väga ähmaselt. Mina ju ei tea, mis tuleb. Järsku on lihtsalt rahutu vastik tunne sees ja kõik. Üleväsimus, mis muud. Grupp on meil ju tore, põhiliselt oma süsteemi rahvas, distsipliin eeskujulik, aga edaspidi ma küll ei lase ennast valida sekeldajaks-vastutajaks. Mis ma selle eest saan? Tunnustava õlalepat-sutuse. Neljakümnesele mehele sellest ei piisa. Kui oleksin kavatsenud karjääri teha, siis iseasi. Üldse peaks meil igal pool laskma nooremaid sekeldama ja vastutama. Ma kuulen aina hädaldamist, et noorsugu kasvatakse halvasti. Aga mismoodi see kasvatus peab käima, ma ei saa aru? Paneme kahekümne viiese-kolmekümnesse mehe pinki istuma ja õpetusesõnu kuulama? Ei! Inimene kasvab tegevuses. Mina olin studios kahekümne viieselt ametiühingu boss ja kolmekümneselt parteiliider. Nüüd, ma vaatan, peetakse meie Vellertit ikka veel poisikeseks,

ei valita kuhugi, ja poisike õpib minusuguste vanade koosolekuhuntide arvel kenasti viilima, ptüü!

Pender: Erni, kallid poisid, mis sa nüüd torised, see ei sobi sulle. Ja ära vii juttu põnevalt teemalt kõrvale.

Muldmaa: Viin küll, ole vakka! Näe, läheb juba üle. Ongi läinud. Valehäire. Sedagi juhtub vahel. Inimene peab nähtavasti aeg-ajalt südant puistama. Välismaal on juba paljudes suuremates asutustes juttude ärakuulaja amet olemas.

Pender: Sellega nüüd välismaa meist küll ette pole jõudnud. Meil on terveid asutusi, kes selle töö korralikult ära teevad.

Muldmaa: On sul tollideklaratsioon täidetud?

Pender: Minul on alati kõik tipp-topp. Aga sina, Erni, näed küll väsinud välja. Peaksid ikka oma elu muutma.

Muldmaa: Iga hetkega muudab inimene oma elu... surmalähedasemaks. Me ei ole täna need, kes me olime eile.

Pender: Sa ei ole veel nelikümmend.

Muldmaa: Pole kuulnud, et keegi oleks neljakümneseks jäänud.

Pender: Oota, sa ükskord ajasid kõvasti oma korteriasju. Aga sul on ju minu teada oma isiklik hütt Kose kandis?

Muldmaa: Mis me sest vanast asjast enam meenutame. Inimene on vahel eluga sõlmes, vahel jälle kenasti otse.

Pender: Kas sa seda Viivit meie raamatupidamisest oled tähele pannud? Oled märganud, kuidas ta sind, nõndanimetatud leskmeest, seirab, ah?

Muldmaa: Vaata, Sulev, mis ma sinule nüüd ütlen ja kostan...

Sel momendil aga algas

SÜNDMUS

Segadus paiskus vagunisse eestpoolt. Kogu koridor täitus ärevatest inimestest. Need, kes sinna kupeedest juurde ei mahtunud, püüdsid üle teiste peade asjast selgust saada, mis oli aga võimatu, sest kõik rääkisid korraga. Õieti polnudki see mingi rääkimine, vaid küsimine, küsimine:

Mis ajal?

Kes teda nägi?

Kuskohas?

Aga kust Nagel seda teab?

Käis või?

Kes käis?

Kas kõik vagunid?

Milles on asi?

Kas Muldmaa teab?

Ei hoopiski! Kuidas võis küll Muldmaa teada, et juba rohkem kui saja kilomeetri eest seljataha jäänud Košice linnas astus mingil sele-

tamatul ja salapärasel põhjusel maha Endel Ambos, vaevu märgatava kõhukesega rahulolevate särasilmakestega reisikaaslane, isetegevuslavalt ekraanile toodud ja tosina aasta eest arvustustes lootustandvaks talendiks nimetatud noor filminäitleja.

Kogu reisi vältel kõike teadev grupivanem ei teadnud sellest loost midagi ning vaatamata tema imelikule, justkui mingist äkilisest kergendustundest naeratavale näole paisus kära uuesti. Pagana suur grupp. Ikka veel tuli juurde neid, kes tahtsid teada, mis lahti on?

Kohutava sõnumi tõi vagunisse tüse lüheldane Nagel, kerge muusika looja ja Ambose sõber. Tema ja pikka vuhti soliidne toimetaja Kruut andsid nüüd seletusi ja hinnanguid.

Nagel: Mantel ripub tal igatahes nagis.

Issand!

Väljas on ju külm!

Pintsaku väel maha jääda!

Kruut: Kadumaläinul oli tumehall hõbenööpidega belgia kampsun ja sinakashallid püksid.

Nagel: Ta, kuradi mees, pole salli ka võtnud!

Hubner: Milleks oli vaja inimesel välja minna?

Kruut: Suuremat huvi pakub küsimus, miks ta uuesti vagunisse ei astunud.

Oh issand!

Mis hakkab ta seal tegema?

Kas seltsimees Muldmaa...

Muldmaa ei tea midagi.

Nagel: Tollideklaratsioon tal muidugi täitmata.

Hubner: Võimatu aru saada, kus inimene arvas enda olevat, kas Tapal või?

Kruut: Minu teada tuli ta Otepäält.

Hubner: Oleks parem sinna jäänudki. Pani mu viimase filmi tuksi. Mul oli see osa mõeldud Järvetile, aga Pender, sinder, pressis selle muna sisse.

Õudus, õudus!

Kes teab järgmist rongi?

Irkutskist tulles oli meil...

Irkutsk pole sul välismaa!

Nagel: Fotoaparaadi on küll kaasa võtnud.

Kruut: Kretiin ei lahku välismaal sellest hetkekski.

Taimi: Kuidas sa räägid! Mul on temast kahju.

Hubner: Mis kuradi kahju! Mis siin haletseda?

Taimi: Ta on nii hea poiss.

Hubner: Naiste jaoks või? Teate, seltsimees Sarv, on olemas kahte sorti mehi. Ühed...

Nagel: See hull on läinud lausa sussides! No näete, need on siin ju tema paksutallalised!

Issand!

Võimatuse tipp!

Kruut: Rahu! Hommikul kõndis ta Prahast ostetud kollaste latakatega ja ütles mulle, et kannab neid sisse. Aga täpselt! Eks läinudki ta nüüd neid Slovakkia mägiteedele kõnnitama. Kõva kahe päeva ots. Vaata et astub tüki kolmandatki.

Kruut oleks pidanud viimased laused ütle mata jätma, sest need tulid just sel hetkel, kui esimene ehmatus hakkas lahtuma ja õudsenäiv sündmus hakkas võtma õigeid mõõtmeid, antud juhul täbara loo mõõtmeid. Siis osatakse näha juba ka asja koomilist külge. Mõned igatahes ei suutnud tagasi hoida turtsatusi.

Selle peale läkski Nagel endast välja.

See tuli kõigile täiesti ootamatult, isegi läbinägelikule Kruudale, kes väga hästi teadis, kui kenasti Nagel Ambosega klapib. Kruut arvas omas mõttes teadvat ka nende sõpruse põhjust — mõlema kergelt lame kunstimaitse, mis võimaldas vastastikuseid kiitmisid, ja vist ka salajane korter naistega, kus käidi ühiselt olelusmõnuseid mitmekesistamas.

Nagel lausa karjus kileda häälega.

Selle peale tuli tagumisest kupeest välja ka Pender. Ta oli seal tõsiselt usutlenud Muldmääd, kes oli ju prohvet, kes aimas haruldase täp susega ette halbu sündmusi, kellel oli kõhus imeväärne aparaat, kus juures Pender ei suutnud kuidagi mõista, miks Muldmaa seda harukordset võimet nii kangesti varjama kippus.

Ilmus lagedale ka vagunisaatja, tüse hallipäine tšehhi pan, kes õnneks ainult nägi, kuidas üks eestlane söimab teist eestlast, ja õnneks ainult kuulis, kui kõvasti seda tehakse.

Ka viienda kupee uks läks nüüd lahti ja bridžimängijad, kes loomulikult veel midagi ei teadnud ega võinudki teada, püüdsid aupaklikul toonil plahvatuse põhjusest selgust saada. Neile räägiti kõik hiljem ära.

Nagelist oli paljudel raske aru saada. Ütles ju temagi Ambose kohta ränki sõnu nagu «kuradi mees», «hull» ja ta toonis kõlas aus viha. Tegelikult oli see ahastus teise lolluse pärast. Kui ta aga kuulis sõbra üle irvitatavat ja kui seda tegi veel see rafineeritud ülbe prill, siis ei mõistnud ta ennast enam valitseda. Nagel ei talunud üldse irvitamist. Koolis sai väike punnpõskne pardinokk-ninaga mehike seda oma nahal tunda mitu korda rohkem, kui üks inimene kanda jaksab.

Kõige põrutavam oli kogu loos see, et Nagel, ülimalt viisakas, sõbralik ja heatahtlikku nalja armastav reisikaaslane, tarvitas Kruuda kohta otse uskumatult rokke sõnu.

«Meie kõik siin oleme haritud inimesed,» ütles ta, «aga teie, Kruut,

olete... Te kuulsite päris täpselt, ma kordan... Irvitada inimese üle, kellega juhtus suur õnnetus, seda suudab ainult kretiin ja... Mis te õige endast arvate? Kas teile on kõik lubatud, kuradi kurat! Ja teiega ma rohkem ei kõnele, võtke teadmiseks.»

Oma lubadust pidas ta mehiselt kogu ülejäänud aja, kuigi tööle au andes polnud see eriti raske, sest need kaks ei puutunud varemgi palju kokku. Selle-eest andsid nad ülejäänule rohkesti ainet arutamiseks, mõtlemiseks. Kruut kippus saama teenimatult head hinnangut, sest ta oskas kogu sõimuvalingu kestel vürstlikult vaikida ning lõpus kenasti õlgu kehitada. Tõepoolest, ta ei teinud ju mahajääja arvel teab mis ilget nalja. Nagelist, mehest, kes nalja ei mõista, hoiti üldiselt eemale, ainult kupeekaaslased püüdsid tema ärevaid õigustamisi tasapisi kinnitada.

AMBOSE PROBLEEM

ei muutunud haritud inimeste kokkupõrke järel sugugi pisemaks. Mis temaga ikkagi juhtus — see ei huvitanud mitte üksnes kaastundlike südametega naisi.

Muldmaa oli enda rahulikult väljaminekuks ümber riietanud, oma asjad kokku pakkinud, aknaaluse lauakese korda seadnud. Liikuvras rongis ei osanud ta Ambose suhtes midagi ette võtta. Seda loomulikult! Aga hiljem? Paljud, paljud lihtsalt ei mõistnud Muldmaa rahu. Oli lubanud piiripunktis vaadata.

Mismoodi vaadata?

Kas telefoni teel kuhugi teatada? **Kuhu?**

Või anda lihtsalt telegramm? Vist saatkonda?

Ju ikka Muldmaa seda asja peab teadma, ei saa ometi inimest... Aga siiski, aga siiski hirmus olukord!

Kirjaniku hea kujutlusvõime ei aidanud Hubneril sugugi välja mõelda, mismoodi tuleb talitada Ambose asjadega.

Siin on see tema kohver kui sinine elevant ja lõõtsadega portfelli pungis kui põrsas. Kes neid kandma hakkab? Palitu veel peale selle.

Hea sõber Nagel? Nagelil endal samuti kaks kätt kinni. Asjad tuleb kuhugi maha jätta. Kuhu? Kuhu üldse asjad maha jätta, et Ambos võiks need esimesel võimalusel kätte saada? Muidugi Tšopi raudteevaksalisse, aga kelle kätte? Kas Muldmaa seda teab? Siin võivad tekkida suured segadused.

Inimene ja tema suurepärased asjad. Kui kaunid oleksid kõik reisirid, kui poleks asju. Kas ei oleks elu ise poole toredam, kui poleks asju. Asjad on rasked ja neid pole tihti kuhugi panna. Asjade pärast on reisimine nagu pidev kolimine, mikrokolimine muidugi.

Vagun viskles arutamispalavikus. Ambos... Nagel... Kruut... Kes oleks võinud aimata, mis inimestes kõik varjatud. Jah, meie Nagel,

niisugune heatahtlik, isegi liiga heatahtlik ja viisakas teine, ja järsku endast nii koledasti väljas. Jube lugu! Jaa, jaa, selge, et nad said Ambosega hästi läbi, aga Kruut ometi ei öelnud teab kui õelalt. Mina kuulsin oma kõrvaga pealt. Uskuge või mitte, siin peab olema sügavam põhjus. Ei saa ju heast peast... Ja veel niisuguste sõnadega... Nende kahe vahel peab olema mingi ürgviha. Põnev lugu, kuigi oleks võinud olla veidi viisakamas raamistikus. Reisiväsimus, mis muud.

Sel ajal kui Hubner koridoris karmil toonil Ambose tekitatud probleeme vaagis, arutasid tema kupeekaaslased mõne kirjaniku kummalist südameehitust. Kord pidi see olema seletamatutel põhjustel veega täidetud tsellofaankotike, kord jälle kõva kui ränikivi tükk. Inimesed on huvitavad.

Muldmaad ei kadestatud. Tema enesevalitsemist peeti teeselduks. Kuidas võib ikkagi nii rahulikult oma asju sättida, kui ees seisab nii palju sekeldusi. Kõvad närvid. Näis, mis ta teeb

PIIRIPUNKTIS

Seda ei osanud küll mitte keegi ette näha, et piiripunktis tuleb koos tolliametnikega vagunisse õnnelik-häbeliku näoga Endel Ambos.

Aga ometi ta tuli.

Teda vaadati kui imetegu. Ei osatud nagu midagi küsidagi. Nagel surus talle sõnatult pihku küsitluslehekese, mille saabunu kuulekalt ära täitis. Seda tehes informeeris ta reisikaaslasi, kes teda huviga silmitsesid. Ta kõneles kiiresti, rõõmsal äraseletatud häälel:

«Hiigla tore slovaki poiss paiskas mu taksoga ette. Tulin kui herra muistegi.»

Veel tükk aega hõljus vagunis küsimus: millega see muistne herra taksosõidu kinni tagus?

Seegi selgus pikkamööda. Ambos, kirklik päevapiltnik, oli läinud maha selleks, et filmilinti täis võtta. Ta oli märganud vaksali nurga taga huvitavat hoonet ja rahvariities eitesid selle taustal.

Ega tal polnudki aparaadist kahju. Peaasi, et sai jälle teistega ühineda. Kuidas see rong ometi varem välja sõitis? Öeldi kindla sõnaga, et veerand tundi peatust.

Tšopi vaksali restoranis söödi tugevasti lõunat. Siin oli aega ligi kaks tundi. Teekond kodu poole jätkus täies koosseisus.

Sonetid

*

Mind sügis nukraks teeb ja kõrremaa,
kus hullupööra lokkas vili haljas,
on tühjust haigutavalt kurb ja paljas,
tuul pühib üle kõrre lageda.

Eks salved ääreni täis saaki saa.
Peolauas kange pärm ju käärib kaljas,
tõeterakesi vilksab naerus-naljas.
Kuid öökülm täidab õue pimedada.

Suur tühjus oma härmatisekarda
maad mööda nagu püünisvõrku laotab,
ja mul on hirm. Ent ennäe, muld ei karda.

Muld annid viimseni käel heldel jaotas.
Mis on mul panna oma viljasarda?
Kui metshein südame ma tuulde paotan.

*

Muld, vesi, tuli on mu sugulased,
kord kõik me kokku saame, ühte taas,
suur vend ja väike sõsar, inimraas.
Üksteisele kui unes lähedased —

ons elavaile toeks ehk manalased?
Muld hingab, hingab iga seeme maas,
aohämus kargust uhkab nurm ja laas —
ja juurduvad mu rinnas maarjakased.

Ning tasa hääletuna tärkab rohi,
just nagu reeta saladust ei tohi,
ei juttu mõtlik murumätas puhu.

Jäi hingeliblikas ei tea kuhu,
kuid lainlev valgus kõigest üle uhub
ja tuulelaulu aegumatu kohin.

*

Viin parandada oma vanad saapad,
kui elu on, neid veelgi vaja läheb,
meil külmi, kurje ilmu pole vähe.
Neil saapail kannad kantud üsna laapa,

kui kingsepp tallutab ja värskelt vaapab,
siis käivad küll. Ma pakast ette nähes
taas trotsin vihurit, mis löikav, kähe,
ja lumesõjas palli pihku kraapan.

Tuisk veelgi ahvatleb mind, tuulepead —
vaid unelmaid, ei muud mul tagavaraks.
Ehk mõne meelest olen päevavaras:

teesihte ainuõigeid ma ei tea —
oh ekslemist! Ja saapast lugu pean,
mis nagu loodud minule on paras.

Tankad

*

Hall roosteudu
riisub kanarbikumee
õitevärv tuhmub
koltunud kaselehed
langedes külavad und

*

Kellade tikk-takk
majast majja toast tuppa
trotslik lapsenutt
rauga ragisev köha
ja sammude ratasring

*

Männijändrike
mustad ladvad öö peeglis
ligipääsmatud
okkalistes habemeis
tuule hellitlev sosin

*

Üksildusevaim
leidnud ulualuse
kui metsamajas
mu südamekambrikus
kus unistuste ase

*

Sõnajalamets
vaikib oma vaikimist
võib-olla eosed
midagi mäletavad
ja samblikud ja kivid

*

Õine tormiulg
katuste vappumine
hirmu-unenäod
äkki toas nagu laevas
must kodutuse tunne

Ebakindlus

I

ärast tööd läks Ants Siilman oma tuppa vanas koolimajas, tegi kohe tule pliidi alla, pani alumiiniumkausiga pesuvett sooja ja istus ise pliidisuu ette taburetile hinge tõmbama, et eelseisvaks igaõhtuseks toidutegemiseks hoogu võtta. Kõle maakivihõngune tuba hakkas aegamööda soojaks minema, tuli praksus mõnusalt ja Antsul kippus vägisi silm looja. Nii istus ta tükk aega unerammestuses, kuni pliidi alt tuline säde talle käele lendas ja nahka kõrvetas. Ta pühkis sädeme maha, muutus virgeks ja siis tuli talle meelde kiri, mille ta oli päeval töökojas saanud. Ruttamata otsis ta kirja pintsakutaskust välja ja rebis õlisel ümbrikul otsa ära.

Kiri oli ruudulisel koolivihikust väljarebitud lehel. Vaima kirjutas selge korralliku käekirjaga, et ta on viimaks uues korteris sees. Mehel oleks nüüd paras aeg ennast vanas kohas töölt lahti võtta, kass naabrite juurde jätta ja ära Korjandisse tulla, kuhu naine oli sügisel, kui sinne algkool õpilaste vähesuse tõttu ära kaotati, õpetajakoha saanud. Kraamile võivad nad kunagi hiljem autoga järele tulla.

Kiri traktoristi ei rõõmustanud, kuigi niisuguse sisuga ümbrikku oli juba mõnda aega oodata. Septembris sõitis ta Korjandisse naist vaatama, oli ka korraks käinud lubatud korteris, mis oli jätnud väga viletsa mulje. Suurema vaevata oli ta aknalengi ja seina vahelt kolm sõrme läbi pistnud; kõik oli ligadi-logadi, vildak uks püsis ausõna peal ees. Koolimajja minnes oli ta põlluteel kokku saanud kohaliku kolhoosiesimehega, kes ütles, et korter tehakse kolme nädalaga korda. Ka tööst oli neil juttu; esimees pakkus talle masinat, mis oli juba paar aastat töötanud. Kui ta aga võõra traktoristi näol pettumusvinet märkas, andis samas mõista, et aasta lõpul on ka uue traktori peale lootust. Võrdlemisi roosilises meeleolus oli Ants tookord Korjandist koju sõitnud. Oli haruldaselt ilus päikesepaisteline ilm ja ta mõtles, et kolimine polegi nii õudne, kui esimesel silmapilgul paistab.

Ants kohendas pliidi all tuld ja luges kirja uuesti tähelepanelikult läbi. Need read pidid ta siis vanast harjumuspärasest ringist välja rebima ja uute inimeste hulka pillutama! Nüüd tundus talle selle lühikese kirja sisu hoopis kurjakuulutav. Ta tundis ennast järsku kole üksikuna ja mahajäetuna, nagu saadetaks ta homme tapiga kaugele

inimtühjale saarele. Ta pidi otsustama — kas minna naise juurde või jääda siia edasi ja loota, et järgmisel aastal õnnestub Vaimal kusagile lähemale õpetajakoht muretseda. Mõte kolimisest oli talle hirmutav ja võõras. Ta oli eluaeg kodukandis töötanud, kuigi ähvardanud mitu korda südametäiega, kui ülemused teda palgaga nõökisid, siit röövlipesast sääred teha. Sügissuvel, kui kool ära kaotati ja Vaima pidi uut töökohta otsima, polnud mehest talle mingit nõuandjat ega plaanipidajat. Ants jättis kõik naise otsustada — istus endassesulgunult diivani-serval ja muudkui vaikus, tehes näo, nagu poleks see üldse tema asi.

Viimaks pööras ta kirja ümber ja vaatas, kas naine pole ehk pöördele midagi juurde kirjutanud, nagu seda mõnikord varem oli juhtunud. Aga kirja tagaküljel mustasid ainult ta enese õlised sõrmejäljed ja traktorist ohkas. Asi ähvardas tõsiseks minna.

Vesi oli soe. Ants viskas kirja lauale konservikarpide kõrvale, võttis pintsaku ja pluusi seljast ning hakkas end pesema. Seep läks silma ja ta vandus läbi hammaste.

Pärast keetis ta konservisuppi, sõi ise, söötis halli kassi ja heitis magama. Ta vähkres kaua unetult vateeritud teki all ja mõtles, et see on tal selles toas viimane öö. Naisevõtust saati on ta siin elanud, tuld teinud, tööl käinud ja naisega viinavõtmise pärast jagelnud. Aasta-aastalt oli see sünge kivimaja aina vaiksemaks ja vaiksemaks jäänud; ta oli nagu jahtuv hüljatud kolle, mis lõpuks ununeb ja laguneb. Pärast sõda oli siin seitsmeklassiline kool, mis tehti hiljem neljaklassiliseks, see kiratses tükk aega, kuni lõpuks ära kaotati. Ka inimesed kaovad ümbruskonnast ära; kui pole lapsi, kust peavad tulema siis uued lüpsjad ja kündjad? Ta mõtles sellele kõigele alistunult, leplikult ja nagu möödaminnes, sest see kõik ei puutunud temasse. Tehku ülemused oma tööd, kuidas tahavad, selle eest nad palka saavad. Mida suudaks ta muuta, kui tahakski. Ta haigutas ja mõtles, et homme päev on tema senises elus üks tähtsamaid, ta elukäik teeb uue pöörde, kas hea või halvema poole, ei või öelda. Ainult üks on kindel — igaõhtusest toidutegemisest saab ta jälle lahti. Peagi hakkas ta norskama.

Hommikul läks ta töökotta masinat üle andma. Õhuke lumekord oli maas, loikudel õrn jääkirm peal. Puud vanas mõisapargis olid üleni härmas. Ta tõmbas kopsu puhast karget hommikuõhku ja ohkas. Selle pargiga oli ta elus seotud nii mõndagi kaunist. Ta mäletab neid härmatanud puid veel kaugest koolipõlvest, kui ta hommikul mööda maanteed tuli, ranits seljas. Siis oli neis puudes midagi salapärast, suursugust ja ühtaegu ähvardavat, sest nende varjus asus koolimaja, kuhu ta tuli alati mingi seletamatu hirmu ja aukartusega. Ja nüüd peab ta siit ära minema ja maha jätma kõik, millel on vähegi väärtust.

Ta läks aeglaselt läbi pargi säravate töökojatulede poole.

Mehhaanik võttis Antsu traktori vastu, tegi akti ja kontrollis moepärast, kas kõik tööriistad on alles. Üks võti oli puudu, kuid mehhaanik

ei teinud sellest numbrit, lõi käega ja kirjutas paberile hoogsalt alla. Antsule oli see kurb silmapilk — nüüd oli ta siinmail kõigest lahti, tagasitee oli jälle tüki maad kitsam. Ta püüdis oma ärevust paari kohmaka lõõplausega varjata, kuid tundis kohe oma püüete mõttetust ja jäi vait.

Mehhaanik andis talle paberi kätte ja hakkas rääkima, kui kahjulik on töökohti vahetada ja kui mõttetu ühest kohast teise rännata. Nii mõnigi mees, kes on suure hurraaga minema läinud, on pärast vaikselt nagu peksasaanud koer tagasi tulnud, saba jalge vahel. Ants ei kuulanud ta pikki targutusi; ta ainult imestas endamisi, et mees, keda ta tunneb seitse aastat kui nohikut, võib korraga nii jutukas olla.

Olid jäänud veel mõned formaalsused.

Sovhoosi direktor istus nurgeti akna alla asetatud laua taga ja rääkis tehnikakoondisega. Ta andis traktoristile vaba käega märku, et see istet võtaks. Kui direktor oli telefonikõneluse lõpetanud, ütles Ants napilt:

«Kurb lahkumistund on käes...»

«Ah niimoodi on lood...» venitas direktor. Ta teadis traktoristi lugu ega pärinud midagi. «Oled siis otsustanud, et...»

«Jah,» vastas traktorist. «Kaotada pole midagi.»

Direktor mõtles natuke.

«Tead mis, Ants,» ütles ta arupidavalt. «Lepime nõnda kokku, et sa tuled tööraamatule järele teine kord. Sul ju kraamgi veel siin. Masina sa andsid küll üle, aga ega sa uues kohas oma villat pole veel näinud. Mine käi vaatamas, ja kui ei meeldi — tule tagasi. Kes seda asja kõike ette teab... Kui leiad, et seal on meele järgi, anname sulle tööraamatu pikema jututa kätte.»

Ants leidis niisuguse jutu mõistliku olevat, jättis hüvasti, pani mütsi pähe ja loivas kontorist välja. Kaupluse juures tolgendas juba paarikolm tuttavat viinameest, kes kutsusid teda kampa, kuid Ants läks neist mühinal mööda. Sõbrad tulid talle järele, aga Ants ütles kindlalt, et tal pole mingit võtmisetuju ja ta peab koju minema. Mehed jäid pettunud nägudega teele seisma, sest Ants oli hea kambamees — purjuspäi muutus ta heldeks ja tegi ohtrasti välja.

Pärastlõunal mõtles ta Korjandisse naise juurde sõita. Ta võttis halli kassi kaenlasse ja läks teda läbi pargi naabrite juurde viima. Teel hakkas kõuts rabelema, kavatsedes ilmselt plehku panna, ja kriipis traktoristil käed kriimuliseks. Ants sai kurjaks ja lopsis looma läbi. Kõuts näugus haledalt, aga kui Ants teda silitada katsus, võttis kass uuesti südant ja haaras mehel hammastega randmest kinni.

Ta vahetas naabriemaga mõne sõna tühjast-tähjast. Käbe naisterahvas tahtis ta kassihaavu joodiga määrada ja käe kinni siduda, kuid Ants ütles, et pole vaja, tal on aeg bussi peale minna. Ta jättis põhjalikult naabriperega jumalaga, otsekui koliks Ameerikasse ega näeks kalleid üleaedseid enam iialgi. Toas pani ta palitu selga, seisatas keset

tuba raamaturiiuli ees, vaatas vilksamisi tolmukorraga kaetud mōra-
nenud peeglist ja tõmbas siis pruuni tartu kammiga paar korda läbi
tihedate juuste. Ohates surus ta läkiläki sügavalt pähe ja võttis toolilt
õhtul valmis pandud kohvri musta pesuga. Minnes libistas ta viimase
pilgu üle toa ja mööbli, tundes kurgus kerget pitsitust. Siiski on siin
hulk aega elatud, juba naisevõtust saati, millest on oma viis aastat
möödas, kui mitte rohkem. Ainult veel ühe korra tuleb ta siia. Siis,
kui on kolhoosist kolimiseks auto saanud. Ja siis on see elulõik jääda-
valt seljataga koos mälestuste ja muuga, mis elu juurde kuulub.

Ta pigistas huuled kokku, pani ukse hoolikalt lukku ja läks maan-
teele bussipeatusse.

Peagi tuli käänaku tagant buss ja avas pidurite kriginal ukse. Ants
astus peale, läks ringi vaatamata bussi tagumisse otsa ja pani kohvri
tagaukse trepile, et see kellelegi jalgu ei jääks. Buss võttis paigast,
puud akna taga hakkasid liikuma ja tuttav kauplusesilt vilksatas
mööda.

Nooruke armsa näoga konduktor ilmus ta juurde.

«Tere ka, vanapoolne noorhärja,» ütles ta lõbusalt. «Oled nii uhkeks
läinud, et ei tunne enam vanu tuttavaid äragi.»

«Tere!» Konduktoriks oli Liibatsi Ene, kelle ema oli sovhoosis metsa-
kasvataja.

«Kuhu siis sina, naisemees, veel vastu õhtut sõidad?»

«Ehale,» muigas Ants.

«Ah nii!»

«Oma naise juurde muidugi,» täpsustas Ants asjalikult ja ulatas tüd-
rukule sõiduraha.

«Kus Vaima nüüd koha peal on?»

Ants seletas mõne sõnaga lähemalt, kuidas ta elu läinud, ja et praegu
on ta teel uude kohta. Ta ei tea veel täpselt, mis teda seal ees ootab,
aga naine kirjutab küll, et... Traktoristi nägu muutus nukraks, ta
torkas pileti pintsaku rinnataskusse ja oli korraga jälle väga abitu.
Tulevik paistis talle äkki täiesti tumedas valguses. See kohavahetus oli
nagu külma vette hüppamine, kuigi asja kainelt vaadates pidi ta tun-
nistama, et kaotada pole tõesti midagi. Ta pole töötegemiseta seni läbi
saanud, ei saa ka edaspidi.

Ta küsis Enelt, kui see pileтите kirjutamisest mahti sai:

«Mis sa arvad, kas kohavahetamisel on väga sant enesetunne?»

Rahvas sumises ja buss rappus ning krigises auklikul teel.

«Mis sa ütlesid, Ants?»

Ants taipas oma küsimuse mõttetust ja lõõpis:

«Hüvasti, sünnipaik ja noorusmaa. Kus on mu sinilind?»

Ene naeratas ja ütles, et sinilinnuga on lood kehvad; ta käib ka tihti
kodus ema pool ja tuleb sealt alati nukralt ära.

Ants oli talle mõttes tänulik, viimaks ometi leidis inimene, kes teda sel raskel päeval mõistis.

Alevis jäi buss seisma ja Ene teatas maheda häälega:

«Peatus kaheksateist minutit!»

Traktorist läks koos teistega bussist välja, sirutas mõnuga istumisest kangeks jäänud ihuliikmeid ja võttis nõuks kaupluses ära käia. Toidupood polnud kaugel, mõnikümmend sammu üle tänava. Järjekord oli väike. Ants kui naisemees ei tahtnud teistpoolt ära unustada. Ta ostis kaks tahvlit šokolaadi ja pirnijooki, toppis kõik taskusse ja läks lume krudisedes bussijaama. Edasisõiduni oli veel aega, ta seisis bussi kõrval, hingas värsket õhku ja suitsetas.

Kui bussijuht ja konduktor puhvetist tagasi jõudsid, kus nad olid keha kinnitanud, kutsus Ants tüdruku kõrvale, tõmbas põuest krabi-sevas paberis šokolaadi ja ulatas Enele.

«Palun!»

Konduktor punastas. «Mis sa nüüd! Milleks see!» ütles ta tõrjuvalt.

Ants võttis sõna lausumata ta käe, seadis haprad sõrmed šokolaadi-tahvli ümber ja astus ise kiiresti paar sammu kõrvale, et tüdruk ei saaks pakutut tagasi anda.

Sõitjad läksid bussi, oli aeg edasi liikuda. Alevis süüdati juba tulesid, üks päev oli jälle looja karjas. Antsule tuli soojas bussis rammes tules peale ja ta jäi magusalt tukkuma. Metsa vahel pidas kontrolör, vanem naisterahvas, bussi kinni ja tuli peale. Ta vahetas juhiga ja konduktoriga paar sõna, mispeale Ene teatas: «Sõitjad, palun esitage piletid!»

Lõpuks jõudis kontrolör tukkuva traktoristi juurde.

«Teie sõidupilet, palun!»

Ants ei kõssanudki, oli raskesti magama jäänud. Kontrolör vaatas teda uurivalt ja mõtles, et noormees on vist tumm või raskesti haige. Või siis simulant, mis on kõige tõenäolisem! Ta haaras mehel õlast kinni ja raputas.

Ants hõõrus unesegaseid silmi, mõistmata, mida temalt õieti tahtakse. Ta krahmas rahatasku järele.

«Pilet, palun!» kordas kontrolör tungivalt. Ta oli märganud traktoristi sihituid, siia-sinna sebivaid liigutusi ja see aina kinnitas ta arvamust, et mees on ilma piletita.

«Jah,» pomises Ants. «Kohe!»

Ta toppis rahatasku ülepeakaela põue ja surus käe teise taskusse. Seegi asjata! Ta ärevus kasvas, värisevi käsi hakkas ta palavikuliselt palitutaskuis tuhlama. Piletit polnud.

«Kas tõesti kadunud?» habises ta jalge ette maha vahtides. Kuid piletit polnud ka põrandal. Juba täiesti lootusetult pööras ta püksitaskuid pahupidi.

«Teie pilet, palun?» kordas kontrolör vääramatu rahuga. Sõitjad pöördusid ümber ja silmitsesid kahjurõõmuga traktoristi.

«Kadunud,» kogeles Ants hädiselt.

«Ah tahtsite jänest sõita! No küll me veel vaatame!»

«E-ei tahtnud.»

«Tal peab pilet olema. Ma mäletan selgesti, et kirjutasin talle välja,» sekkus nüüd kõnelusse Ene.

Aga kontrolöri see ei rahuldanud. «Kus ta siis on, kui ei ole,» ei jät-
nud ta järele.

«Mina kirjutasin küll pileti välja,» kaitses Ene. «Ta sõidab uude
töökohta, Korjandisse...»

«Jänesena uude töökohta ei sõideta! Olen kuulnud, et jänesena
jätab mõni mees vana koha maha... Peame koostama akti!»

Antsule tundus, et kogu maailm irvitab tema üle.

«Noh? Kas saab juba?» küsis kontrolör veel kord ähvardavalt. «Kas
te rinnataskusse vaatasite?»

Ants pistis masinlikult kaks sõrme rinnataskusse ja tõmbas sealt
pileti välja. Oli isegi imestunud.

«Nagu lasteaed,» tähendas kontrolör pahaselt, võttis sinihalli pileti
ja rebis katki. Seejärel läks ta tähtiskarmi näoga juhi juurde. Järgmises
peatuses lasti ta bussist maha.

Ants kõssitas istmel, pärast piletilugu oli tal tunne, nagu oleks ta
täis sülitatud. Susi söögu seda uude kohta kolimist! Pidid nad selle
kooli just tänavu ära kaotama, oleksid võinud veel paar aastat oodata!
Ehk tuleb siis lapsi rohkem, saab kontingendi täis ja kool jääks edasi.

Varsti hakkasid Korjandi tuled paistma. Ants haaras kohvri ja soo-
vis Enele head reisi. Konduktor naeratas soojalt ja ütles:

«Õnn kaasa!»

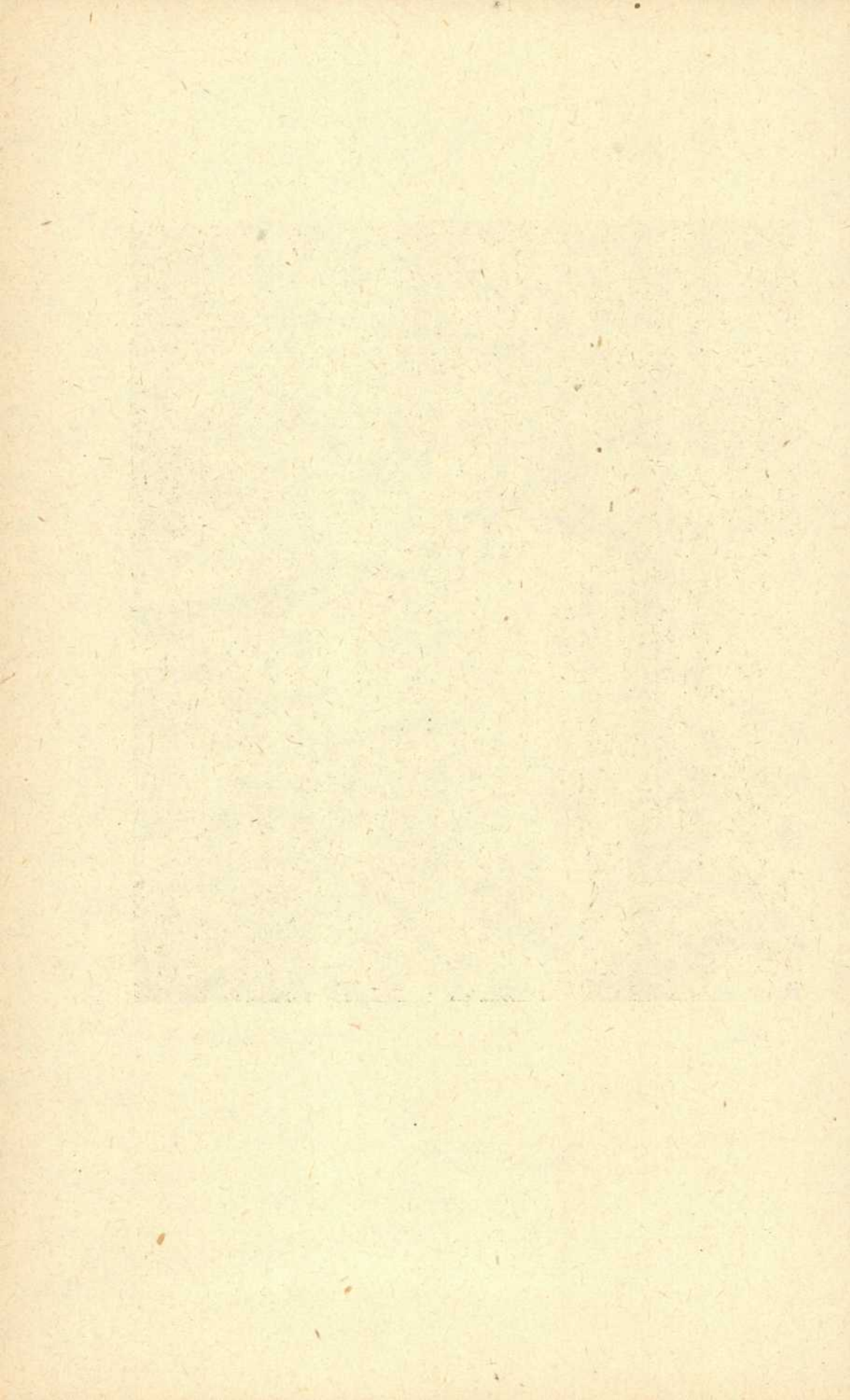
Ants hakkas kaupluse ukse kohal asuva lambi valgusel astuma. Peagi
jõudis ta valgussõõrist välja, silmad harjusid ruttu pimedusega ja
talle tuli sügisesest käigust meelde, et lame hoone vasakut kätt on töö-
koda. Akendes põlesid tuled, arvatavasti käis seal veel töö. Korjandi
töökoda oli tublisti väiksem ja armetum kui kodus, seda oli ta juba
tookord tähele pannud. Teisele poole teed jäi luitunud voodriga rahva-
maja, kus ta tulevikus lööb ehk mõnes näitemängus kaasa. Ants läks
üle silla, mille all sulises tume vesi. Asundus sai läbi, niipaljukest teda
oligi. Ta vahetas kätt ja sammus lumevalget teed mööda küla poole.
Eemal, peremeheta jäänud asunikumajas oligi nende korter. Lumi
krudises kirsade all, tuhmid tähed vilkusid taevas ja kaugel haukus
üksik koer. Traktorist mõtles ebamäärase ärevusega, et mööda seda
lumitunud külavaheteed hakkab ta päevast päeva tööle vantsima nagu
varemgi, sellele ei tule lõppu; ja ta meel läks järjekordselt nukraks.

Maja juures hakkas Antsule silma uus trepp ja tuulekoda. Ka uks
oli nüüd enam-vähem korralikult ees. Paistis sedamoodi, et vahepeal
oli jõutud mõndagi ära teha. Ta läks kohvriga kolistades läbi tuule-

H. Arrak

Kalur (Linoollõige) 1969

koja kööki ja koputas toauksele. Kõrvalkorterist kostis kõrvulukustavat muusikat, seal oli raadio viimase kraadi peale keeratud.

Vaima ilmus uksele. Ants taipas esimesest pilgust, et midagi on korrast ära. Naise silmad olid nutust punased, nägu viril. Trepil tekkinud rõõmutunne oli nagu käega pühitud. Ta teretas summutatud häälel ja astus tuppa.

Ta oli värskelt remonditud korterit hoopis teistsugusena ette kujutanud. Seinad olid puitlaastplaatidega hooletult ja asjatundmatult üle löödud, plaatide vahelt paistis palksein. Aknaraamid olid küll uued ja värskelt värvitud, samuti nagu põrandki — see oli Vaima kätetöö. Traktorist läks põrandalaudade nagisedes üle toa ja katsus sõrmega ahju. Plekk oli kuum, otse põletas kätt, kuid tuba oli jahe.

II

Sügisel, kui Vaima Korjandisse õpetajaks tuli, oli koolidirektor tema saabumise üle üsna rõõmus. Nõu ja jõuga aitas ta uuel õpetajal ennast sisse seada sahvritaolises uberikus, mis talle koolimaja köögi kõrval ajutiseks eluasemeks leiti. Sealsamas toakeses oli toimunud ka nende esimene tööalane kõnelus. Direktor oli kohe öelnud, et neljas klass, mille Vaima enda hoolde saab, pole suurem asi; on klassikordajaid, ühe õpilase on arstid idioodiks tunnistanud, teine on debiilik. Aga direktor oli arvanud, et Vaima kui kogenud õpetaja tuleb siiski toime. Ei maksa kohkuda, püüame abistada, lohutab direktor nõutuks jäänud õpetajat.

Järgmisel päeval tutvus Vaima õppenõukogu koosolekul kolleegidega, kes kõik olid võrdlemisi ametlikud. Ainult üks keskealine naisterahvas, eesti keele õpetaja, naeratas sõbralikult ja ütles, et ka tema tütar õpib Vaima klassis. Vaima klassist tehti koosolekul palju juttu. Vaima oli kõik öeldu agaralt üles kirjutanud, et asjast ülevaadet saada. Pärast toas märkmeid lehitsedes oli ta üsna ära kohkunud. Ainult kahe nime järel seisis märkus: hea õpilane. Kolm-neli olid tugevad matemaatikas või eesti keeles. Ülejäänud nimede taha oli tehtud mõni märkus eelmiste aastate vallatustest või siis peetud last heaks võimlejaks, tubliks deklamaatoriks, märgitud, et mängib näidendis või suusatab. Üldse paistis silma, et Korjandi koolis pandi pearõhk klassivälisele tegevusele — seinalehtedele, spordile, aastapäevaalbumitele, õppetöö oli jäänud tagaplaanile. Korjandi kool seisis rajoonis ja kogu vabariigis heas kirjas just klassivälise töö tõttu...

Lapsed olid nii käest lastud, et algul, esimestel päevadel oli Vaimal tahtmine ära põgeneda. Aga pikkamööda tõmbas ta ohjad trammi ja hakkas suurte pingutustega klassi oma näo järgi vormima. Direktor ei seganud ennast vahele, arvatavasti oodates, mis sellest kõigest tuleb. Enne esimese veerandi lõppu nägi Vaima, et kui ta õpilaste teadmisi

nende tegeliku taseme järgi hindab, tuleb pooltele õpilastele kahed välja panna. Ta mõtles, mida teha, et niisugune järeldus ei tuleks kooli asjameestele nagu välk selgest taevast. Viimaks otsustas ta kutsuda direktori tundi kuulama. Direktor tuli, istus nurgas nagu mäger, kuulas ja tegi hiljem paar ebaolulist märkust. Klassi madal tase polnud talle üllatuseks, ta oli vist niisuguse olukorraga kui paratamatusega leppinud juba siis, kui selle klassiga töötas kolm aastat järjest noor õpetaja Hange, kes oli innukas albumite kleepija. Kokkuvõtteks arvas direktor, et häda pole suurt midagi, tema oli halvemat oodanud.

Täna oli olnud õppenõukogu koosolek, kus tehti kokkuvõtteid eelmise kuu õppeedukusest ja distsipliinist. Parim kord oli Vaima klassis. Seejärel hakkas direktor rääkima tunnikulastuse tulemustest. Neljandas klassis oli ta kirja pannud mitmeid puudusi. Vaima mõtles, et kust need äkki välja ilmusid ja miks direktor neist kohe pärast tundi ei rääkinud. Direktori jutust tuli nüüd välja, et Vaima süü tõttu õpilased ei tunne isegi teise-kolmanda klassi programmi. Vaima istus vaikselt nurgas, näost kahvatu. Seejärel palus sõna Hange. Ta ütles hukkamõistvalt:

«Jah, neljandas on midagi korrast ära. Millega õpetaja Siilman seab, et tema klassi õppeedukus on ainult kaksikümmend viis protsenti?»

Muidugi oli ta unustanud, et tema ise oli kolm aastat selle viletsa klassi juhataja. Vaima tuletas talle seda õrnalt meelde ja küsis koosolijailt, mida praegu siiski ette võtta, antagu nõu.

Direktor vastas, et tarvis on iga hinna eest õppeedukust tõsta. Tema übernurgajutust võis mõista, et kui muidu ei saa, siis vähemalt paberil peaks tase rahuldav olema. Paistis, et ta peab niisugust õppeedukuse tõstmise viisi üsna enesestmõistetavaks.

«Seda ma küll ei tee,» plahvatas Vaima. «Lõpuks tuleb niimoodi välja, et õpilane lõpetab kaheksa klassi ära, aga ei oska ükskordühtegi. Teen kõik, mis suudan, aga kui tulemusi pole, panen kahed välja ja lahkun, teades, et ma tulevikus enam õpetajana ei tööta. Pigem mõni muu töökoht, aga puru silma ajama mina ei hakka, seda tehakse niigi igal pool.»

Siis oli ta nagist mantli võtnud ja ära tulnud, kuigi teda oli püütud tagasi hoida ja eesti keele õpetaja oli tema kaitseks isegi välja astunud. Kogu kodutee oli ta pisaratega võidelnud. Korteris lukustas ta ukse, viskus voodile ja puhkes kramplikult nutma.

Vaima kuivatas veel nüüdki silmi. Mees ei osanud teda kuidagi lohutada, istus laua taha ja pani sigareti põlema. Naaberkorterist kostis valjult raadioloeng.

Viimaks otsis Ants taskust šokolaaditahvli välja ja ulatas naisele. Ka limonaadipudelid kraamis ta lagedale, avas neist ühe hammastega ja valas klaasi.

Kui nad parajasti kihisevat jooki jõid, koputati uksele. Enne kui

kumbki midagi öelda suutis, tehti uks lahti ja punane naisenägu ilmus ukseavasse. See oli kooli kokk naaberkorterist.

«Näe, Vaima meesterahvas ka pärale jõudnud,» imestas ta.

Ants pani klaasi lauale ja ütles: «Just praegu tulid bussilt.»

Kokk tuli nüüd tuppa ja tõukas enese järel ukse jalaga kinni.

«Kas bussis oli ka palju rahvast?»

«Keskmist viisi.»

«Mis te sellest limonaadist limpsite,» lausus kokk põlastavalt. «Suur tugev mees ja joob magusat vett.»

«Ei tea, mis ta sellest viinastki peaks ühtelugu jooma,» kaitses Vaima meest.

«Kui viina ka ei saa, mida siit ilmast siis veel saab?» küsis kokk sõjakalt. «Rabele odava palga eest hommikust õhtuni, kas või nui pooleks. Aga võtad pitsi viina, silmad lähevad kirjuks ja on hea olla.»

Ants ei osanud niisuguse jutu peale midagi öelda, jõi klaasi tilgatuks ja vaikus. Kui kokk oli kuulnud, et õpetaja mees jääbki nüüd siia, läks ta oma tuppa ja tõi sealt halli kodukootud kampsuni.

«Proovi selga!» käskis ta traktoristi.

«Milleks?»

«Proovi aga proovi selga, ära karda. See on Meinhardi vana kampsun. Ma vaatan, kuidas ta sulle passib!»

«Selma, jäta nüüd järele,» astus Vaima vahele. «Ei tea, mis ta selle kampsuniga teeb. Tal oma riideid isegi.»

«Riideid võib olla, aga niisugust kampsunit tal küll ei ole, seda tean ma kindlasti.»

«Kust sina tema garderoobi oled näinud?» kihvatas Vaima.

Aga kokk ei lasknud ennast häirida.

«Mis ta muidu kapis vedeleb, koitab veel ära,» arvas ta. «Äkki saab Ants ta ära pidada.»

Traktorist tõmbas kampsuni alistunult selga. Kampsun oli talle suur. «Ei ole tal viga midagi. Küll me su siin kahe peale parajaks kosutame,» naeris Selma traktoristile õlale patsutades. «Siis on kampsun nagu oma.»

Vaima vaatas kogu seda kometit kivise näoga pealt.

Kokk võttis kampsuni ja läks oma tuppa, kust kostis valju raadio-muusikat ja laste kisa.

«Tundis mehe lõhna, kohe jaol,» tähendas Vaima pahaselt. «Ilmast ilma on tema pool joomingud ja purjus mehed. Nüüd tahab sind ka kampa meelitada, käis juba armukese kampsunit selga proovimas. Vaata, et sa temast eemale hoiad.»

Ants ei vastanud midagi.

Õösel lamasid nad voodis lahtiste silmadega kõrvaltoas rõkkava muusika saatel. Nad uinusid alles siis, kui raadiojaam saated lõpetas.

Varahommikul äratas neid jälle naabri raadio. Tuba oli läinud kül-

maks kui hundilaut, nad panid lõdisedes riidesse. Kui nad koos välja läksid, tuli neile trepil vastu Selma.

«Tere hommikut!» Kokk naeratas traktoristile lahkemalt kui vaja ja ütles: «Ants, mine too mulle õige pangetäis vett. Mis see sul, noorel tugeval mehel, ära ei ole.»

«Ära mine!» sosistas Vaima tõredalt. Ants ei teinud naise keeldu kuulmagi, haaras koridorist ämbri ja läks kaevule.

Ta pani vee kööki maha ja ruttas naisele järele. Vaima oli jõudnud juba maanteele, mis viis koolimaja poole.

«Sa oled nagu poisike, kes jookseb iga käsu peale,» pahandas ta. «Millal sinust küll mees saab?»

Antsul polnud näaklemistuju, vaikides kõndis ta naise kõrval. Alevikus läks ta halli määrdunud töökojahoonesse. Kõigepealt hakkas talle silma keset ruumi sumisev meestekobar. Nende hulgas tundis ta ära esimehe rässaka kuju ja seadis sammud tema poole. Mehed jäid vait ja vaatasid võõrast äraootavalt.

«Tulge aga siia, ärge kartke!» kutsus esimees ja ütles meestele: «See on meie uus traktorist, õpetaja Siilmani mees. Mehhaanik, näita talle masin kätte! Mis siin ikka pikalt seletada, töömehi on meile vaja.»

Mehhaanik oli vilkate liigutustega jutukas mees. Ta andis Siilmanile kätt ja hakkas kohe joodikuid kiruma, öeldes, et kui kusagilt oleks uus vahetus mehi võtta ja masinatele panna, teeks ta vanad üleöö lahti, mingi kuhu tahes, kui ei oska piiri pidada. Töökoja taga lumisel parkimisplatsil näitas ta Antsule traktori kätte, seletades, et endine traktorist oli paar päeva tagasi purjuspäi masinale magama jäänud ja traktori kraavi upakile ajanud. Nii oli mootor, mille töötunnilugeja näitas alles 70, kinni jooksnud. Mehhaanik lubas töökojas ruumi teha, et Ants saaks tuleval nädalal remonti alustada. Antsule ei meeldinud, et ta peab Korjandis kohe traktori parandamisest pihta hakkama, kuid ta ei öelnud midagi, muudkui noogutas, mõeldes lohutuseks, et tööraamat on veel vanas kohas sees.

Siis kõndis ta üle valgete nurmede korteri poole tagasi, vaatas kraak-suvaid vareseid ja lumiseid põhurõuke ning mõtles loiult, et ega siinkandis pole loodusel viga; maa on ka tasane, tööd võib teha.

Kõrvaltoast kostis kõrvulukustavat raadiomuusikat ja joobnud häält — seal oli juba seltskond koos. Vist Meinhard oma kambaga, mõtles Ants murelikult, — seesama, kelle kampsunit mulle eile selga passiti. Lärm oli otse põrgulik. Kui niisugune trall siin tihti käib, siis pole midagi imestada, et Vaima on närviline! Antsul oli korruga ime-lik tahtmine bussi istuda ja tagasi sõita. Tuba oli ju vanas kohas ootamas ja tööraamatki veel sees! Tusaselt võttis ta kirve ja läks kuuri alla ahjupuid tegema.

Ta oli parajasti ühest jändrikust okslikust haavapakust jagu saanud, kui koka toaken lahti lükati ja Selma lärmist üle karjudes õue hüüdis:

«Ants, tule siia!»

Traktorist astus kuuriuksele, kirves käes.

«Tule meile!» karjus Selma. «Mehed tahavad näha, mismoodi see uus traktorist on!»

Koka nägu punetas kahtlaselt, nähtavasti oli tal juba kilk peas.

Traktorist kõhkles natuke, läks siis majja ja koputas naabri uksele. Tuba oli suitsu ja poolpurjus mehi täis. Ants tundis laua ümber istujates ära töökojamehed, keda ta oli hommikul näinud. Üks pulstunud juustega mees patsutas teda õlale ja räuskas:

«Ssina, sõber, hakkad siis minu traktoriga leiba teenima või?»

Ants aimas, kellega tal on tegemist.

Mees võttis laualt pooliku pudeli «Virus valget» ja ulatas Siilmanile.

«Kui tahad meie seltsis tööd teha, proovi meie marki!»

Ants võttis kohmetult pudeli vastu.

«Ära pahanda, Ants-poiss, Selma ütles, et ta oli minu vana kampsunit sulle selga proovinud... Ma ütlen, et... ära pa-handa! Kui sulle anti minu traktor, võta minu kampsun kah, võta kõik, kallid sõber, seda ma ütlen. Mina ei ole kade mees! Ei ole!» Meinhardile tulid hardumusepisarad silma. «Võta eit kah. Selma on pehme tükk ja süda on tal hea, seda ma ütlen! Kui on läinud trumm, siis mingi pulgad kah!»

Vahepeal jõudis pudel uue ringiga Antsu kätte. Ta istus taburetil kahe vanema töökojamehe vahel ja rääkis takerduva keelega kõrgsurvepumbast. Viin hakkas talle täna millegipärast eriti kiiresti pähe, kuid sellest hoolimata võttis ta tugeva punnsuutäie.

«Õige mees!» räuskas Meinhard teda vaadates. «See on õige mees!» Ja möirgas laulda: «Las lendab sitt ja silu...»

Kui Vaima paari tunni pärast koolimajast koju tuli, lamas Ants toas voodil, palitu seljas, saapad jalas, ja norskas kõigest väest.

Naine kiskus tal kirsad jalast, pesi käed puhtaks ja istus laua juurde vihikuid parandama. Kõrvaltoas käis möll edasi. Töö ei edenenu, lärm käis närvidele. Ta mõtles kurvalt, et vana elu on talle siia järele jõudnud, Ants on juba esimesel päeval purjus ja edasi läheb kõik tuntud rada. Midagi pole muutunud ega muutu ja kõige hullem, et tal pole jõudu sellest ringist välja murda.

Ta oli väsinud.

Kajakad kuival

Kust küll see karjatus kostis?
 Linn lamab suveõhtus kui tolmune laip.
 Prahiste kallaste vahel
 hääletult seisab õline jõgi,
 must nagu nõgi.
 Laevuke liikumatult surub end vastu kaid.
 Turuhoone juures seedivad kajakad kosti —
 ahvenapoegi ja räabisepäid.
 Soojal asfaldil
 suurveelinnud konutavad rivis
 nagu kivid.

Aga kivi ei karju ometi?
 Magav lind ei häälitse?
 Kisa ei tõsta põhjamudast paistvad palgid?
 Ja siiski —
 keegi karjus, nagu oleks tal abi tarvis.

Kas kutsus mind üksik lind,
 kes tardumusest ärkas
 ja valged tiivad sirutas üle jõe?
 Võib-olla ta kauguste sinivirvendust märkas
 ja keerutab nüüd,
 peas ränduri kirglikud tõed?

Aga tukuvad vennad-õed,
 surnuna lamab linn ja jäätmaarohi kaldaküngastel
 vohab...

Või tõusis see hüüd minu enese rinnust?...
 Ja mõte ei loima mul enam ja süda ei löö enam tuimalt?...
 Sest pole kurvemat pilti
 kui suurveelinnud sogase jõekese kohal,
 kui kajakad kuival.

Kodumets

Mu ümber oled, suur ja ürgne,
kui omaette vabariik.
Vaid mõne võimsa tüve külge
on langend kuldne kiirepiik.
Poolhämäruses sambla ligi
siin elu hooman ometigi,
ehk silma küll ei tiku see.
Need tihnikud ja tüvesambad,
need leherohelised veed
mind teevad lapsikuks ja hardaks
ja tugevaks...

Käin mööda kallast,
kus ikka tiksud ojakell.
Suur kuusekroon ja väiksed tarnad
on näha põhjakividel.
Mets vaatab selget vetepeeglit
ja nähtut endamisi seedib
kui tark, kes hiilgust tühjaks peab
ja käragi ei arva miskiks.
Laas püsib oma paiga peal
ja kannab oma rõõmud-ristid.

Ta ustav on ja kindlameelne.
Ta sangarina kaitseb maad,
kui sügisraju kaela veereb
või plaani täidab mootorsaag.
Kus kuuseätte langeb põrmu,
seal haljad poisikesed kõrvu
päid kergitavad sambla seest...
Kui raske on, kui mure pureb
ja ma ei tea, mis ootab ees —
siis, kodumets, su varju tulen.

Sadat sorti okaspuid ehk Otsa Mihkli avastamine

1

lime õega teistmetes tüdrukud, nagu meie pool öeldi — ühel neli-viisteist, teisel kuus-seitseteist turjal... Tänapäeval öeldakse vist «teistkümneaastased» või «teistmesed» või koguni «teismed» — igatahes on tekkinud üks selline sõnamoodustus, mis mulle ei taha hästi meelde jääda.

Nojah, teistmeaastaste probleemi meil sellal veel ei tuntud. Vähe- masti ei arutanud ajakirjandus ja raadio täie tõsidusega, kuidas sihuke- sed peavad oma vaba aega veetma.

Seda vaba aega oli isegi vähe, mis tast veel «veeta» ehk raisata? Kool läbi, tegime kodus põllutööd, mida suvel alati jätkus. Kui aga mahti saime, siis luusisime omal käel ringi. Mitte küll ajaviitmise mõttes, vaid et ühte või teist kenamat kohta näha saada.

*

Pulli pank, see päratu kivikuhi, säras hommikuvärskuses nagu mõni ürgse looduse monument. Näis, et siin pole inimjalg iialgi astunud. Rohi oli tallamata, puud-põõsad puutumata. Iga ese tundus nii endast lugupidavalt õnnelik. Kadakajuur oli uhke oma kõverusele, rohulibleke oma sirgusele. Ja kajakapaar, kes ilmus silmapiirile kuninglikult aeg- laste tiivalöökidega, käitus, nagu oleks tal kuulutada vähemasti para- diisiõndsust.

Hüüdsime ja huikasime, et oma rõõmu kuidagi väljendada. Jooksime mööda halle, roosasid ja musti raudkivikamakaid, mis kalda alla kuh- junud. Neid oli siin lõputul hulgal... Ja äkki leidsime ühe kivi, millele oli suurte tähtedega raiutud:

JOO PUHAST VETT JA RIKU VÄHEM ÕHKU!

Keegi oli siin peitliga kätt harjutanud. (Ja oma hinge piinanud.) Kes see imelik inimene küll võis olla? Meie ei saanudki teada, kes ta oli. Ja veerandsada aastat hiljem, kui jälle sinna randa sattusin, ei leidnud ma seda kivigi enam. Ta võib seal siiski olla, mõtlesin. Mul ehk ei jätku- nud küllalt kannatust tema ülesotsimiseks? Aga jää võis ta ka ära viia? Isegi niisugune asi on võimalik, et lained ta selle pika aja sees siledaks uhtusid. Oh, lained on nii mõndagi ära uhtunud, mida tahaks veel leida!

Tookord sattusime Pulli pangale tähtsamate toimingute tõttu. Läk- sime nimelt Taaliku sadamasse laeva vastu. Sõitsime läbi öö vana Mii- raga. Päikesetõusu ajaks saabus laev. Isa tuli laevalt maha. Andsime hobuseohjad talle üle ja seletasime, et meile on lubatud vaba päev.

Tahame ümbrust vaadata ja pärast jaigsi koju matkata. Mis see paar-kümmend kilomeetrit! Isa arvas küll, et paarikümmend kilomeetrit on väsinud inimese jaoks üsna pikk tee. Kui me aga nii kangesti tahame, siis soovitaks ta vaadata Pulli panka, Jaani kirikut ja Liigelaskme metsi.

Jaani kiriku juurde jõudsimel alles kella 11 paiku. Magasin juba käigu peal nagu sõdur oma pikil rännakuil. Ere päike rammestas, aga meri ja taevast olid täpselt ühte värvi. Seisin kaldal ja nägin poolteed unes ja poolteed ilmsi, et siit saab otse taevasse.

«Jaani kiriku juurest saab otse taevasse,» ütlesin ma. «Kujuta ette, kui imelik! Jah, kas pole see naljakas, et just Jaani kiriku juurest? Oled sa seda enne kuulnud?»

Tundus, et niisugust juhust ei tohiks kasutamata jätta, ehkki taevasse minek mind sel päeval vähe huvitas.

Õde ei võtnud asja tõsiselt. «Lähme suplema,» ütles ta. «Jõuame enne ära käia, kui rahvas kirikust välja tuleb.»

Kirik ise oli ka põnev. Nii mere lähedal, nii pisike ja üksik — justkui mõni võõramaa linn, kes siia ära eksinud. Ja kõhkleb, kas minema lennata või paigale jääda?

Taevast algas otse mu jalge eest. Unustasin ikka ja jälle, et see on meri. Kuid suplus võttis unemürgid peast.

Tagasiteel meeldis mulle kõige rohkem paepealne krõmm, mingi sara-piku, katariku ja kilpjalgade segu, täis maasikaõisi ja kuumi lõhnu. Siin oleks tahtnud kõik jalgrajad otsast lõpuni läbi käia ning siis mitu tundi paigal istuda. Kuid pidime ruttama, et päikeseloodeks koju jõuda.

«Ju teie ulkumise immu nüid ükskord ikka täis sai?» küsiti kodus.

Meie ei kostnud seepeale musta ega valget. Sest olime just otsustanud esimesel võimalusel jälle kahekesi matkama minna. Mõistagi mitte «vaba aja veetmiseks», vaid ikka asja pärast! Näha Taaliku sadamat, Pulli panka. Jaani kirikut ja üldse... Tasus ennast ära.

Ka nüüd kutsus ema meid appi loomi talitama, sest tööorjus käis omasoodu, ehkki oli pühapäev ja meil vaba päev. Kuid lehmad ei mõista ju pühapäeva pühitseda ega «vaba aega veeta». Nii et asi oli hullem kui hull.

See veel ei tähenda, et me aja surnukslöömise probleemist priid olnuksime. Mitte sugugi! Inimkonna elus ei leidu vist ühtki perioodi, mil aja surnukslöömist poleks harrastatud — sunduslikult, tseremoniaalselt, rituaalselt.

Oled sattunud pulma või matusele või on vanemad pühiksi külalisi kutsunud. Siis pidi ometi midagi tegema, et aeg lõbusasti kuluks: võis mõne lõuamehe juttu kuulata, võis proovida kaarte mängida, tantsida või laulda. Aga see oli tegelikult kõike muud kui vaba aeg, sest seal sa olid käsist-jalust seotud. Pidid nii-öelda seltskondlikke kohustusi täitma, et teiste hulgas mitte pahasti silma torgata.

Hoopis iseasi oli, kui me õega Ardlasse Käspru-Aadule külla läksime. Käspru-Aadu, ehk nagu lühidalt öeldi — Käspradu, oli harilik talu ühes naaberkülas ja Käspradu Alma oli õe pinginaaber algkooliajast. Mina olin koolis neist klass madalamal, ehk nagu oli kombeks öelda — natuke järel. Käspradu Helmi jälle oli minust natuke järel. Ta oli veel päris punapõskne tütarlaps sellal, kui Alma juba nooreks neiuks hakkas sirguma. Kõik kokku sobisime me vastu ootusi hästi. Vastu ootusi sellepärast, et kooliajal seda sobivust veel polnud. Sest nagu see ikka kipub olema, tilpnevad nooremad õpilased meelsasti vanemate sabas. Need aga

tahavad rohkem omaette olla. Käspradu Alma ja minu õde olid pealegi oma klassi kõige pikemad tüdrukud, mis on ometigi auasi. Ka õppimine ei teinud neile raskusi. Kõigele lisaks oli Alma juba koolis ilus tüdruk, sirge ja sihvakas, peaaegu läbipaistva näoga, justkui elevandiluust või mõnest sellisest õilsamast ainest tehtud.

Nüüd olid kooliaegsed vaheseinad taandunud. Aga kiindumus jäi. Veel enam. Käspradu Almal ja minu õel oli tõsine sõprus, mis pärast kooli isegi süvenes. Helmi ja mina jälle imetlesime nende truudust ja see valgustas kogu meie kamba sisemist elu. Nii on igal väikesel sõprusringil oma valguseallikas. Ainult et inimene ei mõtle sellest.

*

Miskipärast kujunes asi nii, et meie käisime enamasti nende pool, mitte nemad meil. Muidugi! Meil oli ju liiga suur pere ja seetõttu vähe võimalusi omaette jääda. Pealegi ei takistanud isa meid Käspradul käimast — asjaolu, mis tuli põhjalikult ära kasutada. Muidu tegi isa hirmus suurt vahet, kuhu kõlbab minna, kuhu mitte. Mõnegi inimese vastu oli ta ülekohtune. Käspradu pere aga oli talle meeltemööda.

Missugune see pere siis oli? Nagu öeldud, väiksem kui meie oma. Käspradu tüdrukutel oli küll kaks venda, kuid need olid alles poisikesed ja tegelesid oma mängudega. Nemad meid ei seganud. Nende isa, Käspradu Juhan, oli põline Ardla küla mees, aga ema oli neil soomlanna. Hilda oli ta nimi — nagu päris eesti nimi kohe! Välimuselt oli ta väga hele ja kleenuke ja «õigete» näojoontega. Meie vastu oli ta hästi kena ja viisakas ning meie meelest ka vaikse loomuga. Just see, mida nimetatakse rahulikuks ning leebeks.

Mõni ehk imestab, kuidas soomlanna järsku siia sattus? Ta polnudki ainuke soomlanna, keda meie kandis tunti. Oli veel Sepa Aina... Aina oli meie naabripoisi, Reedike Mihkli naine, kuid seesamane Mihkel elas tollal ise juba Peterburis ja näitas end koos oma noore naisega siinmail ainult suvekuudel. Ometigi otsid nad ära Sepa vabadikukoha ja ehitasid sinna suvilamoodi elumaja. Ainast räägiti palju. Ta oli neipõlves halastajaõde olnud ja käis, kui vaja, ka suvitamise kõrval külas arstiabi andmas. Juhtus, et ämmamoori polnud käepärast, võttis Aina lapse vastu. Juhtus, et uss kedagi nõelas... Just niisugune lugu oli minu õega juhtunud ja Sepa Aina oli teda piiritusega arstinud. See sündis heinamaal, terve küla silma all. Kõik teadsid, et laps sai piiritust, kuid see ei teinud talle midagi häda. Aina kuulsus aga kasvas. Seesama Aina olevat enda kohta ütelnud, et ta on «sündind soomlane, üleskasvand rootslane ja järeltehtud eestlane». Meie arvates oleks võinud sinna veel lisada: «elukoha poolest venelane», sest nad elasid ju Venemaa pealinna. Kuid meie käest ei küsitud.

Jah, kes meie käest midagi küsis! Juba Esimese maailmasõja paiku kadusid Mihkel ja Aina silmapiirilt ning meie ei teagi, kuhu nad lõpuks jäid. Aga minu õde oma pisikeses põlves just sellega uhkustaski, et Aina olnud tema ristiema ja tohter ja mis kõik. Mina olen kahjuks õest nii palju noorem, et minu mälusopis on «Sepa Aina» koha peal ainult mingi hele laik ja veel heledam naeratus...

Heakene küll, kuid mis puutub see siia? Käspradu Juhan, nagu külas teati, oli oma Hilda ise Soomest kaasa toonud; aga Soomes käis ta kroonut teenimas.

Ma ei tea, kui kaua see kroonuteenistus tollal kestis ja mis naisevõtja

on soldat. Kuid selle üle me pead ei murdnud. Käspradu Hilda oli meie sõbrannade ema ja sellega lõpp! Ning kui ta juttu ajades mõned soome sõnad sekka pani, siis seda huvitavam. Külarahvas rääkis, ja ka minu ema teadis seda kinnitada, et kui Hilda veel noorik oli, said kõik tema kulul nalja. Ta ütelnud iga asja kohta, mis majapidamises veel puudus, et pole viga, «saaks ma aga saama saand!» Teised jälle väitsid, et see kõlas «saiks aga saima» või «saiks ma aga saima saind». Igaüks loras omal viisil. Ja mõned püüdsid seda tingimata lastesaamisega ühendusse viia, et oleks pikantsem. Kuid niikaugele meie tarkus tookord ei küündinud.

Nüüd oli Käspradu Hildal eesti keel sula ja «saiks aga saima» ta enam ei ütelnud. Üldse rääkis ta vähevõitu, kuid siiski vestles meiega natuke. Varsti vabandas, et tal on tegemist, pani meid aeda laua taha istuma, laskis tütaridel piima-leiba tuua ning viisipäraselt ette anda ja jättis meid siis omapead.

See oli temast väga kena. Nimelt kõik oli kena — et ta meiega vestles, et ta meid üksi jättis ja et ta meid laua taha istuma seadis. Poleks arvanudki, et see nõnda mõjub: kohe tekkis palju tähtsam tunne. Ei tea, miks? Aga järsku olime nagu suured daamid. Täiskasvanutega koos me kartsime seda olla, aga nüüd — ohoo, kuidas jutt arenema hakkas ja igasuguseid tarkusi pähe tulvas! Oli nii hea tooliseljale toetudes naeru lagistada või jalga üle põlve visates teiste jutule vahele hõigata või jälle hardalt käsipõsakil kuulata...

*

Ükskord sellisel õdusal momendil rääkis Käspradu Alma meile, et Neemi külas elab mees, kellel on aias sadat sorti okaspuid.

«Sadat sorti okaspuid! Kas neid nii palju üldse ongi maa peale loodud?» imestasin mina.

«Räägitakse, et on. Kohe kindlasti räägitakse. Tõsised inimesed räägivad...»

Ta ei naljatanud, vaid vaatas oma tumesiniste silmadega meile rangelt otsa. Alma ei olnud sihuke eputis, kes muudkui hambasse puhub ja vigurdab. Me kõik teadsime, et tema juttu maksab uskuda. Kuid siiski — sada sorti okaspuid, ja ühel mehel on need kõik oma aeda istutatud!... Kuidas me siis varem pole sellest kuulnud? Ja miks ei kutsu Alma meid kaasa, et läheksime vaatama?

«Räägi edasi, mis mees see on?» päris minu õde. «Ja sina ära sega vahele!» Viimane märkus oli mulle.

Alma muutus salapäraseks. Ta ütles, et aial on kõrge plank ümber, nii et mööda minnes ei paista suurt väljagi. Aga sisse ta kedagi ei laskvat.

«On see võimalik?»

«Jälle sa segad vahele!» noomis õde. Tema arvates oli see vägagi võimalik, ainult et... muidugi mõista... võiksime ehk siiski õnne katsuda... kui...

Neemi küla ei ole sealt kaugel. Vaevalt veerandtunni tee. Loomulikult ei andnud see mõte meile enam rahu, sest tore oleks ikka neid okaspuid oma silmaga näha.

Alma tegi vahepeal teist juttu. Võib-olla kahetses isegi, et oli alustanud. Aga kui me siis ringiratast sama koha peale tagasi jõudsim, tunnistas ta, et tema ise pole ka näinud, aga tema isa küll. Tema oleks

ammugi vaatama läinud, aga pole julgenud, sest ta kardab seda Otsa Mihklit.

Nii et siis Otsa Mihkel oli ta nimi... Ja Käspradu Alma kartis teda.

«Mis tast karta, ons ta nii kuri mees?»

Alma jutustas üht-teist, mis Mihkli kohta külas räägiti. Näis, et ta ise seda osalt uskus ja osalt nagu ei uskunud ka. Midagi mõistatuslikku oli seal juures.

Saime kuulda, et Mihkel on kaunis iseäralik ja umbusklik isik. Ta on raudne vanapoiss ja elab ihuüks. Oma voodi tõmbab ta plokkidega lae alla ning magab niiviisi iga öö ise kohas, et röövlid-mõrtsukad ei teaks, kust teda otsida.

«Aga teised ristiinimesed magavad lahtiste uste taga!» kippusime vägisi põlastama. Sellal võis veel patuga pooleks väita, et Saaremaal lukku ei tunta. Erandiks olid aidauksed. Need keerati õhtul suure sepavõtmega kinni ja võtmed riputati kööki, viietollise naela otsa. Elumajadel enamasti lukku polnudki. Mingi riiv või haak või pöör lükati küll ette. Et keegi loom või inimene ei saaks rahu rikkuma tulla. Ja et tuuled-tormid ust lahti ei lõngutaks. Paljugi mis... Mõni kartis ka pimedust ehk nagu meil öeldi «pümed». Ja neil oli miskipärast kujutlus, et «püme» just õueuksest sisse tungib. Parem lükka juba riiv ette!

Ma ise olin lapsepõlves ka nii arg, et kartsin pimedas toas magama heita, sest mul oli siis tunne, nagu võiksid karud ja hundid igast nurgast välja hüpata ja mind otsekohe lõhki kiskuda. Kuid kellelegi ma sellest ei rääkinud. Kui ma päris pisike olin, saatis ema mind küünla-valgel magama. Siis ta teadis, et ma kardan, aga nüüd ma seda enam ei tahtnud tunnistada... Lipsasin voodiservale ja istusin seal vaikselt, kuni kõik juba sügavalt hingasid. Siis algas mu võitlus oma hirmutundega, mis kestis seni, kui olin lõpuks riidest lahti ja teki all. Seal ei saanud karud-hundid mind enam kätte!

Nii on igaühel omad nõrkused. Kuid Otsa Mihkli tembud panid meid siiski pisut imestama. Oleks veel mõni noor, poisikeseohtu mees, et armastab rassida, oma plokke tehnika mõttes proovida või niisamuti lollist peast ja edevusest jahmerdada! Alma aga ütles, et Mihklil on teised mured. Tal ju kodus lehmälüpsik tori all kulda täis, kuldraha nimelt. Ja keegi ei tea, kus ta seda hoiab — sepikojas või veskis või keldris, või ehk kaevab ta selle aias maa sisse ja vahetab kohta. Kelle asi see on, kus ta oma raha hoiab! Tema aga kardab, et ollakse huvitatud ja...

«Rahaaugujutud,» mõtlesin, kuid ei sõandanud enam vahele segada.

Ma miskipärast ei uskunud, et lugudel kullast tõsi taga oleks.

«Tal võib seda va puru olla küll,» ütles mu õde äkki ootamatult. «Ju ta eluaeg teenistusemees oli... Ja rahva seas neid kuldrahasid ikka vanasti liikus.»

Ka hiljem kuulsin sellele kinnitust. Vanad külamehed pidasid seda täiesti loomulikuks. Ja mis teie siis arvate? Mihkel oli ratassepp, kõva meistrimees, kes rautas vankreid — ütleme — viierublase kulla eest. Ju siis ikka mida'd näppude vahele ka jäi. Ta kuulus nende hulka, kes võtavad küll head hinda, aga sellest hoolimata on otsitud mehed, sest teevad ka hea töö.

Nii või teisiti, aga Almal oli Mihklist tekkinud kujutlus kui umbusklikust ihnuskoist, kes igaühte oma aeda sisse ei lase. Ja tema küll poleks läinud sihukest paluma...

Sellest sain ma aru.

Ent sada sorti okaspuid? Midagi siin ei klappinud.

Olin maast-madalast harjunud mõttega, et need, kes puid istutavad ja puid tunnevad, on tõsised inimesed. Mitte veidrikud ja ahnitsejad, vaid... Isa ja vanaisa ka rääkisid, et see, kelle käes need edenevad, peab mõistlik mees olema. Kuid...

Kust võttis ta sada sorti okaspuid? Meie ei teadnud rohkem kui kuuske, mändi ja kadakat. Kui siis juurde arvata saksamaa kuusk ja lehis ja veel mõni sihuke, mille kohta me täiesti kindlad polnud, kas need ongi okaspuud. Et on olemas ka kuuskede ja mändide mitmesugused liigid, sedagi olime rohkem kuulnud kui näinud. Ja see kruvis põnevuse veel enam üles.

Lugu lõppes sellega, et hakkasime Neemi küla poole astuma. Vaja siiski õnne katsuda.

2

Algul olime lõbusad ja kuraasi täis, tervitasime iga vastutulijat, ja kui Alma seletas meile Ardla talude nimesid, kiikasime nagu muuseumis ka õueväravast sisse. Kõikjal kasvas lopsakaid saari, vahtraid ja lõhmuspuid, kivitarad hargnesid ja looklesid, moodustades salapärase tänavatevõrgu, mille plaanist oli raske aru saada. Ardla külas võis võõras inimene päris kergesti ära eksida. See oli siitkandi vanemaid külasid ja haaras tervelt kaks tosinat peret...

Viimaks lõppes küla. Lõikasime maha nurmenurga ja karjaraja ning olimegi Neemi küla tänaval.

Samasugused kiviaiad ja rattaroopad ootasid siingi ees. Kuid majad olid rohkem tee ääres ja küla hulga väiksem. Korstnasuitsud paistsid tänavale selgemini kätte ja koerte haukumine oli lärmakam. Neemi küla lõppes järsku — just Otsa Mihkli majaseina ja aiaplanguga, mis polnudki õieti plank, vaid hoopis omapärane meisterdis. Suur ilus värav...

Siin värava taga meie julgus lõppeski.

Mitte värav polnud süüdi — ta isegi nagu kutsus sisse astuma, aga kõrge tara justkui tõrjus.

Kuidas see küll tehtud oli? Kõige all paistis harilik kiviaed, mis tükati kaetud murusse kasvanud muldvalliga. Selle peal seisis tihedalt üksteise kõrval pikad, kõrged kadakad, muist kuivanud, muist rohelised. Kas nad kasvasid seal või olid ainult otsapidi valli sisse torgatud? Muidugi torgatud — kirvejäljed veel peal! Ja vägevad tammepuust postid hoidsid kogu seda ehitust koos paari peenikese lati abil. Latid jälle olid postide külge kinnitatud suurte raudpoltidega, mis äratasid aukartust. Imeline hoolas ja tugev töö. Kuid samal ajal ka natuke räsitud ja sasi-tud. Ja isemoodi turris.

Me mõistsime küll, et tara oli tuulevarjuks tehtud — aga võib-olla ka varjuks inimeste eest? Seisime, pidasime aru. Kas tohib või ei tohi?

«Ons tal koera ka?» pöördusime Alma poole.

«Pole aimugi.»

Ja siis kerkisid jälle uued küsimused: kes meist peab enne sisse minema ja kuidas peaksime peremeest kõnetama — et ta meid kohe välja ei viskaks, vaid et me ikka puid ka näha saaksime. Keegi ei tahtnud esimesena minna. Vaidlus ja jädin kestis tükk aega ja oleks ehk veelgi kestnud, kui mitte aiast poleks kostnud rahulik hääl:

«Tulge sisse, lapsed! Värav äi ole lukkis.»

Kohkusime ära. Ta oli ise seal ja kuulis meie juttu! Ega me ometi midagi niisugust ütelnud, mis... Kuid plehku panna oli hilja. Kruusa peal kostsid kerged sammud, värav lükati lahti ja hallis riides keskmist kasvu mees ilmus nähtavale.

«Kui te mu puud näha tahate, tulge julgesti,» ütles ta üpris kodusel toonil ja hakkas kohe meie ees aia sisemusse sammuma.

See ongi siis Otsa Mihkel! Aias puude vahel näis ta väheldasem ja ka näost kahvatum kui ennist värava juures.

Mihklil oli nokkmüts peas, juuksed olid natuke pikad ja paistsid selle ääre alt just nagu Käspradu tüdrukute isal, kellega ta tööpoolest veidi sarnanes. Käspradu isa oli aga suurem ja tugevama kondiga mees, pealegi priske näovärvi ning kandilise paljaksagetud lõuga. Mihkel seevastu kandis lõua otsas pisikest kartulivaiakujulist habemetutti, mis tegi ta näo tükk maad pikemaks ja kitsamaks. Ta tähelepanelikud ja, nagu mulle näis, targad silmad vaatasid meid naeratades. Muidu küll... jättis mulje, et on väga «iseeneses inimene» ja võib tõesti ka kole umbusklik olla. See paistis ta kehahoiust, häälest ja liigutustest. Kuid meile ei ütelnud ta paha sõnagi, vaid hakkas kohe oma okaspuid näitama. Harilik kuusk, nulg, jugapuu, seeder...

Ah see imeilus õhuline mänd on siis seeder!

«Kas te teate, kuidas seedrit ära tunda?» küsis Mihkel. «Lugege üles, mitu pinda taal ühtes kimpus on.»

Okkad olid viiekesi kimbus ning arutu pikad, siidised ja elastsed. Imetlesin neid tükk aega.

«Äi siidrid, äi palmid...» ühmas Mihkel. «Aga näete isegid — kasub!»

Palmidest ta siiski ei hoolinud, sest need on meie oludes rohkem toaililled, aga seedreid ja nulge oli tal mitu. Need polnud veel kuigi suured, umbes nii inimesekõrgused. Ja sellises kasvujärgus puukesi oli aias üldse palju. Kuid oli ka päris suuri ja päris väikesi. Eriti habras näis meile pisike jugapuu, mis oli nagu tumerohelistest jaanalinnusulgedest tehtud. Jäime ta ette seisma ega saanud tükil ajal liikuma.

«Sörves ja Kihelkondas kasub ta veel metsikult,» selgitas Mihkel, kes rääkis vahel sekka murrakut — nagu enamik temaealisi, «aga meitel sii Pöidi pool kantis ilmad ju nii pailu külmemad, et peame ta aida istutama.»

Hea, kui ta aiaski sirgub!

Jugapuu meeldis meile väga.

Kõige rohkem oli Mihklil aga elupuid. Terve allee. Ja nende vahel me juba vahet teha ei osanud. Tema aga eraldas neid värvi ja vormi poolest.

Ühel on kápakesed heledamad, teisel tumedamad, ühed on peaaegu kollakad, teised mustjasrohelistes või sinaka varjundiga. Ja kuju poolest, oma okstelaotamise viisi poolest eraldas ta neid ka.

Kõndisime mööda elupuude alleed ja tõmbasime sügavasti hinge. See oli nii isepärane. Aed lõhnas vaigust. Elupuu levitas magusrasket, veidi nukrat hingust, mis oli ühtlasi mõru ja elujõuline.

Innustudes meie huvist ja küllap ka säravaist pilkudest, mis tema aiale osaks said, hakkas Mihkel jutustama, kuidas puud hommikuvalguses sillerdavad, kuidas nende okkad mitmesuguseis rohelise varjundéis veikleavad. Ta kirjeldas meile oma puude iseloomu!

«Paergu, õhtasel aal te kõiki neid värve ei nää,» ütles ta. «Aga kui te mõnikord hommikukastega siin kõnniksite...» Ta hääli oli muutunud usalduslikuks, ta jutusse tuli hoogu. Väga lühidalt, kuid tundeküllaselt

manas ta me silme ette hommikuid aias. Linnud, kastetilgad, valguse ja varju mänglev virvendus okkatahkudel. Kõik hõiskab, kõik püüab ülespoole, sa unustad korraks oma igapäised mured ja oled prii nagu linnuke oksa peal.

«Ta on ju päris poeet,» mõtlesin ma. Ja just siis, kui ta oma okaspuude okkaid kiitis, sain temast kõige paremini aru. Kõik muu, mis nad Otsa Mihkli kohta räägivad, võib olla, võib ka mitte olla. Aga see oli nüüd puhas tõde. Minus äratas aukartust tema peen tähelepanuvõime. Okkad ja veel okkatahud. Ta rääkis ju sellest, kuidas iga tahk valgust murrab — nagu oleks okas mõni prisma!

Jah, Mihkel armastas okaspuid, ta eelistas neid tunduvalt, pidas neid lehtpuudest ilusamaiks, soliidsemaiks ja isegi varjundirikkamaiks. Lilli ta eriti ei kasvatanud. «Pole aega jännata,» ütles ta. «Ja nad ei anna seda rahuldust...»

Kuid ka lehtpuid oli tal aias rohkesti. Mitmesugused vahtrad ja saared, äädikapuu, korgipuu, siis kirsid, pirnid, õunad ning muud sihukesed. Ei puudunud ka sirelid ja jasmiinid, nii varasemad kui hilisemad sordid. Peale selle veel valge akaatsia ehk «harilik robiinia». Enelad, kontpuud, päklikpuud, hobukastan...

Ma ei hakka siin kõiki loetlema, kuid arvan, et lehtpuudega kokku võis tal «sada sorti» julgesti välja tulla. See arv ei olnudki mulle enam tähtis! Ent kust aia otsast sa ka vaatasid, ikka paistis silma mõni kuusekääpakene või elupuuoks, mõni «must mänd» või «valge mänd» või isesuguse värvivarjundiga nulg, mis Mihkli südant eriti soojendas. Küllap tahtis ta oma okaspuid just lehtpuude taustal imetleda.

3

Muidugi mõista külvasime peremehe küsimustega üle. Kust ta kõik oma puud on saanud? Mis teda ajendas selliseks harrastuseks? Kas ei nõua see hirmus palju tööd? Ja kuidas suudab ta neid talvel külma vastu kaitsta?

Mihkel seadis meid istuma kõveraile pinkidele aia teises otsas. Ja seal ta siis pajatas üht-teist.

«Kui ma Soomes olin,» ütles ta, «panin tähele, mis võimsad puud seal kasvavad — otse paljal graniitkivi kaljul.»

«Palja kivi peal?» kordasime meie.

«Jah, palja kivi peal,» kinnitas ta.

Meist polnud keegi Soomes käinud, kuid olime lugenud Soome kirjandust ja ka muid kirjeldusi. Teadsime, et seal on suuri metsi. Ja kaljusid ja järvi. Seda rääkisid kõik. Ja seda oli tunda ka Aleksis Kivi, Juhani Aho, Joel Lehtose, Ilmari Kianto ja Eino Leino lehekülgedelt. Jah, kogu Soome klassika rääkis sellest.

Aga Mihkel oli Soomes olnud tervelt 7 aastat, esiteks kroonuteenistuses ja pärast, I maailmasõja ajal veel metallitöölisena. Ta ütles, et on elanud Abos. Ja meie uurisime pärast välja, et see on seesama, mis Turu ehk Turku. Soome oli Mihklisse jätnud sügava jälje.

«Ja missugused aiad seal olid!» meenutas ta. «Kõik kasvab, kannab aga mulda peale.» Ning sedaviisi ta mõtles, et teeb ka siin, oma rihva-augus — kannab aga mulda peale. Ja kandis kah. Aluspõhi oli tal kruusane ja paene nagu see meie pool kandis üldine. Vahest sekka ka mõni

savisoon. Kuid puud hakkasid kasvama ja see oli see kõige suurem rõõm.

Puid hankis ta igal viisil, viimasel ajal aga oli ta neid tellinud mitmesugustest puukoolidest. «Need saadetakse koju kätte, muudkut ole eaks ja maksa!» märkis ta veidi mõrult.

Meie aga rõõmustasime vargsi, sest nüüd oli meile selge, kuhu Mihkli kuld läheb, see tähendab, kui need jutud kuldrahadest peaksid õiged olema. Mihkel oli meie silmis tõusnud kõrgemale astmele ja me ei tahtnud temas enam näha neid ihnsa ja veidriku vanapoisi tunnuseid, mis külarahvas talle omistas.

«Kas tulete ikka rahadega välja?» pärisime arglikult.

«Muist on kingitud ka,» lausus Mihkel vaikselt. «Ja muist on ise metsast juuritud. Oleks aga jõudu rohkem!»

Võorast abi ta ei tarvitanud, sest «see pole enam see». Oli ilmne, et ta hoidis iga puud kui sülelast. Tervise üle ta ei kurtnud, aga palju sa üksi jõuad! Mihkel võis tollal olla umbes viiekümne viiene. Ja aed oli alles mõne aasta eest rajatud. Kuid mitte päris tühja koha peale. Vanu puid oli seal ka. Aga meie meelest olid kõige tähtsamad just need võõramaa puud, mida iga pere tagaaias ega kambriotsas ei kasva.

Oli seal sihukesigi, mille nimed mulle otsekohe meelde ei jäänud. Ei või ju ometi loota, et sellised nagu hiibapuu ja ebatsuuga ja mahoonia... Egas ilmaaegu tekkinud rahvasuus väljendus «mahooni kiibakööbapuu» — ju see ka häda sunnil oli välja mõeldud — kas nüüd meremeeste või vanade koolmeistrite või mõnede teiste poolt. Keegi ei teadnud säärast puud, aga jutu sees vahel öeldi. Pandi isegi hüüdnimeks.

«Ja külm pole ühtegi ära võtnud?» imestasime.

«Külm, külm,» osatas Mihkel, «külmad on pailu kangemad Siberis, aga seal kasub murdu vägevid siidripuid. Külmad on ka soomlastemaal, kes elavad teimest põhja pool, aga nägut ma juba ütles!»

Kõige vastumeelsemalt rääkis Mihkel külmast, kuid mõõnis sealsamas, et puid peab ikka tuule ja pakase eest kaitsma — seda küll!

«Teisepidi jälle,» arendas ta oma mõtet, «meie vaatame, et metsas peavad vasta, aga kui pailu neid seal ukka saab — meie äi teagid, äi lähigid vaatama...»

Kui külmajutud kord juba hargnesid, ei saanud Mihkel enam pidama. Ta ütles, et on tänagi mõned oksad maha saaginud, mis talv ära võttis. «Aga vahel ei lepi ta paljast oksaga,» ning Mihkel mainis paari kaotsiläinud puud külmakahjude hulgas. Ent pikemalt ei tahtnud ta sellest rääkida. «Äi, äi, see oli juba ammu!» Palju parema meelega arutas ta, kuidas puid kaitsta saab ja kuidas seda õieti tegema peaks.

Mihkel oli proovinud juurte katmist ja tüve mähkimist ja isegi mõningate soojendustorude panemist, kuid väga palju ei jõua sel viisil teha... Tähtis on anda neile suvisel kasvua ajal küllalt mulda ja vett, siis lähevad nad üldiselt tugevamaks. Ümber aia oli istutatud kaski ja teisi sihukesi, mis tuult kinni püüavad. Ja muidugi see kõrge plank pidi ka tuult eest varjama.

Kadakat? Jah, kadakat on nii kaua head, kuni hakkavad pudenema ja tuult läbi laskma. Siis vahetab ta nad välja, paneb värsked asemele ja tarvitab vanad kütteks.

Vett aga pumpab ta tuuleveski abil ja laseb mööda väikesi kraave igasse aiasoppi valguda. Need «kraavid» olid nii tähelepandamatud, et

me neid esialgu ei märganudki. Mitte palju suuremad kui harilik, vesivagu rukkipõllu sees. Ja sellest piisab!

Nagu jutujätkuks viitas Mihkel veel oma luuderohumättale ja küsis: «Kas panite tähele, kudas see ennast vasta moad surub?»

Jah — miks ei! See oli hästi võrsunud ja end laiaks ajanud nagu mõni suur ümar sametroheline padi. Arvasime, et peremees teda just nõnda kasvatada tahtiski. Kuid Mihkel ütles kahetsusega: «Sellest näate, mis külm veel tehja võib.»

«Külm?»

«Nojah külm... Loomu poolest ronib luuderohi metsas rõõmsalt mööda puutüüsid kõrgemale. See on tema looduslik kuju. Aga seal, kus ta külma kardab, seal ta lossutab maha, pole midagid tehja.»

«Kas olete proovinud?»

«Oh! Olen proovinud,» ütles Mihkel, «aga äi lähe üles. Otsib lume alt ja moapinnalt varju.»

Mihklil oli ilmselt väga kahju, et luuderohi end tema aias väänkasvuna ei näita. Mina aga tuletasin veel kord meelde, et lumi on «soe». Olin seda sada korda kuulnud, kuid ikka unustanud. Aga põllumees ja aednik ei tohi nii tähtsat asja unustada.

*

Omamoodi oli see Mihkel ka peenutseja: kõik pidi tema aias olema looduslik. Kuskil ilmatu kivimürakas, siis jälle need kaarjad pingid, mis üksteise vastu asetatult moodustasid peaaegu sõõri. Nad olid tehtud ühest ja samast kõverast puutüvest, mis pikuti lõhki saetud... Pingi jalgadeks olid puupakud ja kivikühmud. See kõik jättis krobelse, kuid võluvalt metsavanaliku mulje. Uurisime neid tükk aega.

«Mina pole nii kõverat puud metsas eluilmaski näinud!» imestas Käsp-radu Alma.

«Ja, ega teda kergesti leiagi. Vahel kõnnid terve päeva mööda niitu, rapikut ja lodu, enne kui sihukese peale satud,» vastas Mihkel nagu veidi meelitatult. Tal oli neid kõveraid puud ka tagavaraks toodud. Eriti armastas ta tamme. Ütles aga, et «tammetüüsid» tuleb veel paar-kümmend aastat merevees leotada, nii et nad läbini mustaks tõmbuvad. Siis saab neist asja!

See ajas mulle hirmu peale. «No on see Mihkel ikka ka üks tükikas.» mõtlesin ma. «Kakskümmend aastat! Kesse meist üldse nii kaua elab?»

Vaatasin ta puuvirna. Seal oli tal kõveraid ja sirgeid. Ka laaste, puru ja prahti oli, kuid sellest polnud lugu. Aga tema tammede määndamise plaan hämmastas mind tõsiselt.

4

Hüvastijätul oli Mihkel meid kutsunud, et võime igal ajal sisse astuda, kui aga süda lustib. Selle üle olime muidugi õnnelikud, kuid harva saime niipalju mahti.

Mis temal viga! Ta võib terve päeva mööda niitu, rapikut või lodu kõndida ja oma kõveraid puud otsida, tal on selleks aega! Meie aga pidime seda va igavat talutööd tegema. Loomulikult kadestasime Mihklit tema piiramatu vabaduse pärast. Tahab, teeb sepatööd, tahab, teeb aiatööd või luusib metsas ja mererannas.

Selle kohta, kuidas Mihkel omas kodus elab, räägiti külas aga iga-suguseid naljalugusid... Söögilaua seisvat tal kauss kartulikoortega. Ei temal ole aega seda tühjendada, veel vähem üle loputada. Alles siis, kui kauss on juba ääreni täis ja kõvaks paakunud, viib Mihkel ta treipingi juurde ja treib uuesti seest õõnsaks.

«Nojah, meistrimehe asi, kõik massinad omast kääst võtta,» muhelesid perenaised.

Mina aga mõtlesin tõsiselt, et mis sinna parata. Kui ta kausside pesemise peale aja ära raiskab, millal ta siis oma okaspuid imetleb? Ja kui ta seda teha ei saa, siis pole ta enam Otsa Mihkel.

Neid on küll, kes rassivad ja mässivad ning oma aeda vahel ka uusi puid istutavad, ilma et neil kunagi oleks aega sellest õiget rõõmu tunda. Ja nad ei oskagi oma aeda vaadelda! Ses mõttes oli Mihkel eriline...

Et Mihkel teeb sepatööd, see huvitas mind vähem. Ka meil oli kodus väike sepapa'a. Paaril korral pani isa mind seal isegi lõõtsa tõmbama ja mulle tundus, et — päris hea amet! Mis mulle kõige rohkem meeldis, oli tule ja roostetanud raua lõhn, ja muidugi ka see imeline vaatepilt, kuidas rauatükk hõõguma hakkas, pehmeks muutus ja haamri all kuju võttis. Üldse aga oli sepatöö Saaremaa külas liiga igapäevane nähtus, et tema vastu erilist aukartust tunda. Igas teises-kolmandas talus oli tibatilluke sepikoda, kus kõlksutati natuke — oma tarbeks. Hobuse-raudu ja äkkepulki ja muid sihukesi konkse ning klambreid tuli ikka vahel oma käega teha, mis põllumees sa muidu oled. «Akka nüüd obuse-raotamise pärast sepa juure minema, äi ühtid mette! Seo suuremoa meiste asi, kessel põle muud mida'd tehja...»

Ka Mihkel ei rautanud hobust. Ta tegi küll rauad valmis, kui sooviti, aga peremees lõi need kodus ise alla.

Oleksin ma tollal teadnud, et Otsa Mihkel ka vikateid teeb, oleks mul tema sepatöö vastu küll suurem huvi tärganud. Sest head vikatisepad olid üle Saaremaa kuulsad. Nende kaupa osteti, otsiti ja kiideti. Pole sugugi ükskõik, mis vikatiga sa niidad. Üks aina laulab sul käes ja sa võid sirge seljaga oma tööd teha. Teine aga on nüri ja tuim ning tõmbab su kooksu ja kõverasse nagu mõne ussimaterdaja.

Mihkel tegi vikateid vähe ja ainult tellimise peale; see töö ei olevat tasuv ning see «prohvet polnud kuulus omal maal». Minu isa ja vana-isa näiteks ostsid Mustjala seppade vikateid ja käisid neid Kuressaare linnast toomas, mis oli terve päevateekond, aga Mihklit tundsid nad kõigepealt kui ratasseppa.

*

Heakene küll, sepp sepaks, aga palju haruldasem oli minu meelest ikkagi Mihkli aed. Sihukest juba igapähele polnud. Ja kuna olin nüüd Mihkliga vormi poolest tuttav, püüdsin sinna sattuda vähemasti paari aasta tagant korra.

Aed kasvas, muutus tihedamaks ja varjukamaks, võib-olla isegi liiga varjukaks. Aga meeldiv oli teda igakord üle hulga aja näha. Jälle ulatas seeder oma siidkápakese, mida söandasin õrnalt läbi peo lasta. Ta muutus järjest siredamaks. Elupuude allee oli endiselt pidulik ja tõsine ning näis seda kitsam, mida rohkem puud kõrgust võtsid. Nad olid ka mitmelt realt istutatud.

Uhkusega näitas Mihkel nüüd oma hõlmikpuud *ginkgo biloba*'t, mis

pidi olema üks ürgsemaid maakeral säilinud puudest. Minule meenutasid tema lehed kuidagi leesputke, mida me vanasti liistükiks kutsusime. Neid kasvas Jaani sepapa'ga taga ja nende varretorudest sai tehtud väikseid pumpasid või midagi taolist, mille abil võis üksteist veega üle pritsida.

«Lehtedest hoolimata loetakse teda okaspuuks,» seletas Mihkel võidurõõmsalt, «sest tal on teised sihukesed omadused, mis ...»

Mihkli nimel rõõmustasin minagi: teadsin ju, missugune okaspuude sõber ta on. Ise aga ... nojah, mis nüüd minust, kuid nagu enamik inimesi eelistasin ma lehtpuid. Eriti sihukesi, mis rohkesti õitsevad. Sirelid, kastanid, pihlad — ja minu poolest kas või oleandrid. Aga kui mõtlema hakkasin, siis oli neid puid juba liiga palju, mida soovisin oma aias näha, ja sellepärast ma tõsiselt enam ei unistanudki oma aiast. See oli siis, kui ma veel päris pisikene olin, siis küll. Nüüd aga teadsin, et jääksin jänni, sest tahaksin ka jugapuud, lehist ja seedrit. Isegi *biloba*'t tahaksin ma, mis seal rääkida!

Kummatigi, *biloba* kasvas Mihkli aias üsna aeglaselt. Viigipuu oli tal potis, see kasvas kiiresti. Aga luuderohumätas lamas rahulikult vanal kohal, põsk vastu kaitsvat maapinda. Temagi paisus ja laienes ning tuletas mulle alati meelde, et «lumj on soe» ...

Mis muutusi ma Mihkli aias ka ei märganud, tundus mulle ikka, et see, kes kõige rohkem endiseks jäi, oli Mihkel ise. Muutusid taimed, muutusid inimesed, kuid tema mitte. Või ei osanud ma temas muudatusi näha?

Meil oli iseendiga küllalt tegemist. Käspradu tüdrukute seltsis tegime vahel jälle mõne avastuse. Kord Mihkli juurest tulles käisime Neemi küla tantsuplatsil Ainemäel. Oli ilus suveõhtu ja ilus valge öö. Kased lõhnasid meeletult. Alma ja minu öde jutustasid vahetpidamata igasugu lugusid. Tagasiteel sattusime kokku poistekambaga, kelle hulgas oli tuttavaid — koolivendi. Lauldi. Kuskil olid suured kivid, kus sai istunud ja üksteisega noritud. Oli väga lõbus, kuid mis seal just räägiti, pole üldse meeles.

Nii on tihti nende lõbusate õhtutega. Nali saab kohapeal läbi elatud ja samas paigas ka unustatud. Ja nii oli lugu ka matkadega, mis mulle tollal nii kohutavalt tähtsad tundusid. Imatu ilus ja kõik — aga hiljem ei mäletanud neist enam midagi. Aga mõni, mis meelde jäi, ei tarvitsenud just kõige lõbusam olla.

Nii ei unune mul jalgrattamatk Heinmetsa Suusi juurde Mustjala alevikku. Suusi polnud minust eriti huvitatud ja nii sõitsin ma sealt kiiresti minema. Sõidan ja nukrutsen. Äkki tajun, et maastik mu ümber muutub. Mis just muutus, ei saanud algul arugi. Aga kõik läks nagu järjest omapärasemaks ja põnevamaks. Ronisin rattalt maha ja järgnesin sellele «põnevusele». Mida samm edasi, seda metsikumaks, kõrbelisemaks ja kuivemaks. Imestasin, kui pisikeseks võivad muutuda juba ükskord pisikesed kadakad! Kui miniatuurseks koldrohi ja kassikäpad! Jalgrada keeras rannikule. Sinine meri, kitsas käänulline rada ja uskuematult tibatillukesed taimed paepragudes. Need võlusid mind eriti — nad olid nii nukulikult erksad ja elurõõmsad ...

Siis läks kallas ikka järsemaks ja järsemaks. Maapind nagu ajas end tagajalgadele püsti. Jätsin ratta kadakapöösasse, et ligemalt vaadata, mis edasi saab. Kaldapealne hargnes ja lõhenes, kaldaalune oli täis kivikilde ja astanguid. Kõhe hakkas. Hirm ja salapärane ahvatlus võitlesid minus. Astusin ettevaatlikult, seisatasin, hüppasin, roomasin kápuli.

Kuidagi pääsesin läbi. Ja siis avanes järsku hoopis uus vaade: kõrge paesein ja lai sinine laht. Karge, suurejooneline, peaaegu käskiv ilu! See mõjus minusse nagu välgulöök. Olin oma avastusest uimane.

Kui kodus sellest imelikust kohast rääkisin, ütles isa, et see pidi küll Mustjala pank olema. Midagi muud ei saanud ta olla! Ja ega ta muud olnudki. Selles võisin tagantjärele mitu korda veenduda. Ainult et tookord, Suusi juurest tulles, olin ma pangale lähenenud teisest küljest.

Omamoodi oli see matk ju väga ilus. Kuid ma ei saanud temaga uhkustada. Kellele sa räägid, et avastasid «kogemata» Mustjala panga, kuid ei osanud teda äragi tunda?

Ka õega kahekesi tegime mõned retked — ehkki mitte nii palju, nagu meil kavas oli. Käisime Keigustis, Ruhve küla all paadiga sõitmas. Jah, terve pikk svine pühapäev kulus meil mere peal ära. Need Ruhve tüdrukud olid ka kanged sõudjad! Ning meri on seal sügav. Läbipaistvad tumerohelised õõtsuvad massid, täis ilmatu pikki vesikasve, mis vahel aeru külge jäävad. Soe, meelitav, näkkiderohke vesi, ja — nagu räägitakse — ka inimohvritega ära hellitatud.

Sel päeval olid tumedad veemassid küll särava helesinise kihiga üle tõmmatud ja karta polnud midagi. Muudkui hällitasid sind. Õppisin seal esimest korda ujuma ja oma kooliõde Ausmehe Martat õieti hindama. Sest tema ja ta õde oskasid seda kõike juba lapsest saadik — sõuda, ujuda ja sügaval merel end täitsa koduselt tunda. Ikkagi kaluri tütre!

Sinna, Ruhve külla, ei ole ma hiljem enam jalaga saanud, ehkki vahel olen igatsust tundnud. Kuid üks asi on lootusetu, Saaremaad ei jõua sa iial läbi käia. Mitte kunagi nii nagu kord ja kohus! Teoreetiliselt on see võimalik, aga tegelikult mitte. Saar on selleks pisut liiga suur ja vaheldusrikas.

Sai ka Sandlas käidud. Seal oli meri jälle isemoodi: madal, kivine ja karm. Jaagarahul — jälle isemoodi! Siin oli kuulus jäävaba sadam, kuhu suured laevad sisse sõitsid, siin oli üldse laevanduse ja tõsiste meresõitjate maa. Kui mind koolimajja pidule kaasa võeti, arvasin algul, et olen sattunud sadamakõrtsi. Aga varsti selgus, et kõik need taaruva kõnnaku ja kõva häälega mehed olid esialgu veel purukained! Juhtus lihtsalt niisugune aeg, et laev oli sees ja merekarud maal, aga puhvet oli veel lahti tegemata.

Käi mis sa käid, «ulkumise immu» sa ikka veel täis ei saa, ja Mändjala randa tema kuivade liivaluidetega sa sellegipoolest veel ette ei kujuta, kuigi tunned teisi randu. Igas lahesopis ise maailm ja keset saart veel nii palju kuiva maad, et inimene võib oma elu ära elada ilma merd nägemata. Minu vanaisa igatahes teadis kinnitada, et «Valdjalgas on mütmid vanemid naisterahvaid, kes põle eluilmas mere ääres keind».

Ja üks tema ju pidi neid vanemaid naisterahvaid tundma!

Valjalga polnud meil asja, sealt sai lihtsalt läbi sõidetud, kas linnateel või muidu. Ja paljuke me siis Saaremaad tundsimel! Meie «ulkumise immu» oli küll suur, aga paigalpüsimise immu on igal inimesel ka olemas. Mine tea, ehk kuuluvad need kaks veel omavahel kokku — nagu paljudki vastandid? Igapäevased kohustused, läbikäimine sõpradega ja mõned vaatlused, mida saab teha ainult paigal elades... Vahel märkisin põllupeenra ääres ära suuremad rukkilillenupud, et jälgida, kuidas nad avanevad. Aga mis on üksik rukkilill, kui sa temast mööda sõidad? Paljas eimiski!

Meil puudusid vanaisa eluülikoolid — mõisavoorid ja igavene palgivedu, öömajad naaberkihelkondades. Ja hundijaht... Hea seegi, et me

õigel ajal Otsa Mihkli aeda sattusime. Ning selle eest võlgnesime tänu Käspradu Alma ja minu õe suurele sõprusele.

*

Möödus kümme aastat, kakskümmend aastat... Meie kamp Käspradu tüdrukutega oli juba ammu lagunened, sest elu pillutas meid üksteisest eemale. Alma sõitis ära mandrile, Tamsalusse. Asus seal tööle ja läks mehele. Ka mina sõitsin mõneks ajaks saarelt ära. Mu õde ja Käspradu Helmi jäid küll Saaremaale, kuid sattusid abielludes teineteisest kaugeemale elama. Ja nii ei saanud me kunagi enam üheskoos Otsa Mihklit külastada.

Möödus 30 aastat. Surnud olid meie kõikide vanemad. Olime matnud mõnedki omaealised. Ja isegi meie sõprusringi noorim liige, punapõskne Helmi, oli saatuse poolt vara surmale määratud, ka temale ei jäänud enam kaua elada. Inimesed muutusid, raske oli ära tunda vanu tuttavaid, teinekord ka kooliõdesid ja koolivendi. Aastad tegid oma töö.

Kuid Otsa Mihkel oli mu meelest ikka endine. Seesama kogu — väheldane, kuid sirge, seesama nägu — kahvatu, kuid terve jumega, samasugune nokkmüts ja natuke pikad juuksed. Samasugune tark, tähelepanelik ja lähemal vaatamisel veidi umbusklik pilk. Sama kinnisus... Ja sama asjalik jutt!

Olin Mihklit rääkinud ka meie botaanikuile ja küsisin vahel, kas mõni suurem autoriteet on tema aeda vaatamas käinud? Jah, nad käisid. Nad tundsid huvi. Neid oli mitut kanti siia juhatatud. Mihkel oli saanud neilt mõndagi kuulda oma puude kohta ja õppis nende käest nii palju süsteematikat kui vähegi võimalik. Ta teadis nüüd ka hulga ladinakeelseid nimesid, mis teda väga rõõmustas. Muidugi vajab Otsa vana ka materiaalset abi. Ja Teaduste Akadeemia esindaja oli lootust andnud, et seda asia saab korraldada.

Milline hea uudis! Aga Mihkel oli ka sellest rääkides tagasihoidlik. Ta pidurdas oma elevust, võib-olla ei uskunud ta veel.

*

Mihkli aed oli juba looduskaitse alla võetud ja kandis tema perekonnanime «M. Ranna dendraarium». Kuid Mihkel ise, loomulikult veel oma aia hooldaja, õiendas seal ja täiendas seda pidevalt. Turistid käisid aeda vaatamas ja Mihkel andis seletusi — umbes samas laadis nagu tookord meilegi. Ma ei mäleta aga, et ta kunagi oleks kindla vastuse andnud küsimusele, kui palju tal liike on. Ta eelistas öelda midagi ebamäärast. «Neid ikka siin on...» või «Vaatame, loeme üle!»

Aga iial ei tulnud ülelugemisest midagi välja, sest «poolepealt läks lugu segamini» ja vahest olid muud jutud jällegi huvitavamad.

Arvasin juba, et see «sada sorti» tuleb mul endal katki hammustada, aga siis ilmus õnneks spetsialist A. Paiveli sulest väike brošüür, kus on selge sõnaga öeldud, et Otsa Mihkli aed sisaldas «rohkem kui 100 liigist ja vormist koosneva dendroloogilise kollektiooni...»

Ta loetleb seal 103 liiki, nende hulgas 29 okaspuud. Paljuke see rahvasuu siis valetas, kui ütles «sada sorti okaspuid»?

Kuid ärgem rutakem sündmustest ette!

Mihkel jäi endiseks ja nii ka meie suhted. Ei muutnud neid ühiskondlikud sündmused, ei tõusud ja langused kummagi isiklikus elus. Ta rää-

kis minuga nagu vanastigi, tookord, kui tema oli viiekümne viie aastane ja mina viieteistkümnene.

Kuuldes, et olen Indias käinud, küsis ta, mis puud ma seal nägin. Ja kahetses, et ma midagi ei saanud kaasa tuua, sest nagu ta väga hästi teadis, oli see taimahaiguste kartusel keelatud. Kui aga selgus, et olin ka Batumis käinud, tegi Mihkel mulle märkuse, miks ma sealt ühtegi puud kaasa ei toonud. Mis sa talle ütled! Et see on raske? Seda teab ta isegi... Ütlesin siis, et teinekord pean meeles. Näiteks, kui Krimmi sõidan. Mihkel aga lausus, et varsti tahab ta ka ise Krimmi-reisi ette võtta.

Kui ma ei eksi, oli see 1958. aasta suvel.

Kahtlesin endamisi pisut, kas ta ikka läheb nii pikale teekonnale? Ta on ju vana mees. Kaheksakümmend seitse turjal. Oma koduaias veel noor ja reibas nagu muistegi, aga reisivintsutused ja trügimised ja erutused, need on jälle teistmoodi raskused. Oleks ju tore, kui ta seda suudaks. Ja oleks ka põnev näha, mis puud-põõsaid ja kui palju ta sealt toob. Kuid ma ei julgenud talle eriti hoogu anda.

Kui läheksin ise temaga kaasa, käis mõte läbi pea. Aga kas siis mina mõistaksin lahendada olukordi, mis tee peal tekivad?

Nagu hiljem kuulsin, olid asjaolud Mihklile tookord siiski soodsad. Nimelt elas ajutiselt Krimmis meie kandi inimesi. Seal oli Klaaside abielupaar, Klaasi Andrus ja Niina, Mihkli vanad sõbrad, valmis teda kahel käel vastu võtma. Veel enam — nad olid kirja teel juba kõik kokku leppinud. Isegi reisikaaslane oli Mihklile leitud. Mis võis veel kindlam olla kui selline sõit!

Kuid, nagu räägib Niina Klaas, jäi sõit katki üsna narril põhjusel. Teele pidid asuma nimelt kaks Mihklit, üks Muhust, teine Pöidelt. Aga Pöide Mihkel, meie kuulus aednik, olevat Muhu Mihkli juurde ilmunud niisuguses lohakas riietuses, et viimane ei sõandanud temaga koos reisisse minna.

Sama aasta detsembris Mihkel suri. Ta ei põdenud päevakestki, vaid langes kokku tuisusel talveöhtul oma igapäevast teed käies.

5

Vana aednikuisand tuleb.
Nii palju on tööd
kirikuaias!
Nii palju kasta —
nii palju näha ja mõtelda.
Ta hoiab õrnalt pisimatki umbrohtu
ning annab ka napaka miljonäri
toredusroosidele juua.
Haudadest seiravad surnute silmad
heatahtlikult ta teed.
Liiv krudiseb,
lilled
ajavad rõõmsasti juttu,
tõukudelgi on oma hääl.
Ja vanamees mõtleb:
Nad on nii elusad — need surnud.

Ei aita midagi, et nende värsside autor pole kunagi Otsa Mihkli aias käinud — ometigi kirjutab ta temast, just nagu temast! Värsid on Elmer Diktoniuse omad, kogust «Maine hellus», ja on pühendatud hoopis teisele mehele hoopis teises maailma otsas ja hoopis teises seoses. See kõik ei aita midagi. Ei aita ka, et tegemist on lihtsalt fantaasiapildiga, sest kujund on ju reaalne.

Vana aednikuisand... Jah, võib-olla on nad terves maailmas ühtemoodi, need vanad aednikud! Töökad, tähelepanelikud, taimede ja tõe-kude hääli mõistvad.

Olgu. Kuid erinevused on ju ka olemas. Otsa Mihkli aed ei ole kal-mistu. Seda küll, ent mis vahe on sel taimede seisukohalt? Pealegi «nad on nii elusad — need surnud».

Inimeste ja taimede vahekord, elavate ja surnute vahekord, vana üksiklase Otsa Mihkli aed ehk M. Ranna dendraarium...

Kõik need mõisted voolavad üksteisesse.

Ka seda aeda on nimetatud mälestusesaluks. Mihkel oli ise juba mitu aastat mulla all, kui sellest kirjutab Niina Klaas oma tundeküllase ballaadi, kujutades seppa, kelle naine sureb esimese poja sünnitamisel. Mahajäetud ja õnnest lage on sepa kodu künka peal. Üksindustunde peletamiseks hakkab ta puid istutama. Ballaad lõpeb sõnadega: «Ja kül-lap muutub lugu sepast/ kord muinasjutuks rahvasuus.»

Võimalik. Ja siiski on kahju, et Mihkel meile ise oma naisest kunagi ei jutustanud.

Ning seetõttu vaikib temast ka rahvasuu? Vist küll. Sest kes või mis see rahvasuu siis on? Meie ise ja teised meietaolised, meie sõbrad ja meie vihamehed, need, kes meid tunnevad, ja need, kes ei tunne, kuid siiski meie arvel tahavad natuke nalja saada. Ja nagu ütleb Juhan Liiv:

Kui näed, et jäetud sa üksinda,
siis näed, et elu ei naljata,
kuid nalja tahab säält igamees.

Jah, nalja tahab säält igamees...

Rahvasuu on niihästi tõe kui nalja jahil väljas, faktid ja liialdused on talle ühevõrra head ning kergelt ei unusta ta midagi ega kedagi. Vahest teab ta asju, millest ajalugu oma upsakuses juba aastakümneid on mööda käinud, rääkimata inimestest, kes kord meie hulgas elasid.

Kuidas on siis võimalik, et seesama rahvasuu, kes Mihklist kõiksugust kokku ketras, tema naisest sõnagi ei lausunud? Arvan, et selleks pidi Mihkel ise kaasa aitama, võttes omaks vanapoisi tiitli, asutades aia, milles on «sada sorti okaspuid» ja elupuude allee, pidades 60 aastat lesepõlve, kuid oma Tiiut mitte kellelegi mainides... Jah, ja kui, siis ainult mõnele üksikule väga lähedasele inimesele. Peamiselt aga jagas ta oma tundeid aiapuudega.

Vähe teab kadunud noorikust ka Klaaside abielupaar. Et ta oli Tiiu, et ta on maetud Pöidele, et Mihkel oli kosja minnes 27-aastane ja et ta oma naisevanemate juures on koduväiks olnud. Ning veel üks lause, mis kõlab mõistatuslikult nagu Delfi oraakli ennustus: «Elavale sai sõna antud, saab ka pärast surma peetud.»

On seda palju või vähe? Igal juhul laseb see oletada, et Mihkel oma naisele midagi töötas. Laseb ka oletada, et nende armutragöödia toimus juba läinud sajandi lõpul, sest sündinud on Mihkel 1871. Arvutage ise! Või jätke arvutamata...

Küllap mõned vanemad inimesed peaksid Tiut veel mäletama. Kuid mis põhjust meil ongi tungida Mihkli saladustesse, millest ta ise oma eluajal rääkida ei armastanud?

Ehkki kinnine, polnud Mihkel eriti sõnaaher mees. Mitte avameelne, kuid siiski otsekohene ja vahel sekka ka jutukas. Nii rääkis ta meiega juba esimesel kohtumisel oma Soome tähelepanekuist, mainis oma paariaastast meremehepõlve, näitas laevalaternat, mis tiigi äärde oli üles pandud, ning jutustas mõnuga puudest, eriti aga oma aia okaspuudest, mille ilu ja väarikust ta mõistis ülistada nagu mõni luuletaja või kunstnik.

Mihkli kooliharidus oli mis ta oli, kuid puid ta siiski tundis ning uuris hoolega läbi kõik puukoolide nimekirjad. Ta ei õppinud botaanikat ega dendroloogiat kuskil teaduslikus asutuses, aga pärandas siiski dendroloogilise aia, mida asjatundjad kõrgelt hindavad. Elatist teenis ta sealjuures sepana. Kuid ka sepatööd ei õppinud ta, vaid väitis, et sepaks sünnitakse. Murdetekstide kogumikus «Tuulik, kadakas ja leib» on Mihkli sõnad 1950-ndast aastast:

«Sepaamet see on inimese sisse oort loodud, see töö õppeb ise. Ma ole sii, äi mind pole õppend keski. Kõik suured rauatööd ma ole ää teind. Vana laulusalm ütleb koa, et sepaks inimene oort sündide: «Sepp see sündis, süsi suus, raieraud ja pihid püus.»» Kogumiku koostaja A. Toomessalu on Mihklit sepatöö asjus õige põhjalikult küsitlenud. Ja vastustest paistab, et mees oli oma seisusega hästi rahul.

Me ajame silmad suureks, kuuldes, mida sihuke elupõline sepp oma kätega kõik on valmis teinud. Kirved ja noad, vikatid ja hangud, adravannad ja naelad, sealhulgas kirstunaelad — kolmkümmend kuus tükki komplektis. Kõige raskem töö oli Mihkli meelest rataste rautamine, kõige kergem hobuseraua valmistamine.

Ka sissetuleku üle ei kurda ta. «Ma võtsi rautamise eest kaks vakka rugisi ja rataste omanik oli ise abiks, sööma andis koa moole.»

Ta ütleb, et puudust pole näinud ei tööst ega leivast. Vastupidi — «sepad olid änamast kõik rikkad mehed». Mihklilt on kogumikus ka üks naljalugu sellest, et «tänu ei toida kassi».

Ja selline praktiline, kainete vaadetega mees pidas siiski vajalikuks asutada endale aeda, mis ei anna mingit ainelist tulu. Nähtavasti oli ta aednikuks veel enam «sündinud».

*

Mihkli kohta käivad nüüd juba legendid, et temal ükski puu ei ebaõnnestunud ja et iga seeme läks kasvama, mis ta mulda poetas. Mihkel sõi pirni ja puistas seemned möödaminnes aiaauku. Paari aasta pärast sattus ta jälle sama teed käima ja märkas tibatillukesi pirnitaimi. Tõi neist siis paar tükki koju ja kasvatas suureks, sest nad olid seda väärt.

Jah muidugi, seda võib igapähega juhtuda. See on nagu Kolumbuse muna — iseloomulik on suhtumine: Mihkel ei visanud seemneid maha oma jalge alla teetolmu, nagu me enamasti teeme, vaid poetas nad nimelt aiaauku... See'p see ongi!

Kuid ka temal ebaõnnestus mõni puu — nagu ta meile, teistmetes tüdrukutele, juba tookord tunnistas. Tõsi küll, ta tegi seda ka siis veidi nagu vastu tahtmist, mainides külmakahjusid mokaotsast, puude kaitsmise võimalustest aga pidas pika jutu maha. Ent me olime ka haruldast tänulikud kuulajad!

Tihti mõtlesin, võib-olla ei tohi midagi sõna-sõnalt võtta, mis ta on ütelnud. Eks ta vahel ajanud ka väänkaela juttu. Mihkel oli ikkagi mees mõõdunud sajandist. Talupoeg ja käsitööline, kelle kõneviis oli täis ümberütlemisi, kavalust ja nõoki.

Nii ka see sepaks sündimine. Ta mainib sealsamas, et juba ta isa oli sepp. Teada puha! Ta hakkas sepaametit isa järelt õppima ja nõnda varakult, et ise seda enam ei mäletagi. Küllap temagi kõigepealt isale lõotsa tõmbas. Ja siis? Ja siis — asi hakkas teda huvitama. Kuid eks see ole enam-vähem üks ja sama.

Sepp pidi rahvale ladusat juttu ajama, siis tuleb tellimusi rohkem. Võimalik, et kõik need lood kausitreimisest, lae all magamisest ja kullapangedest olid sepikojas ajaviiteks hakkama pandud. Võimalik, kuid vähe tõenäoline, et see kõik oluks tema eneseiroonia vili. Sest mõndagi neist lugudest on elu karm reaalsus kinnitanud. Mihkel leidis kõigeaks aega, välja arvatud see, mida maailm tähtsaimaks peab — oma välimuse eest hoolitsemine. Ning see nõrkus sai talle isegi saatuslikuks, sest seetõttu jäi ära tema kauaigatsetud Krimmi-sõit.

Olen palju kordi kuulnud, et Mihklit oleks pidanud abistama. Kuid samuti olen kuulnud, et sellised abistamised lõppesid harilikult mõne uue «looga».

Kord olid Orissaare Keskkooli õpilased saadetud talle appi aeda koristama. Lapsed leidsid väikese paja hõberahadega. Kui nad selle talle üle andsid, hurjutas Mihkel: «Mis te's nii sügavalt koapisite?» Lapsed vabandama. Mihkel aga naeratanud: «Põle äda mida'd, äga see põle mool ainuke!»

Ja nii räägitakse, et ta ei vaielnud ka vastu anekdootidele, mis tema kohta liikvele lasti, vaid andis omalt poolt hoogu takka. See kõik on inimlik.

Kuid elus esineb ka palju ebainimlikku. On džungliseadusi, on seltskondlikke norme... Kui sa neist ei hooli, maksavad nad kibedasti kätte. Vahel näib, et peamiselt hinnatakse inimest aina ta välimuse järgi. Ja õigus ka, sest mida muud me temast teame! Töö ja tegevus? See kuulub teatud määral samuti välimuse juurde — ka selle üle otsustame tihti vägagi väliste tunnuste põhjal. Teened ja teenekesed, kumu ja kuulsus, eelarvamused, ümberhindamised ja see, mis inimene ise enda kohta ütleb. Mõne tööd ja tegevust hinnatakse ju mitu korda ümber, ta eluaja jooksul ja pärast surma: Aga avastada inimest kuj tervikut, tema tegevuse motiive, ta käitumise seesmisi seoseid, see juba tavaliselt ei õnnestu. Ses mõttes jääme oma avastustega ikka jälle poolele teele...

*

Enamik teist on käinud Otsa Mihkli aias — M. Ranna dendraariumis — kas või lühikesel ekskursioonil. Ja kes ei ole käinud, võib sinna veel sattuda. Mina olen seal käinud vist oma paarkümmend korda, kuid ikka märkan, et ma pole tema rikkusi kaugeltki ammendanud. Mida olen unustanud, mida kahe silma vahele jätnud, millest pole hoolinud.

Aias on hämar, vahest ka vilu, kuid ärgem selle üle kurtkem. Ehk ei ole see kogemata nõnda.

Pärast Mihkli surma on dendraariumi laiendatud ja täiendatud, osalt ka harvendatud ja uusi teid rajatud. On roose istutatud ja kivik-taimla loodud. On püütud anda õhku, päikest ja elurõõmu.

Kuid ometi on aed suurelt osalt ikka veel Mihklile karakterne. See on üksiklase aed. Pelgupaik. Ja küllap tahtis peremees, et see oleks — kui mitte just metsik, siis vähemasti metsalik... Mahalangenud lehed, okkad ja oksapuru ei häirinud teda. See kuulus metsa eluavalduste juurde. Ja seda põhjalikult koristades oleks tulnud aialt riisuda ka hulk väärtuslikku mulda. Ei, milleks?

Nüüd käivad siin turistid. Ja nende nõuded on teised. Nad vaatavad aeda kui «objekti». Mõni ehk küsib, kas on vajalik teda just sel kujul säilitada? Mina niisugust küsimust ei tõstaks. Karussellil sõitmiseks on ju teisi aedu!

*

Kaali järve ei saa enam tagasi sellisena, nagu ta oli — enne turiste.

Mäletan hämmastavat vaikust, mis võttis vastu üksiku rändaja, vabastas ta meeled ja mõtted kõigest muust. See vaikus nagu kandis sind kätel tagasi aegade hämarusse. Seisa ja mõistata, kuidas võis tekkida sihuke metsik ning ometi nii korrapärane kraater? Kõrge, tihedate puudega kaetud vall... Ja see sügav ereroheline järvesilm seal all, ümmargune nagu nõiapeegel?

Tookord vilkusid ses peeglis vahtraõied, poolläbipaistvad puudevõrad, pilved ja päike. Oli varakevadine aeg. Paenukid vahtisid üksmeelselt ülespoole ja kummalised varjud elustasid mõranenud kihte. Kõige sellega sobis vaikus, mida võis kuulda, näha ja käega katsuda. Kõndisin ses vaikusel mitu tundi... Ikka ümber järve, nii et päike jõudis oma asendit muuta ja varjud teistpidi viltu vajuda...

Nüüd ei saa Kaali järvel vaikusel enam juttugi olla. Buss bussi järel tulevad huvireisijad, jooksevad müdinal järve äärde, hüüatavad pettunult: «Porilomp!» ja püüavad tingimata mõne kivi sinna rohelisse nõiapeeglist visata. Kivid võetakse siitsamast kaldalt, sest maa on nendega üle külvatud juba noist iidseist aegadest saadik. Jah, Kaali järvele ei tahaks ma edaspidi üldse enam minna!

Aga siia tulen tingimata. Ja Mustjala pangale lähen ka — lähen igal viisil. Kas üksi, kahekesi või hulgakesi. Ning alati tajun seal mingit vägevat merejoovastust. Siin aga — mälestustetulva.

Eriteadlased hindavad Otsa Mihkli kollektsiooni kui eksperimentaalaeda ja jälgivad huviga, kuidas arenevad siia istutatud võõramaised puuliigid. See on neile heaks katsebaasiks.

Ja mis siis mina siin käin? Käin oma tuttavaid puid vaatamas ja muidu ka. Ma pean siia veel sagedamini tulema. Pean tulema ükskord ka tõesti varasel tunnil. Sest... elupuude alleel meenuvad mulle alati Mihkli sõnad aia hommikusest sädelusest — linnud, kastetilgad ja kõigis rohelise varjundeis veiklevad okkatahud. «Aga kui te kord hommikukastega siin kõnniksite...» ütles ta ja muutus mõne hetke vältel poeediks. Hommikud aias, see oli tema pühalik tund. Võib-olla ilmus ka Tiiu suvehommiku lootusrikkas säras ja sädinas talle seltsiks, kiitis tema tööd, puudutas puid ja haihtus koos kastetilkadega?

Mihkel Rand on maetud Tornimäe vanale kalmistule. Tema hauda ehib haljendav elupuurist. Kui seda viimati nägin, üllatusin: rist oli

märgatavalt pikemaks kasvanud! Aga muidugi, mis siin siis imet — tal ju juured all...

Ka sel ristil on oma lühike ajalugu.

Oli teada, et Mihkel soovis elupuust risti. Matuste ajaks võeti siis aiast üks selline maha ja tehti temast rist.

Kuid see ei rahuldanud ümbruskonna rahvast. Inimesed on ju nõudlikud ja kanged kritiseerima. Küsitakse, missugune rist? Ja vastatakse, et väga lihtlabane, kaks kaigast teineteise külge löödud. Inimesed ei tunne ka puitu. Tee siis neile selgeks, et rist on elupuust ja et see oli kadunu soov! Nemad vaatavad vaid välimuse järgi, leiavad, et on igavalt välja kukkunud, ja tahaksid Mihkli haul midagi «kenamat» näha. Hoidku küll!

Lõpuks tuli Mihkli truu sõber Klaasi Andrus mõttele, et elupuu annab end painutada. Ta juuris aiast nüüd juba väiksema eksemplari, istutas kalmule, sidus keskmised oksad risti moodi kokku ja pügas neid natuke. Rist oli valmis, elavast elupuust rist. Ja see hakkas rahvale meeldima.

Algul ei paistnudki, et puuke ka kasvab. Aga nüüd, kümmeaasta pärast on juba näha, et ta sirgub järjest suuremaks.

Ja kui ta kord väga kõrgeks puuks on kasvanud, siis vaatavad inimesed imestusega tema poole üles ja ütlevad: «Nad on nii elusad — need surnud.»

Jah, ja mida targemat me võiksimegi ütelda?

1969

Elu

Raskelt pöördub kamar
Hobune tülpinult veab
Väsinud mees on taga
Aga kündma peab

Surub kured pihku
Ühtlaseks mõõdetud samm
Aga vagu ei nihku
Ja otsas on ramm

Raskelt pöördub kamar
Tülpinult hobune veab
Väsinud mees on taga
Aga kündma peab

Sõidan

Läbi lumise metsa
oma ainsat teed.

Kuu ega puu ei tea,
nendel on omad teed.

Mu ainus, vaid Sina tead
minu viimast teed.

Mu ainus, vaid mina tean
Sinu silmaveed.

Kevad

Kõik need ahastuse päevad
sissepoole käidud.
Iial pole päris oldud,
ainult näidud.

Kõik need tusatuju talved
enesesse liugu.
Pakil pungad, tühjad salved,
tapad sisesiugu.

Kõik need ängistuse ööd
ja ärkamise valu.
Sa tead, et enda sõnad sööd
kord lumes paljajalu.

Kõik need reetrumustad tunnid
halastust ei palu.
Ennast kannatama sunnid
kesk hiirkõrvus kasesalu.

Pooleni saetud oksal...

lu üle on nii palju mõeldud, räägitud ja kirjutatud. Temast on mõtelnud ränk tark filosoof Sokrates ja vana Saaremaa naljatark kalur Panga Juhan. Temast on kirjutatud miljooneid raamatuid, poeme ja näidendeid. Teda on ülistatud ja neetud, naerdud ja põlatud, aga temal pole sest olnud tuhkagi. Ta on olemas ja kõik. Ning sellest meile näivast elu paratamatusest tuleneb nii sageli otsustus — mis ta üle mõelda ja arutada; nii nagu ta on, nii ta ka on; teda ei muuda. Oleme nagu oleme, sest kõik jääb ikka nii, nagu elu, loodus ja nende seadused määravad. Mõelda on vaja mitte elule, vaid tema alusele, olemasolu allikatele, ärastamisele, ja kõik.

Ometi oleme ju osa loodusest ning sõltume temast niisamuti nagu tema meist. See postulaat olemasolu vastastikkusest pole veel kõigini jõudnud. Seda pole vajalikult mõistetud ning seepärast pole ehk ülearused ka järgmisedki katkendlikud mõtted elust, Maa õhukesest elukestast-biosfäärist ja elukaitsesest.

BIOSFÄÄR

Planeet Maa, meie nüüd juba teadaolevalt nii kaduvväike tera lõpmatus ruumis, eksisteerib planeedina ligikaudu viis (võib-olla kuni kuus) miljardit aastat. Pool aega oma olemasolust on Maa olnud elutu. Umbes 2,5—3 miljardit aastat tagasi tekkis elusaine, algas elusa materia evolutsioon, vallandus liikide diferentseerumise protsess. Esialgu väga aeglaselt, siis üha kiirenedes, ja umbes pool miljardit aastat tagasi muutus elu põhiliseks Maa arengut ja ilmet määravaks teguriks.

Elusaine teket ja arengut Maal võib iseloomustada kahest küljest — kvalitatatiivsest ja kvantitatiivsest.

Kvalitatatiivne külg — see on liikide eristumine, erineva vormi, sise- ja välisehituse, elurütmi, kestuse ja muude tunnuste poolest erinevate organismirühmade, liigipopulatsioonide tekkimine. Üks vanemaid teadusi — taimesüsteematika — on kaasajaks kindlaks teinud 20 000 vetika-, 10 000 bakteri-, 80 000 seene-, 20 000 sambliku-, 25 000 sambla-, 10 000 sõnajalgtaime-, 800 paljasseemnetaime-, 300 000 õistaimeliigi olemasolu. Veelgi suuremad on loomaliikide eri rühmi iseloomustavad arvud. Üksnes putukaid tuntakse üle poolteise miljoni liigi (mõnede uurijate järgi isegi kaks miljonit liiki), molluskeid üle 100 000 liigi jne.

Nende arvudeni, selle üksikuurija jaoks hõivamatu vormirohkuse tõdemiseni on inimene jõudnud aastasadu kestnud tööga ja elukogemuste talletamisega. Kummaline on mõelda, et Antiik-Kreeka suured mõtle-

jad, ravimtaimede õpetuse rajaja Hippokrates (460—377 a. e. m. a.) ja botaanika isa Theophrastos (372—287 a. e. m. a.) tundsid vastavalt vaid 236 ja 450 taimeliiki (Homerose palju loodusteaduslikke materjale sisaldavates «Iliases» ja «Odüsseias» on neid 80, piiblis — 83). XVI sajandil oli tuntud taimeliikide arv tõusnud 6000 liigini, Linné (1707—1778) teadis neid 8800. XIX sajandi alguseks oli aga kirjeldatud taimeliikide arv tõusnud saja tuhandeni. Praegu on neid niisiis juba ligi pool miljonit.

Ligikaudu kahe ja poole miljoni erineva liigi teadaolev eksisteerimine looduses on mõnede teaduse juhtidele mõjunud niivõrd rängalt, et looduse liigilise mitmekesiduse uurimist on otsustatud pidada ennast ammandanuks. Pole enam vaja looma- ega taimesüsteematikat, aitab, lõpp looduse inventariseerimisele! Aga võta näpust — vanas vaimus edasi töötavad teadlased avastavad looduses iga aasta keskelt läbi 10 000 uut seni tundmata looma- ja 5000 taimeliiki! Ning kõige selle juures toimub katkematult liikide eristumine, uute vormide teke. Ka kaasajal. Avastatakse liike, mille bioloogia tundmaõppimine aitab selgitada organismide-vaheliste vastastikuste suhete keerulisi kette, liike, mis sisaldavad inimese eluks hädavajalikke bioaktiivseid aineid jne. Tuleb arvestada, et inimene kasutab praegu taimeriigist veel vaid tühist osa — kõik kokku vaid 23 000 liiki, neist on kultuurides ca 1500 liiki; viimastest kasutatakse söögitaimedena vaid 150. Massiliselt kasvatatavaid taimi, millest toituvad suuremad inimkonnagrupid, on vaid 13 (riis, nisu, mais, suhkruroog, suhkrupeet, kartul, banaan, kookospalm jt.). Juba praegused teadmised taimsetest ressurssidest on küllaldaseks aluseks kümnete uute produktiivsete taimeliikide kultuuristamiseks. Neid leitakse isegi alamate taimede hulgas — näiteks üliperspektiivne rohevetikas klorella, mille produktiivsus ületab saagikamad nisusordid kolm korda (valgusisaldus 50%, nisul — 13%.) Kuid paljude uute taimeliikide laialdasel kultuuristamisel esineb sageli ületamatuid raskusi, mis avalduvad rahulolu olemasolevaga, puht-tehnilistes komplikatsioonides (mille ületamine nõuab vaid organisatsioonilisi abinõusid) ja jäikades traditsioonides. Nendest jagusaamiseks on sageli vaja teha suuremaid jõupingutusi kui uue väärtusliku kultuuristamiseks sobiliku organismi leidmine ja selle kasvatamise meetodite teaduslik väljatöötamine. Näitena võib tuua klorellabiskviidid, mis visati nälga surevate hindude poolt põlglikult prügimäele...

Elusaine teine oluline tunnus on kvantitatiivsus — orgaanilise aine hulk, mass, tagavara, mis toodetakse biosfääris, Maa elusaine kontsentratsioonikihis. Biosfäär haarab enda alla osad õhukeskkonnast e. atmosfäärist (ulatudes siin 10—15 km kõrguseni), veekeskkonnast e. hüdrofäärist (ookeanides kuni 11 km sügavuseni) ja tard- ning sette- kivimilisest keskkonnast e. litosfäärist (tavaliselt 30—60 m, harva kuni 200 m). Selles suhteliselt õhukeses Maad ümbritsevas kihis areneb elu, alludes kindlatele sisemistele (isevoolulistele) seaduspärasustele. Viimastest on tähtsaim elu biootiline ringlus. Kui organismid oleksid ainult tarbijad, kui nad ei alluks üldisele tsüklilisele ringlusele, sünteesi ja destruktsiooni vaheldumisele, häviks elu lühikese ajaga. Näitena võib tuua süsihappegaasi. Selle hulk atmosfääris on $1530 \cdot 10^{12}$ kg, taimed omastavad sellest aastas $86,5 \cdot 10^{12}$ kg. Niisiis jätkuks — juhul, kui ainete ringluses loomade ja taimede elutegevuse tagajärjel atmosfääri ei vabaneks uut süsihappegaasi — seda obligaatset ühendit autotroofsete taimede eluks vaid 18 aastaks! Vähem kui kahekümne aastaga kaoks kogu Maa roheline vaip. Koos sellega ka kõik teised

organismid, kelle elu on võimatu roheliste fotosünteesivate taimedeta. Muidugi ka inimene.

Kõige suuremat taimset produktsiooni annavad Belgia teadlaste P. Duvigneaud' ja M. Tanghe'i arvestuste kohaselt metsad — maakera keskmise näitajana 7 tonni hektarilt aastas, üldproduktsioonina 28,4 miljardit tonni orgaanilist ainet; teisel kohal on rohumaad (stepid, niidud) — vastavalt 4 ja 10,4; kolmandal kultuurkõlvikud — 6 ja 8,7 ning neljandal kõrbed (ja poolkõrbed) — 1 ja 5,4. Seega on biosfääri maismaaökosüsteemide (elukoosluste ja keskkonnatingimuste komplekside) iga-aastane bioproduktsioon ca 53 miljardit tonni. Mõnevõrra madalam on merede ja ookeanide bioproduktsioon — ca 30 miljardit tonni (peamiselt fütoplanktoni arvel). Niisiis summaarselt — Maa biosfääri iga-aastane taimse orgaanilise aine produktsioon on ca 83 miljardit tonni.

Toodud andmed iseloomustavad biosfääri primaarset produktsiooni, s. o. roheliste fotosünteesivate taimede (produtsentide) poolt sünteesitavat orgaanilise aine hulka teatud ajaühiku (aasta) jooksul. Hoopis madalam on biosfääri sekundaarne produktsioon — produtsente toiduks tarvitavate loomade (konsumentide) ja orgaanilist ainet lagundavate mikroorganismide (redutsentide) biomass. Taimed ületavad loomade biomassi 10^4 — 10^5 korda. Näiteks on Kesk-Euroopa lehtmetsa taimne biomass keskmiselt 275 tonni hektarilt, imetajate — 0,007, lindude — 0,01 ja mullafauna — 0,6 t/ha. Ookeanide üldise zoobiomassi kohta on veel vähe andmeid. Loomse valgu allikaks inimesele jäävad seni ikka peamiselt kariloomad.

Kõik need miljardites ja miljonites väljenduvad hulkarvud näivad tohutu suurtena ja ammendamatuina. Võib tunduda, et Maa biosfäär on orgaanilisest ainest niivõrd küllastatud, et selle kasutamisel inimese tarvis (eriti toiduks) pole mingisuguseid piire ning et küsimus on vaid selles, kuidas neid ressursse koguda ja töödelda. Ülioptimistlikud prognoosid väidavad näiteks, et biosfääri kaasaegsest produktsioonist jätkub saja miljardi inimese toitmiseks. Kõneldakse isegi kahesajast miljardist.

SÜNDIMUSPLAHVATUS

Viimastel aastatel võib paljudes sotsioloogilistes, demograafilistes, bioloogilistes ja teistes, sealhulgas ka populaarteaduslikes teostes näha diagrammi, mille püstteljele on märgitud elanike arv maakeral, rõhtteljele aga aastad. Kõver on algul rõhtteljega peaaegu paralleelne, tõuseb siis aeglaselt, kuni teeb diagrammi paremal tiival äkilise, peaaegu püstloodis pöörde üles. Süütu lihtne diagrammike. Aga millise sisuga! Selles väljendub inimkonna arengu kvantitatiivne külg viimaste aastatuhandete jooksul, tema hämmastav juurdekasv viimastel aastakümnetel. Mõelgem vaid — kümme tuhat aastat tagasi elas maakeral umbes 5 miljonit inimest, kaks tuhat aastat tagasi — 200 miljonit, 1650. a. — 500 miljonit, 1950. a. — 2,4 miljardit, praegu — ligi 3,5 miljardit. Rahvastiku juurdekasvu kiirus ületab juba 1,5%, 2000. aastaks kasvab aga UNESCO prognooside kohaselt Maa rahvastik kuue miljardini. Kui palju on aga inimesi 2100. a., 2500. a.? Matemaatikud on poolnaljatades välja

arvutanud, et inimkonna praeguse kasvutempo piirides saavutab inimeste hulk Maal reedel, 13. novembril 2036. a. lõpmatu suuruse...

Inimkonna kasvus ei oleks ju midagi eriti valvsustavat — ruumipuudust praegu veel ei ole. Muidugi, kui asi oleks ainult ruumis ja käesolevas hetkes. Tegelikult on rahvastiku hüglakiire juurdekasv (sündimusplahvatus) paljude realistlikult mõtleivate teadlaste, sotsioloogide, poliitikute ja teiste ette asetanud tuhandeid probleeme, üks kohutavam ja lahendamatumana näiv kui teine... Näiteks. Maa rahvastikust toitub praegu rahuldavalt või hästi ainult $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$, ülejäänud osa nälgib, alatoitub või toitub valesti (ühekülgselt), mis saab aga siis, kui meid on 6 miljardit? Suuremaks probleemiks on ressursside ebaühtlane jaotus. Ameerika Ühendriikide arstid on leidnud, et nende rahva tervist ei kahjusta niivõrd vähk ja poliomieliit kui rasvtõbi — «ameeriklaste biomass» ületab nende optimaalse kehakaalu 250 miljoni kilogrammi võrra... Samal ajal Indias, Aafrikas, Ladina-Ameerikas ja mujalgi on miljoneid nälgivaid inimesi, kelle päevane toiduratsioon sisaldab vaevalt 2000 kcal. Suureks tragöödiaks on mõistusevastane toiduainete hävitamine kapitalimaades. 1934. a. hävitati 1 miljon tonni teravilja, 250 000 tonni suhkrut, 40 000 tonni kala. 1942. a. hävitati Argentiinas (maal, kus vähemalt $\frac{1}{3}$ elanikkonnast kannatab alatoitluse all) 8 miljonit tonni teravilja! Regulaarselt toimiva seaduspärasusena esineb rahvastiku kiire kasv just nimelt seal, kus teda on juba, niigi küllalt, kus on kõige rohkem nälgivaid või alatoitluse all kannatavaid inimesi.

Ja lõpuks — inimene ise oma tegevusega, nii teadliku kui ebateadlikuga, hävitab sageli oma elukeskkonda, vähendab biosfääri produktiooni, lõhub aastamiljonite vältel väljakujunenud ökosüsteemide tasakaalu, ühesõnaga, ei toimi just nii, nagu nõuab tema ladinakeelse teadusliku liiginime epiteet *sapiens*.

Nimelt tulenevad tehnika rakendamisest mitte ainult Maa füüsilise ilme muutused. Oma uusavastustega tehnika ja energia rakendamisel on inimene oluliselt muutnud ka iseenda bioloogiat. Näiteks on paari viimase aastakümne jooksul kahekordistunud inimese keskmine eluiga. See näiks nagu suure õnnestava saavutusena. Kuid paljudes piirkondades pole sellega kaasnenud eluõnne ega üksikindiviidi võimaluste tõusu. Pigem vastupidi — summaarselt on suurenenud mured ja kannatused. Et kindlustada mõistuspäraseid elamistingimusi, peaks meie bioloogia veelgi muutuma — me peaksime viima oma loomuliku juurdekasvu madalamale, kui see on olnud kunagi varem. Mitmesugustel põhjustel pole aga juurdekasvu teadlik reguleerimine praktikas hõlpsasti teostatav. Tuleb leida teisi väljapääse.

Kõige öeldu ja muugi põhjal on inimkonna tuleviku hindajate hulka ilmunud kergekaalulistena tunduvate ülioptimistide kõrvale pessimistid, kes kujunevast olukorrast väljapääsu näevad vaid ekstreemsetes ettevõtmistes — sõjas, suurte rahvastikurühmade steriliseerimises jm.

ALTERNATIIVID

Niisiis näib inimkonna tulevik sündimusplahvatuse foonil (ja selle kestes) paljudele tume ja lootusetu. On selge, et niisuguses olukorras on välja pakutud mitmesuguseid alternatiivseid päästmislahendusi. Neid on mitmeid, mõned utopistlikud, mõned fantastilised, on realistlikke, kuid

ilmselt väheefektiivseid, on kaalukaid, on inimvastaseid ja regressiivseid.

Sõda... Ei tahaks sellest «regulatsioonivahendist» kirjutada ega mõeldagi, kui ta ei liiguks nii mõnegi tulevikuennustaja plaanides. Räägitakse kaine arvestajalikkusega poole Maa rahvastiku hävimisest tulevases sõjas, mis lahendaks nii inimkonna ühiskondliku struktuuri kui ka elatusressursside probleemid. Kirjutatakse sõdadest kui inimkonna arenguga kaasnevast paratamatust reguleerivast mehhanismist, isegi kui mingist arengu stimulaatorist, kuid sealjuures unustatakse (kas teadlikult?), et sõdade iseloom on aegade jooksul muutunud ning kujuneb nüüd juba kunagisest lokaalsest kaklusest ülemaailmseks hävitamiseks, ja mitte ainult poole inimsoo hävitamiseks, nagu ehk planeeritud, vaid Maa kui elukeskkonna hävitamiseks. On kindel, et III (tuuma-) maailmasõja puhkemisel on selle tagajärjeks kõigi põhiliste elutingimuste hävitamine. Kui temast jäävadki Maal siia-sinna paisatud elurefugiumid, siis mitte õnnelikele sõjast pääsenuille, vaid kiratsevatele, manduvatele invaliididele. Ning sellepärast ei tohi teda tulla, seda sõda.

Steriliseerimine... Selle alternatiivini on jõudnud isegi väljapaistvad teadlased. Nobeli preemia laureaat F. H. C. Crick, desoksüribonukleiinhappe molekuli struktuuri (komplementaarsusseaduse) üks avastajaid, avaldas hiljuti artikli, milles ta vaatleb bioloogia ning traditsioonilise moraali kontraste. Ta tuleb järeldusele, et sündivuse ja ellujäämise (meditsiini edusammude) hiiglaslik kasv sunnivad kaasajal hoopis teisiti lähenema elu pühadusele. Tulevaste põlvede kvantitatiivne ja kvalitatiivne reguleerimine on iseenesestmõistetav vajadus. Seetõttu peaks olema ka normaalne vähemväärtuslike inimpopulatsioonide steriliseerimine. Eranditult iga inimese obligatoorne päästmine surmast (või katsed selles suunas) kaasaegse meditsiini kõiki vahendeid kasutades ei ole Cricki arvates õige, elu pühaduse tees ja traditsioon võib osutada kahjulikumaks kui füüsikute tehtud pomm...

Võib-olla hakatakse tõesti kunagi ümber hindama meditsiini eetilisi norme, võib-olla lubatakse piirata ühe lisameeskromosoomiga (kuritegevusele kalduvuse tunnus) indiviidide sigivust. Igasugune vägivaldne sigivuse piiramine klassiühiskonnas kätkeb aga endas rassismi hädahoitu. Ja peale selle, kui soovitakse hoida inimkonna arvukust umbes praegusel tasemel, tuleks sigivus peatada miljonitel inimestel.

Ümberasustamine... Teadlaste vaatlused ja arvutused on näidanud, et meie galaktikas on vähemalt 100 000 planeeti, mille võiks areneda elu. 1—2% planeetidest, mille esinevad biogeensed tingimused, on ilmselt sobivad mõistuslike olendite eksisteerimiseks. Kui nad on seal olemas (see, et me pole neid veel kohanud, näitab vaid meie vaatlusjõu piiratust; senised kosmoselennud on muidugi hiiglaslik saavutus, ilma ruumi mastaabis aga ainult rohutirtsu hüpe) ning kui nad pole liiga sõjakad, oleks mõnede fantastikat harrastavate uurijate arvates võimalik mõne planeedi «rentimine» kas või mitmele miljardile meie kitsukese ja vaesuva kodukera elanikule... Kui seda projekti isegi tõsiselt võtta, on see ikkagi vaid väga kaugete aegade muusika. Seni aga... Muu hulgas tuleb ka loota, et «nemad sealt» ise meie planeeti invasiooniorientaarseks ei sea...

Mõned teadlased näevad rahvastiku (nende arvates) ülemäärase ja geograafiliselt ebahühtlase kasvu tõkestamise ainukese väljapääsuna inimeste teadlikkuse tõstmist. See tõesti humaanne viis annab ehk kunagi

tulemusi. Sest ta on ju kõrgemalt arenenud maades oma mõju avaldanud. Mida kõike pole välja mõeldud — kohmakatest kummitoodetest ülikallite preparaatideni —, et lasta bioloogiliselt väärtuslikem ollus tühikäiku! Läheb aga väga palju aega ja peavad toimuma mitmesugused sotsiaalsed ümberkorraldused, et kümneid ja kümneid miljoneid kirjaoskamatu inimesi panna mõistma oma järglaskonna arvukuse reguleerimise vajadust. Kui isegi paavst oma viiesajal miljonil alamal keelab igasuguseid eostumisvastaseid vahendeid kasutada . . .

Jääb põhiliselt üks, seotud küll väga suurte raskustega, kuid realistlik ning inimkonna ühiste jõupingutustega kõige kiiremini rakendatav alternatiiv — biosfääri eluressursside kasutamise ümberkorraldamine, teaduse edendamine, uute inimeste eluks vajalike produktide otsimine, leidmine ja massiline tootmine.

Kuna aga meie teadmised looduses toimivate seaduste kohta on seni veel üpris tagasihoidlikud, oleme üsna abitud ka tehnilise progressiga kaasnevate mõjude ja järelmõjude ennustamisel. Tänapäeval on selge, et meie ülesandeks on mitte elusa looduse vallutamine, vaid oma elu ja tegevuse harmooniline kooskõlastamine loodusega. Selleks peame õppima nii oma elukeskkonna kui ka iseeneste suunamise ja kontrollimise kunsti. Eeskätt peame suutma vältida pöördumatuid muutusi, sest vastasel juhul võtame oma järglastelt võimaluse maailmas elada.

ELUKAITSE

Mis ka ei ootaks inimkonda sajandivahetusel ja pärast seda, praegu, sellel sajandil jääb jõusse vajadus olla Maa bioloogiline asukas. *Homo sapiens*'i esimene valikuvõimalus seisneb oma elukeskkonna mõistuspärasuses kasutamises. Aga võta näpust — just see näib olevat inimkonna ees seisvaid peaprobleeme.

Tõsi küll, meil on olemas looduskaitse, mille tähtsus ja sõnaõigus päev-päevalt tõusevad. Looduskaitse tähtsuse tõus, eriti viimase 50 aasta jooksul, oli paratamatu, sest inimkonna tehnilised võimed ja teadmised on pikemat aega edenenud kiiremini kui loodusteadus. Tehnilise progressi edumaa, tehnika üleareng on tänaseks muutunud ilmseks. Nii-sugust inimühiskonna arengu ebaproportsionaalsust peab tasakaalustama mingi kaine pidurdussüsteem, mis töötab seni, kuni disharmonia kõrvaldatakse. Looduskaitse ongi selleks pidurdussüsteemiks ja ta peab olema seda ulatuslikum ja mõjusam, mida suurem on bioloogia mahajäämus (muide, inkadel arenes üle mitte tehnika, vaid kultuur). Käesoleval ajal, mil nimetatud edumaa—mahajäämus on suurem kui kunagi varem meie ajaarvamise jooksul, on looduskaitse ees seisvad ülesanded oma mahult ja keerukuselt samuti enneolematud.

Akadeemik G. Naan on kirjutanud: «Nii igapäevases elus kui ka suuremate ülesannete kavandamisel, iga kord, kui tahame midagi saada, peame esitama endale kaks küsimust: mille (või kelle) arvel ja missuguse hinnaga? Teaduse ja tehnika progress võimaldab järjest rohkem, võimatut peaaegu et ei ole, kuid mida rohkem saame, seda enam toob see kaasa ka halba, kahjulikku, ohtlikku . . . Progress seisab ühiskonna käsutuses olevate negentroopia varude pidevas suurendamises, tingimusel, et keskkonna entroopiat ei suurendata sedavõrd, et elu muutuks talumatuks või lihtsalt võimatuks.»

Keskkonna entroopia suurendamist võib vaadelda kui inimtegevusega

seotud võõrandumisavaldust. Elukeskkonna kaitse ongi kirjasõnasse valatud soov võidelda mitmesuguste võõrandumisavalduste vastu (konkreetselt — radioaktiivsus, heitgaasid, tahked ja vedelad kütuse-, tööstus- ja töölusjäätised, müra, vibratsioon, urbanotrauma, narkootikumid jms.). Neid on nii palju, et kaob lootus otsustada, missugune tegur lõpuks võõrandab meilt kogu meie planeedi. Igaüks neist kujundab meie elukeskkonda ebasoovitavas suunas ja võib saavutada kriitilise piiri, muutes elukeskkonda sedavõrd, et inimese kui bioloogilise liigi kohastumisvõime osutub ebapiisavaks.

Et keskkonna entroopia teatav kasv on vältimatu, siis oleneb inimese tuleviku sellest, kumb kasvab kiiremini, kas entroopia või inimese kohastumisvõime. Siinjuures on oluline tunda üksikute tegurite, eriti aga nende koostmõju kriitilisi piire nii inimese kui ka teiste elusolendite suhtes.

Juba praegu ulatub üsna mitmete tegurite mõju otsese kahjustamiseni, kuid vastuabinõude leidmine (informatsiooni hankimine) edeneb aeglasemalt, kui lubaksid inimhõimustuse ees kummardajate optimistlikud prognoosid. Veelgi enam, me pole veel praeguse ni jagu saanud erosioonist, ilmastikutujudest, pillamisest loodusvarade kasutamisel, diletantlike projektide elluviimisest ja paljudest teistestki pealtnäha jõukohastest ülesannetest.

Maapealsete olelustingimuste suured muutused ja inimasulate pealetung seavad ohtu mitte ainult inimese enda, vaid ka organismid, kelle toodangust inimene otseselt sõltub, ning organismid, kellest olenevad inimese seisukohalt eriti vajalike elusolendite olelustingimused. Vähe sellest — vajadus tõsta põllumajanduslikku toodangut on sünnitanud mitmeid koosluste tootlikkuse tõstmise ja kindlustamise võtteid, nende hulgas ka väetamise ja kahjurite ning umbrohu keemilise tõrje. Viimased kaks avalduvad erilaadse võõrandumisena — põhimõtteliselt kõige elusa valikuta hävitamises. Väetiste suurte koguste sattumine õhku ja veekogudesse, keemiliste preparaate kogunemine muldades, mürgainete spetsiifiline kuhjumine organismide elulisel tähtsates kudedes (maksimumiga sugurakkudes), eriti aga pidevas toitumises ja omakorda toiduobjektiks olemise ahelas — need ongi tähtsamad asjaolud, mis määravad elukaitse olemuse.

Meile kasutada olev negentroopia seostub nii või teisiti Päikese entroopia kasvuga. Õnneks ei ole me suutelised Päikese entroopia kasvu kiirendama. Meie võimalused olenevad peamiselt sellest, kuidas me kasutame etteantud intensiivsusega päikesekiirgust. Asi on selles, et me vajame mitte niivõrd energiat üldse (näiteks tuumaenergiat), kui võrd kõrge väärtusega energiat (negentroopiat) ja eriti sedasorti keemilist energiat, mida me nimetame orgaaniliseks aineks. Orgaanilise aine loomisest ja ümbertöötlemisest võtavad osa kõik organismid. Enamasti on nad ka inimese seisukohalt vajalikud, sest märksa kergem on toiduks muuta juba olemasolevat orgaanilist ainet kui alustada mineraalsete ühendite töötlemist keemilaboratooriumis.

Kui puudub orgaaniline aine, pole peamist — meie eneste elutegevuseks tarvilikku negentroopiat (energiat, mis kulub südame tegevuses hoidmiseks, voodist tõusmiseks, söömiseks ja seedimiseks, mõtlemiseks, vihastumiseks, füüsilise töö tegemiseks, sugurakkude tootmiseks, organismisisesel informatsiooni ringlemiseks jne. jne.).

Orgaaniliste ühendite kujul salvestatud energia universaalne väärtus elutegevuses eristab meid elutust maailmast nii kontrastselt, et oleks

aeg aru saada, et meie väljavaated sõltuvad põhiliselt sellest, kui kiuslikult me orgaanilise maailma eksisteerimisele takistusi teeme, kui edukalt me elu võõrandame.

Oletame, et oleme tõepoolest «looduse kroon» ja suudame kõigile katsumustele vastu panna. Kui aga peale inimese ükski teine bioloogiline liik sellega hakkama ei saa, osutume inimsööjateks asustamata saarel. Üksi ja abitud, ning õige lühikese aja jooksul hukkumisele määratud.

Looduslike ressursside kasutamise ja elukaitse vahelise vastuolu täielik lahendamine pole käesolevale sajandile võib-olla jõukohanegi, ent ka inimühiskonna isevoolutee (me võtame looduselt, mis tahame) on end praktikas niivõrd kompromiteerinud, et elukaitse kui liigset entusiasmiga mahajahutav palsam on hädavajalik. Toodavad ju orgaanilist ainet mitte ioonid, aatomid ja molekulid, vaid organismid ja nende kooslused. Seepärast ei tule looduselt võtta, vaid eeskätt õppida.

REGULATSIOON

Loodus elab omaette, järgides isevooluteed. Selle elu seaduspärasused on kujunenud praktika range kontrolli all, aegade jooksul. Kõik hädine unustatakse, kõik alla jääb hävib, ebasobiv aga peitub või võtab end käsile. See isevoolutee ei ole end kompromiteerinud. Vastupidi — tänu temale realiseeritakse ka kõige utoopilisemad katsed elu edendada. Neist inimene on just praegu proovikivil ja peab näitama, kes ta on: «looduse kroon» või ootusigavuses visatud vembuke, mille ajutist olemasolu ei maksa eriti tõsiselt võtta.

Tänu isevooluteele on loodus jõudnud end avaldada hämmastavas vormirohkuses, lausa eri kvaliteetidest laotud «pilvelõhkujatena», elava ja elutu aine seostatud hiiglaheladena ning ülitundlike, intiimsuhtes süsteemidena. Selles keerulises, kuid rangelt seaduspärasustatud sipelgapesas elab ja toimib ka inimene, üks looduse arenguproduktidest ja osadest. Tema rolli biosfääri arengu näitemängus on nii sageli püütud lahti mõtestada kui kilukarpi — mis läigib, on plekk, mis lõhnab, on kilu. Selline kilukarbi-mentaliteet on saanud laiemagi tähelepanu objektiks — meenutame anekdootliku maiguga vormelit $D^2\Pi^3$ *. Meie kõigi õnneks on inimene mitmekesine nagu kogu loodus. Nimetatud vormeli esindajad on vaid üks kauge äärmus, kuid vastavalt looduse mitmealgelisusele on nad alati ja kõikjal olemas. Pruugib ainult luua tingimused, ja nad hakkavad realiseerima oma programmitut programmi: looduse varaaidad on tulvil, löödagu aidalukk maha! Ja on löödudki (Ameerika piisoneid oli 1730. a. 75 miljonit, 1880. a. räägiti jahist viimasele).

See ühiskondliku mõtlemise lobotoomia on levinud niivõrd kosmopoliitselt, et nakatuskollete kaardistamisel pole mingit mõtet. Kohati maskeeritult planeeritud planeerimatuse kaosesse, kohati reklaamituna kui targa majandusmehe kokkuvõtteid, ja vahest ainult elukatseliste viirusejate sõnasaamisest kui asjatundmatust, kummitab see südametunnistuse defitsiit viisavabalt riigist riiki. Üksnes ajuti kuulub avalikult — «pärast meid tulgu või veeuputus».

* $D^2\Pi^3$ — давай, давай, потом посмотрим...

Taimed, linnud, imetajad, putukad, bakterid ja teised organismid on kujunenud Maa ajaloolise arengu miljardite aastate jooksul evolutsiooniprotsessis, kusjuures väliste muutustega (kohastumistega) käsikäes kujunesid ka seesmised muutused. Seetõttu erinevad organismid nii välisilme kui ka nõudluste poolest, mida nad esitavad oma elukeskkonnale. Et organismid ei esine üksikult, vaid kooslustena, peavad koosluse liikmele talutavad olema nii ilmastik, mullastik kui ka naaberliikide mõjutustest olenevate tegurite kombinatsioonid vaadeldavas koosluses.

Sageli reageerivad organismid muutustele elukeskkonnas vägagi tundlikult. Nii on taimestiku järgi hõlpus avastada näiteks uraani leiuukohti; kus on kaevuvees vähe fluori, seal levib hambakaaries; kui kanu sööta kalajahu ja jõusöödaga, on munarebu kahvatu ja kahtlase maitsega; kus kõrgete saakide meistrid pakuvad lämmastikunormidega üle, ei saa õiget söögikartulit jne.

Et mingis koosluses elunevad organismid on toitumise ja olemisvõitluse kaudu omavahel tihedas sõltuvuses, siis kajastub mingi keskkonnateguri või mõne koosluse liikme arvukuse muutumine eranditult paljude (ja järelikult kõigi, s. o. kogu koosluse) olemistingimuste teatava muutusena. Seetõttu on looduslikele elukooslustele iseloomulik teatav terviklikkus ja isereguleeruvus. Viimane omadus on kõige olulisem, sest see võimaldab kooslusel end alati ümber korraldada selliselt, et koosluse struktuur vastaks kõige paremini momendi keskkonnatingimustele.

Igasugune inimtegevus muudab otseselt või kaudselt koosluste olemistingimusi. Enamasti pole aga ette teada, missugused on inimtegevuse tagajärjed igal konkreetset juhul kooslustele ja keskkonnale (neid koos käsitledes räägime ökoloogilisest süsteemist). Planeeritud vahelesegamised (näit. bioloogiline tõrje) ongi produktiooniprobleemi, samuti aga elukaitse ja keskkonna kaitse probleemide olulisemaks lahendiks. Kahjuks eeldab plaanipärane koosluste ja Maa majandamine (s. o. reguleerimine teaduslikul alusel) kogu vaadeldava ökoloogilise süsteemi põhjalikku tundmist. Ja nii jõuamegi informatsiooniprobleemi juurde.

Meie praktiline tegevus looduslike varude ligilähedaselt mõistlikul kasutamisel on võimalik tänu asjaolule, et nii üksikud liigid kui ka kooslused tervikuna suudavad taluda teatavaid ülekoormusi ja teatud juhtudel isegi nendega kohastuda. Seetõttu ongi organismid meie päevini püsinud. Meenutame, et elu tekkimise ajal valitsesid Maal praegustest märksa erinevamad tingimused. Näiteks atmosfäärne hapnik tol kaugel ajal peaaegu puudus, kusjuures süsihappegaasi oli umbes 20%! Nende elementide osatähtsuse vahetuse põhjuseks on taimed. Süsihappegaasi on taimed fotosünteesil peaaegu ära kasutanud (süsinik paikneb orgaanilise ainaena nii organismides kui maavarades), ja see on meie ajal üheks põhiliseks päikesekiirguse salvestamist piiravaks teguriks.

Need miljardite aastate jooksul toimunud suured muudatused ei tähenda aga seda, et samavõrd kardinaalsed «eksperimentid», mis on põhjustanud atmosfääri koosseisu muutumist viimastel aastakümnetel, oleksid ohutud.

Kõige kindlamaks elukeskkonna reguleerimise viisiks on igasugustest muudatusest hoidumine. Enamasti pole see võimalik. Sel juhul oleks otstarbekas mõelda plaanitsetava ettevõtmise tagajärgedele, sest kasudega saab kaubelda üksnes siis, kui ettevõtmise maksumus on väiksem kui tulemuste väärtus.

INFORMATSIOON

Energiavahetuse ja negentroopia maksimiseerimise kõrval on bioloogiliste süsteemide üheks oluliseks tunnuseks nende evolutsioon. Evolutsiooni seisukohalt on elusa põhiühikuks populatsioon, ühe liigi isendite kogum, mitte aga üksik organism. Kui juba organismi tunnused on väga sageli geneetilises mõttes polügeensed, siis populatsioone ja kooslusi, mille rüpes viimased evolutsioneeruvad, iseloomustavad põhjuse ja tagajärje keerukalt põimunud, teineteiseks üleminevad mittelineaarsed sõltuvused. See keerukus on ka põhjuseks, miks bioloogid ei leia alati ühist keelt matemaatikute ja füüsikutega. Kui bioloogid sooviksid oma uurimistöös eeskuju võtta matemaatikute, füüsikute ja teiste täppisteadlaste rangusest, peaksid nad oma väga muutlike ja mitmepalgeliste uurimisobjektide (nn. paljumõõtmeliste tõenäosusmaatriksite) lahkamiseks kõigepealt looma spetsiaalse matemaatika. Sellega ongi juba algust tehtud. Klassikalise bioloogia harude rangemaks ja kvantitatiivsemaks muutmine juba käib. Ent bioloogiateaduste niisugune, ütleksime seaduspärane areng ise toob nähtavale mõned tema arengut takistavad ootamatud, kuid määravad asjaolud.

Seoses tundmatuse ni muutuvate ja kaduvate keskkonnatingimuste ja kooslustega kaovad pöördumatult ka bioloogide uurimisobjektid ja järelikult ka neile objektidele spetsiifiline informatsioon. See on biosfääri ajaloolise arengu üks teravamaid vastuolusid, seda eriti ajajärgul, kus inimkond on juba jõudnud arusaamisele, et ühiskonna arengutaseme senine näitaja — meile kasutada oleva energia suurusjärk — on ilmselt aegunud. On ju energiaprobleem põhimõtteliselt juba lahendatud. Edu energiaprobleemi (ja üldse tehnikaalaste ülesannete) lahendamisel on parimal juhul tasakaalus ebaeduga loodusteaduste, eriti bioloogiliste ja ühiskonnateaduste edendamisel. Nagu öeldud, takerdub nende inimkonna arengu kahe pooluse vahelise lõhe täitmine, uute ülesannete lahendamiseks hädavajalike teadmiste hankimine just sellest lõhest tingitud võõrandumisavalduste tõttu.

Inimühiskonna arengutaseme uueks mõõdupuuks on mitte enam talle kasutada oleva energia, vaid informatsiooni suurusjärk. Teatavasti on informatsiooni, täpsemalt — negentroopia — maksimiseerimine kõigi bioloogiliste nähtuste spetsiifiliseks tunnuseks. Kuigi filosoofid püüavad tõmmata bioloogiliste süsteemide ja inimühiskonna vahelise teravat piiri, tuleb inimest pidada ikkagi bioloogiliseks objektiks. Mis puutub inimühiskonda, siis võib ta selle piiri tõmbamisega küüniliselt nõustuda, sest ühiskond näib olevat negentroopia maksimiseerimise suhtes üsna ükskõikne, võimaldades vägagi ohtlikke võõrandumisavaldusi (eriti seoses rahu- ja looduskaitseprobleemidega).

Bioloogia on senini jäänud põhiliselt kirjeldavaks teaduseks. Nüüd, kus on oodata spetsiaalse matemaatika loomist ja bioloogia üleminekut täppisteaduste valda, ilmnevad uued raskused. Bioloogid on liiga kaua vaevelnud oma keerukate süsteemide uurimisega kirjeldaval tasemel ja paljuski õige aja maha maganud.

Nimelt seostub loodusseaduste avastamine, tunnetamine ja formuleerimine sobivate objektide teadusliku uurimisega. Kahjuks pole nende leidmine tänapäeval enam kuigi lihtne. Inimtegevuse mõju loodusele on sedavõrd tugev, et sageli peegeldavad uurimistulemused pigem inim-mõju astet kui looduse enda seesmisi sõltuvusi ja tegureid. Paremalt juhul avalduvad küll mõlemad pooled, ent inim-mõju varjutab siingi

looduslike protsesside üksikasju. Seega inimõju mitte ainult ei takista, vaid mõnikord isegi ei võimalda uute teadmiste ammutamist, sest kui teatavaid sõltuvusi ei eksisteeri, pole neid ka võimalik uurida ja tunnetada.

Viimast laadi võõrandumine on kõige mõtlemapanevam — kuidas siis näeb välja inimühiskonna progress, kui progressi mõõdupuuks on ühiskonnale kasutada olev informatsioon, mis võõrandub? Liiatigi kui võõrandub informatsioon, mille varud on ühiskonnal kõige napimad?

Maa evolutsiooni käigus kujunenud mitmesugustest kooslustest on tavaliselt kõige tõhusamad ja otstarbekamad need, mille ülesehitus on kõige keerukam. Kui me nüüd asume elukooslusi lihtsustama, kaotame esmalt kõige keerukamad. Lihtsa struktuuriga kooslusi saame keerukamate lihtsustamisest veel pikka aega. Seega jääme eelisjärjekorras ilma kõige otstarbekamatest, tõhusamatest ja kõige informatsiooni-rikkamatest eluavaldustest.

Asjade loomuliku käigu juures õpime tundma esmalt kõige lihtsamaid, seejärel järjest keerukamaid nähtusi. Võib oletada, et lihtsatest kooslustest teame juba praegu midagi, kõige keerukamate aga kas õige vähe või üldse mitte. Niisiis kaotame valdavalt meile veel tundmatut informatsiooni ja suudame säilitada juba teadaolevat osa. Niisugune on praktika.

Oletatavasti ei soodusta see praktika informatsioonivaeguse likvideerimist, ehkki ka informatsioonivaegus kätkeb endas kohutava(l)t informatsiooni.

PERSPEKTIIVID

Seetõttu, et inimkonnal on vaja leida üha uusi võimalusi looduslike ressursside kasutamiseks toidu- ja toorainena, kusjuures uusi lahendusi laekub aeglasemalt kui kasvab inimkond ja tema vajadused, on viimastel aastatel üha selgemini väljendatud mõtet, et lähema tuleviku kõige olulisemaks teaduseks kujuneb bioloogia.

Seda tunnetades algatas Rahvusvaheline Teaduslike Ühingu Nõukogu (ICSU) juba 1960. a. mõtte mobiliseerida igati kordaläinud Rahvusvahelise Geofüüsika Aasta eeskujul kogu Maakera bioloogid, koondades nende jõupingutused eriti tähtsatele probleemidele. Rahvusvahelise Bioloogiaprogrammina (IBP) fikseeritud plaan 1972. aastani näeb ette uuringuid, mis pole üksikuuriijaile ega ka väiksematele kollektiividele jõukohased ja mille lahendamisel võib eduloota alles siis, kui uurimisprogrammi sekkuvad ka naaberladed — biofüüsika, biokeemia, biomatemaatika jne. esindajad. Kõige pakilisemaks ülesandeks — tänapäeva bioloogia sõlmprobleemiks — leiti olevat nn. produktsoonibioloogia.

Ajalooline kogemus näitab, et suhteliselt tühise aja jooksul on meie planeedi ilmet, eriti aga taime- ja loomakooslusi tugevasti muudetud. Seejuures on tsivilisatsiooni ja tehnika rüpes säilinud või tekkinud kooslused eranditult vähemväärtuslikud kui neile eelnenud looduslikud taime- ja loomakooslused samadel kasvukohtadel (näit. savannid troopiliste metsade, poolkõrbed steppide, meie kaasikud-haavikud kuusikute asemel jpt.). Tehnika edasine progress ei jäta kahtlust, et lähemal aastail muutuvad praegused kooslused tundmatuseeni, asendudes kohati koguni nn. kultuurikõrbeliste jäätmaadega. Seetõttu on praktika esma-

seks tellimuseks bioloogiale — lahendada taime- ja loomakoosluste ning neid mõjutavate välistingimuste liitmõjude (lühemalt — ökosüsteemide) bioloogilise produktiivsuse reguleerimisega seotud probleemid. Teiste sõnadega — ülesandeks on mitte ainult erinevate ökosüsteemide produktiivsuse kindlakstegemine ja olemasolevate bioloogiliste ressursside uute kasutamisevõimaluste leidmine, vaid eeskätt tehnikaajastul suuri- mat produktiooni andvate looduslike ja kunstlike koosluste optimaalse struktuuri, eriti aga nende majandamise strateegia ja taktika formuleerimine.

Eespool kirjutasime alternatiividest ja tulime järeldusele, et neist reaalne on ainult biosfääri ressursside põhjalik uurimine ja selle alusel nende kasutamise ümberkorraldamine. Võib muidugi küsida, kas siis senine biosfääri uurimine on olnud niivõrd pealiskaudne, et ei lase konstruktiiivselt planeerida selle varude kasutamist. Ei, see uurimistöo on kahtlemata olnud küllalt toimekas ja jõudus. Just seetõttu võivad teadlased juba praegu ette näha ja planeerida üldisi biosfääri uurimisuundi ning ümberkorraldusi, mis tagaksid inimkonnale eksisteerimise ja heaolu kasvu. Kuid küsimus pole ainult ja isegi mitte peamiselt teadlaste avastustes ja soovitustes. Iga uuriija annab töötulemused üle oma maa sotsiaalsele süsteemile, ning vaatamata paljude (ka biosfääri uurivate) teaduste internatsionaalsusele on nende efektiivsus suurel määral sõltuv sellest, kus ja millise ühiskondliku korraldusega maal neid rakendatakse. Kapitalistlik süsteem oma kõikemäärava eraomandi- ja kasumiprintsiibiga on barjääriks teadlaste paljudele elukaitse ja looduslike ressursside suurendamise ettepanekutele. Sellest on mure ja vihaga kirjutanud mitmed ameerika, prantsuse, inglise ja teised looduskaitseteadlased. Sotsialistlik süsteem loob põhimõttelised eeldused looduslike ressursside kaitseks ja suurendamiseks, vastavateks laiahaardelisteks ühiskondlikeks ja üleriigilisteks (ning ka riikidevahelisteks) planeerimistöödeks. Kuid sotsialistliku süsteemi eelised ei ole automaatseks lahendeiks. Sellest tuleb rääkida, sest mitte väga ammu, looduskaitse liikumise uue tõusu aastail pärast sõda väideti, et mingit erilist looduslike ressursside kaitset meil vaja ei ole — kõik on üldrahvalik omand ja rahvas ise teab, mida ja kuidas kasutada. Igapäevane tegelikkus aga näitab, et just neid sotsialismi eeliseid ei osata kasutada, või mis veelgi hullem — need pööratakse iseenda vastu. Me ei hakka siinkohal selle põhjusi vaagima — see on omaette suur probleem ning väljub käesoleva kirjutise raamidest. Tuleme vaid üldisele järeldusele, et looduslike ressursside kaitse ja suurendamise probleem on globaalne, puudutab kõiki sotsiaalseid süsteeme, erineb aga lahendite rakendamisevõimaluste ja -viiside poolest.

* * *

Inimkonna kasvavate toiduvajaduste rahuldamise allikaks on põllud, istandused, kultuurrohumaad jne. Nende pindala suurendamine on toimunud ja toimub looduslike kõlvikute kultuuristamise teel. Maakera eri osades on veel suuri kultuuristamata loodusmaastikke, kuid nende kultuuristamisvõimaluste suhtes on teadlased küllalt erinevatel seisukohtadel. Nii leiavad ameeriklased Pearson ja Harper, raamatu «Maailma nälg» autorid, et maakera seni kultuuristamata maismaast vastab nõuetele sobiva sademetehulga poolest 43%, soojusrežiimi poolest 32% ja küllaldase mullaviljakuse poolest vaid 7%. Teised teadlased on optimistlikumad — Bernal peab võimalikuks kultuuristatud alade kahekor-

distamist, mõned aga isegi 70% maismaa hõivamist kultuurkõlvikute alla. Viimased on aga äärmuslikult ja põhjendamatult optimistlikud arvestused, millel pole tõelist teaduslikku alust.

Põllumajandusele ei saa tulevikus siiski panna kuigi suuri lootusi, sest selleks kõige sobivamad alad — ca 10% maismaast, on juba kultuuristatud. Kõne alla tuleb küll põldude osatähtsuse tõstmine aastaks 2000 kuni 16—17%-ni maismaast, ent need on põllunduseks üsna sobimatud alad, mis kõige optimistlikuma arvestuse järgi võiksid anda kuni 200 miljonit tonni teravilja aastas. (Tegelik vajadus selleks ajaks on lisaks praegu toodetavale 900 miljonile tonnile ca 1600 miljonit tonni, s. o. 8 korda rohkem, kui võib loota külvipinna laiendamiselt.) Teiselt poolt on ka teada, et olemasolevate põllupindade majandamise tõhusus tänu agrotehnikale, väetamisele, sordiaretusele, kahjuritõrjele jms. võiks tõusta selle aja jooksul kuni 1,5% aastas. Maakera rahvastiku juurdekasv ulatub aga lähemas tulevikus ca 3%-ni aastas. Järelikult ei suuda ainult põllumajandus inimkonda enam toiduga varustada. Inimkond peab leidma uued, senisest tõhusamad võimalused.

Isegi kui pidada realistlikeks arvestusi, mille kohaselt järgmise sajandi alguseks ulatub kultuurkõlvikute pindala maakeral 30%-ni, siis, nagu näitavad UNESCO arvestused, ei taga see elanikkonna toiduvajaduste rahuldamist ega nälja likvideerimist ka saakide küllalt suure (kuni 25%) kasvu korral. Appi peavad tulema mitmesugused teised toiduvarude suurendamise viisid — hüdrokultuuride meetod, kunstlike toiduainete valmistamine, uute taimsete kultuuride (ainuraksed, rohevetikad) kasutuselevõtmine. Kuid ka need abinõud ei suuda lähimate aastakümnete jooksul murranguliselt rahuldada üha kasvavaid vajadusi. Olles küll üheks perspektiivseks varude suurendamise teeks, nõudes aga eksperimendijärgust väljumiseks ja laialdaseks rakendamiseks hiiglaslikke kapitalimahutusi ja aega, on nad inimkonnale praeguses maailmapoliitilises olukorras ilmselt üle jõu käivad. Lisaks tuleb arvestada, et inimkond kannatab eelkõige loomsete produktide (valkude) puuduse all.

Teadlased, kes tegelevad biosfääri ressursside ning inimkonna materiaalse varustatuse uurimisega, jõuavad üha veendunumalt järeldusele, et meie tulevase eksisteerimise ja heaolu üheks olulisemaks tagatiseks on biosfääri loodusliku osa — ookeanide, metsade, soode ja rohumaade taimsete ning loomsete ressursside intensiivsem teaduslikult põhjendatud kasutamine. Kuid just ja ainult teaduslikult põhjendatud kasutamine, mis tagaks ressursside kasvu ja organismide ning keskkonna vaheliste tasakaalustunud suhete säilimise.

Suuri lootusi panevad teadlased ookeanide ja merede majandamisele, kuigi ka nende varudesse on inimene lõõnud sügavaid haavu. Näitena võib tuua meie igapäevase heeringa, kelle väljapüügi järsust langusest viimastel aastatel on kirjutatud ajalehtedes ning räägitud raadios. Mereökonomikud saadavad ookeanidele luurelaevu resoluutse ülesandega — leida üles kadumaläinud heeringaparved. Aga kui neid enam polegi, neid suuri massiivseid parvi? Loodusteadlasele, kes on tuttav õpetusega populatsioonidünaamikast, näib see võimalus väga reaalsena. Iga populatsiooni elu allub kindlatele seaduspärasustele, mida reguleerivad populatsiooni tihedus, liigisisene võitlus, loomulik suremus ja uuendumine. Kui inimtegevus, näiteks intensiivne kalastus, viib populatsiooni tiheduse kriitilise piirini, satub selle eksisteerimine hädaohu — sündimus langeb järsult (emaloomad ei leia paarilist), suremus

tõuseb, populatsiooni elujõud langeb, iga juhuslik faktor (ebasobiv kliimaatiline aasta vm.) võib esile kutsuda isendite hukkumise. Jah, heeringaga on see ilmselt ka nii. Parem siis surume maha tusatuju, kui vahel poes soolaheeringat ei leia, ning püüame meie kuulsusrikka kalalaevastiku juhtidele selgeks teha, et heeringas vajab rahu, tema populatsioonid peavad aastaid kosuma, kuni saavutavad endise tiheduse.

Ähvardava järjekindlusega on tõusnud vaalalaadsete väljapüük ja vähenenud nende arvukus. Kui 1920. a. püüti 11 369 isendit, siis 1965. a. — 64 680. Mõnede vaalaliikide, näiteks sinivaala arvukus on langenud miinimumini (1952. a. saadi neid 5130 isendit, 1965. a. — 20!). Et iga hinna eest säilitada (ja muidugi ka tõsta) vaalade väljapüüki, suurendatakse vaalapüügilaevastikke. 1967. a. töötas Antarktika vetes 9 ujuvat «vaalavabrikut» 120 vaalapüügilaevaga. Vaalapüügist huvitatud riikide vahel sõlmitud konventsioonid loovad teatud eeldused vaalalaadsete populatsioonide taastumiseks, juhul kui leppeid rangelt täidetakse. Viimase kohta pole aga usaldatavaid andmeid — väljaspool keelutsoone jätkub väljapüügi intensiivne kasv.

Langenud on mitmete teistegi ookeaniorganismide, sealhulgas ka taimede arvukus. Ometi sisendavad ookeanid ja mered oma orgaanilise looduse mitmekesisuse ja massiga lootust, et nende läbimõeldud ning teaduslikult põhjendatud majandamisel võivad nad kujuneda inimkonna üheks olulisemaks päästmishoovaks. Selleks on vaja laiendada püütavate kalaliikide hulka (praegu omavad suuremat tööstuslikku tähtsust vaid paarkümmend liiki), eriti süvameres, kus elab vähemalt 7000 liiki kalu. A. Guerrini arvestuste kohaselt võib püügitehnika täiustamisel süvaookeanis püüda populatsioonide taastumist kahjustamata kuni 225 miljonit tonni kala ehk 500%, võrreldes kaasaegse väljapüügiga, mis teatavasti toimub peamiselt ookeanide ja merede kaldäärsetel aladel. Belgia teadlased Duvigneaud ja Tanghe on veendunud, et ookeanid on suutelised loomsete valkudega toitma kogu inimkonda. Ratsionaalse majandamise korral võib nende autorite arvates iga-aastast väljapüüki ookeanides tõsta 100 kilogrammini igalt hektarilt, s. o. 3,63 miljardi tonnini, millest jätkuks 15 miljardi inimese toitmiseks. Tõsi küll, selle ülesande täitmine on seotud suurte tehniliste (intensiivse püügi ülekandmine ammandatud rannikualadelt süvaaladele) ning teaduslike (väheuuritud mereorganismide populatsioonide dünaamika selgitamine) probleemidega. Kuid perspektiivid on olemas.

Suurema osa ookeanide ja merede bioproduktioonist annab plankton — peamiselt mikroskoopilistest vetikatest koosnev hõljum. Prantslasest uljaspea Alain Bombard toitus nädalate viisi mõnuga sellest valkude-, vitamiinide- ja süsivesikuterikkast ollusest, kiites ka selle maitseomadusi. Igal juhul on planktoni näol olemas praktiliselt ammendamatu orgaanilise aine tagavara, mille laialdane kasutamine (esialgu kas või loomasöödana) seisab vaid püügitehnika raskuste ja kalliduse taga (üks tonn kuiva planktonit läheb praegu maksma 250 000 Belgia franki). Tehnilised raskused aga, nagu teada, ületatakse vahel hämmastava kiirusega...

Elukoosluste ja Maa looduslike tingimuste teadusliku majandamise eelduseks on sellekohase bioloogilise informatsiooni olemasolu. Oletame, et IBP, sellele järgnev samalaadne projekt «Inimene ja biosfäär», teadlaste ja riikide vahelised organisatsioonilised ja programmilised kokkulepped kindlustavad vajaliku informatsiooni hankimise juba lähemas tulevikus. Kõigi eelduste kohaselt selgub siis, et avaraid välja-

vaateid pakub mitte niivõrd põllumajandus kui looduslike elukoosluste majandamine. Nüüd tekib küsimus, kuidas looduslike elukoosluste toodangut kasutada inimkonna toitmisel, sest näiteks puit pole otseselt toiduks kasutatav.

Uuemad uurimistulemused näitavad, et puidu keemiline töötlemine võimaldab saada toitu loomadele, sealhulgas ka kariloomadele. Arvates maailma puiduproduktiooni kariloomade söödavarude hulka, võime kariloomade arvu planeerida 10-kordseks (!). See ongi loomsete valkude vaeguse likvideerimise üks lootustandvaid võimalusi.

Nagu ülaltoodust selgub, on inimkonna ees seisvad probleemid enneolematud, ent mitte lahendamatud. Nende probleemide lahendamine nõuab aga head pealehakkamist ja mõistmist.

Seoses ühiskondliku mõtlemise ja mõistmisega kerkivad aga uued barjäärid. Inimkonna väljavaadete ja meie elukeskkonna seisukorda iseloomustavate teadmiste realistlik tõlgendamine lükkub ikka ja jälle homsele, andes teed sõna otseses mõttes tänastele päevaprobleemidele. Ühiskondlik-poliitilisest süsteemist olenematult nõutakse teadlastelt teaduse pidurdamist: juba paari aasta pärast otsest majanduslikku kasu andvate teemade lahendamist. Sisuliselt aga tähendab see, et oma ajast etteruttavate, kuid võib-olla juba homses praktikas kasutuskõlblike teemade teoreetiliste aluste uurimine on ebasoovitav (näiteks USA IBP Rahvuslik Programm kukkus esialgu läbi, sest ei leidunud küllaldaselt finantseerijaid).

Et niisugusest suhtumisest osaltki läbi murda, on bioloogid sunnitud paigutama osa oma erialasest energiast populariseerimisele, loodusteaduste ja IBP laialdasele propageerimisele, ametkondlikele kontaktidele jne., mida laiemal rindel, seda parem. See on ka käesoleva sõnavõtu põhieesmärgiks.

Rahvusvahelisel Bioloogiaprogrammil on kolm tihedasti seotud eesmärki:

- inimkonna heaolu,
- teaduse edendamine,
- rahvusvaheline koostöö.

IBP-s pööratakse peatahelepanu nendele probleemidele, mille lahendamine saab olla edukas üksnes rahvusvaheliselt kooskõlastatud jõupingutuste tulemusena.

Et enamik maismaast ja lõviosa inimese poolt rikkumata loodusest paikneb vähearenenud maades, on rahvusvaheline koostöö nõrgalt arenenud maade teaduse edendamisel mitte ainult soovitatav, vaid IBP üldiste probleemide eduka lahendamise seisukohalt äärmiselt tähtis. Need ülesanded lahendatakse tingimusel, et toimub teadlaste ja nende abipersonali vaba vahetus eri maade vahel, ning leiab aset kiire ja mitmepalgeline teadusliku informatsiooni ringlemine.

Kui seni uuriti põhjalikult väikesi territooriume, siis nüüd vaadeldakse teatavat koosluse tüüpi kogu Maal. Seetõttu tuleb töötada kooskõlastatud meetodikaga ja organiseerida algandmete ühist töötlemist. Kõik see eeldab normaalseid rahvusvahelisi suhteid.

Rahvusvaheline Bioloogiaprogramm on kõige tähelepanuväärsem üritus inimkonna ajaloos. Seda mitte oma praktiliste ülesannete, vaid probleemistiku tohutu kõlapinna poolest. Oma eesmärkide humaansuse, optimismi ja läbimõeldusega on IBP igati kahekümnenda sajandi vääri-line.

* * *

Käesolevas sõnavõtus pöörati tähelepanu tõikadele, mis näitavad, et inimkonna tuleviku kujunemisel on meil endal otsustav sõna kaasa öelda. Püsimine haljal oksal oleneb ju mitte ainult tasakaaluvõimest, vaid ka sellest, kas seda oksa saetakse või mitte. Et põhiküsimus asetub oksa saagimisele, mitte aga puu liigile või oksa jämedamaks ja tugevamaks kasvamisele, ulatub probleem bioloogiast välja. Bioloogide muureks jääb, kas ja missugustel tingimustel oksahaav kinni kasvab.

Küsimus saehammaste teravuse ja saeche liikumiskiiruse kohta tuleb esitada laiemale üldsusele. Niisiis on tegemist üldinimliku ja laia kultuuriprobleemiga, mille lahendamine on jõukohane vaid progressiivsete jõudude ühendusele.

Olles arvamusel, et esialgselt rahuldaks meid kas või saeche liikumise pidurdamine selliselt, et oksahaava kinnikasvamine ja sae töö tulemused tasakaalustuksid, esitasime laiemale üldsusele mõningaid vaatlusandmeid oksahaava kohta. Kui need mõlgutused virgutavad saetele liiva puistama, on meie idee haava kinnikasvamise ja süvendamise tasakaalustamisest väärinud siin kasutatud lehekülgi.

Kultuurist ja kultuurirevolutsioonist

Mõttemõlgutusi ja -kilde V. I. Lenini 100. sünnipäevaks

Olen samasugune nagu kõik teised.

V. I. Lenin

enist on väga palju räägitud ja kirjutatud, eriti nüüd, tema juubeliaastal. Pole kahtlust, et kui Lenin ise seda kõike kuuleks ja loeks, ütleks ta niisamuti nagu tookord 1918. aastal pärast haigust V. D. Bontš-Brujevitšile: «Mis see siis on? Kuidas te võisite seda lubada? ... Vaadake, mida ajalehtedes kirjutatakse? ... Häbi lugeda. Kirjutatakse minust, et ma olen niisugune ja naasugune, kõiges liialdatakse, nimetatakse mind geeniusseks, eriliseks inimeseks, ja siin on mingisugune müstika ... Kollektiivselt tahetakse, nõutakse, soovitakse, et ma oleksin terve ... Nii hakatakse minu tervise eest vist isegi palveid pidama ... See on ju kohutav! Ja kust see on pärit? Kogu eluaja oleme ideeliselt võidelnud isiksuste ülistamise vastu, üksikisiku ülistamise vastu, ammugi oleme lahendanud kangelaste küsimuse, ja siin hakatakse jälle isikut ülistama! See ei kõlba kuhugi. Olen samasugune nagu kõik teised ... [— — —] Rahvahulgad ei saa niisuguse tähelepanu osaliseks, niisuguse hoolitsuse ja ravi osaliseks; me pole veel jõudnud neile kõike anda ... Siin on aga hakatud mind niiviisi esile tõstma ... See on ju õudne!»¹

Praegu aga ei saa tema isikust rääkimata jätta, sest kogu meie elu, meie töö tänapäeval on nii tugevasti seotud Leniniga, on Lenini poolt alustatud töö jätkamine. Ja aeg-ajalt tagasi vaadates ning Lenini teoseid lugedes ennast kontrollida, tema juhtnööre meelde tuletada ei ole mitte ülearune. On kahju, et juubeliaastal korraga liiga palju meenutatakse, koguni nii palju, et kõike ei jõua vastu võtta. Ent see kuulub alati juubelite juurde!

Lenini mõtted, tema direktiivid kultuuri, kunsti ja kirjanduse kohta on kõigile teada, ja seepärast pole sellel teemal kerge kirjutada. Kuid Lenin on nii rikas, tema mõttesalved nii ammendamatud, et lugedes tema teoseid veelkordselt ja uuesti üle, leiad sealt taas uusi rikkusi või värskendad juba varem omandatud teadmisi.

Eelkõige konstateerime, et kultuur, kunst ja kirjandus on Leninil ühtne kompleks, kuigi ta muidugi käsitleb ja vaatleb neid ka üksikult, eraldi, kusjuures kultuurialased küsimused on Lenini töödes võib-olla teistest rohkem valgustamist ja selgitamist leidnud: oli ju kultuurirevolutsioon pärast sotsiaalset (ja sotsialistlikku) revolutsiooni üks tähtsamaid algatusi Nõukogudemaal.

Kui Lenin Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja võitmist ise nimetas i m e k s, mille tegid teoks Venemaa töölised ja talupojad, siis kultuuri-revolutsiooni, mis nüüd päevakorral seisib, pidas Lenin kogu rahvalt tõsisest jõupingutusi ning kultuuri alal töötajailt tõsist sisemist mobiliseerimist, vastupidavust, paindlikkust ning energiat nõudvaks suurürituseks.

¹ V. Bontš-Brujevitš, Mälestusi Leninist. Tallinn, 1969, lk. 322.

Lenin mõistis kultuuri revolutsiooni all eelkõige kirjaoskamatus e likvideerimist. See oli ülesanne number üks. Kuid mitte ainus. Ta pidas vajalikuks töörahva lähendamist kultuurile, rahva haridustaseme tõstmist, teaduse, kujutava kunsti ja kirjanduse rikkuste omandamist jpm. Kultuuri revolutsioon tähendas Leninile suurt rinnet, kus vaenlaseks on aasialik vaimupimedus, harimatus. See vaenlane tuli võita ja kiiresti võita, sest ilma rahva kultuurita pole mõeldav sotsialismi ehitamine, isegi mitte selle aluste rajamine.

Väga iseloomustavalt kirjutab A. Lunatšarski: «Kultuur ei huvitanud Leninit eeskätt kui poliitiliste ja majanduslike võitude kroon, kuigi ta suurepäraselt mõistis, et just sotsialistlik kultuur ja sotsialistlik elu teevad igale võitlejale ja ehitajale selgeks, milline kõlbeline mõte on neil ohvritel ja jõupingutustel, mida ajalugu nii rohkesti nõuab, enne kui kujuneb maa peal klassideta ühiskond. Leninit huvitab eeskätt see kultuur, mis on täiusliku sotsialistliku kultuuri kättevõitmise, poliitiliste võitude kindlustamise ja meie maal sotsialistliku majanduse eduka rajamise vajalikuks eelduseks.»²

Vestluses Klara Zetkiniga rõhutas Lenin, et kultuuri revolutsiooni soodustab asjaolu, et «tööliste ja talupoegade janu hariduse ja kultuuri järele on määratu suur», et see kergendab «sõda kirjaoskamatus vastu», kuid samal ajal ei ole kultuuri revolutsiooni tulemusi veel niipea tunda, sest paljumiljonilisel elanikkonnal «ei jätku kõige elementaarsemad teadmisi, kõige primitiivsemat kultuuri». Klara Zetkin, püüdes Leninit lohutada, osutas halva nähtuse heale küljele ja arvas, et ei maksaks väga kaevata kirjaoskamatus üle. «Mõnes suhtes see kergendas revolutsiooni. See hoidis tööliste ja talupoja aju, nii et seda ei saadud kodanlikke arusaamisi ja vaateid täis tuupida ega hullutada. Teie propaganda ja agitatsioon heidab seemne neitsilikku mulda.»³

Lenin nõustus tema väitega ainult osaliselt ja rõhutas mõtet: «Kirjaoskamatus sobib halvasti võitlusega võimu pärast, [— —] see ei sobi üldse ülesehitustöö ülesandega.»⁴ Oma mõttekäiku jätkates arvas Lenin, et Lääne proletariaadil on sotsialismi eest võideldes oma ülesandega märksa hõlpsam toime tulla pärast meie revolutsiooni.

Kultuuri revolutsiooni ülesanded fikseeris Lenin väga selgesti: «On vaja võtta kogu kultuur, mille kapitalism on jätnud, ja sellest üles ehitada sotsialism. On vaja võtta kogu teadus, tehnika, kõik teadmised, kunst. Ilma selleta meie ei saa üles ehitada kommunistliku ühiskonna elu.»⁵ Muidugi on see ülesanne väga raske, kuid seda saab täita.

Uue sotsialistliku kultuuri n.-ö. materjaliks on see, mida võitnud proletariaat on «päranduseks» saanud kapitalistlikult ühiskonnalt. «Me ei saa ehitada kommunismi millestki muust kui ainult sellest, mille on loonud kapitalism.»⁶

Kui sotsialistid-utopistid omal ajal ja paljud «heatahtlikud sotsialismi pooldajad» hiljem kuni tänapäevani välja väidavad, et sotsialismi ehitamiseks on esmalt vaja kasvatada ehitajaid endid, s. o. uusi inimesi, ideaalseid sotsialiste, kes on vabad varasema põlvkonna pahedest, siis marksistid teatavasti on seisukohal, et sotsialismi ehitamine algab revolutsiooniga, mis annab võimu proletariaadile, ja see, uue ühiskonna eesrindlik klass, kehtestanud proletariaadi diktatuuri, asub looma uut sotsialistlikku ühiskonda. Selle uue ühiskonna loojaiks on inimesed, kes eile elasid kapitalistlikus ühiskonnas, täna aga peavad võtma endale sotsialismi-ehitajate ülesanded. Uut ehitades kasvab ka ehitaja ise. Tänapäeval on need kuldunud aabitsatõdedeks, mida tuleb selgitada üksnes virisejaile, kes pealtvaatajatena

² V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist. Tallinn, 1964, lk. 658.

³ Sealsamas, lk. 648.

⁴ Sealsamas, lk. 648.

⁵ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., Tallinn, 1954, lk. 52.

⁶ Sealsamas, lk. 55.

ei väsi kurtmast, et meie aja inimesed ei ole veel küpsed sotsialismi ehitamiseks, et on vaja kasvatada mitu uut põlvkonda uusi inimesi ja alles siis hakata ehitama sotsialismi.

Lenini tees «meie ei saa ehitada kommunismi millestki muust kui ainult sellest [minu sõrendus — J. F.], mille on loonud kapitalism» tähendabki seda, et kommunismi ehitatakse kapitalistlikult ühiskonnalt päritud materiaalse baasi ja inimmaterjaliga.

Osa sellest inimmaterjalist on saanud kogemused kapitalistlikus ühiskonnas. «Meil on parimal juhul olemas agitaatori, propagandisti kogemused, inimese kogemused, keda on karastanud vabrikutöölise või nälgiva talupoja pööraselt raske saatus, — kogemused, mis õpetavad kaua vastu pidama, võitluses visadust üles näitama, mis ongi meid seniajani päästnud [nii ütles Lenin 1919. aastal — J. F.]; kõik see on tarvilik; kuid seda on vähe, üksnes sellega võita ei saa; et võit oleks täielik ja lõplik, on vaja veel võtta kõik see, mis on kapitalismis v ä ä r t u s l i k k u [minu sõrendus — J. F.], võtta endale kogu teadus ja kultuur.»⁷

Sotsialistliku kultuuri ehitamise raskusi mõistes ütles Lenin: «Ülesanne — kuidas ühendada võidukas proletaarne revolutsioon kodanliku kultuuriga, kodanliku teaduse ja tehnikaga, mis oli seniajani väheste pärisvaraks, see ülesanne, ütlen veel kord, on raske. Kogu asi seisab siin töörahva hulkaade eesrindliku kihi organisatsioonis, distsipliinis. [Minu sõrendus — J. F.] ... kui ei oleks seda organisatsiooni, mis suudab töörahva hulki koondada ja neile sisendada, selgitada, neid veenda, et kogu kodanliku kultuuri endale võtmise ülesanne on tähtis ülesanne, — siis oleks kommunismi üritus lootusetu.»⁸

Lenini mõte on selge, mõttekäik loogiline ja võitluskogemustest välja kasvanud: Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon võitis seetõttu, et võitluse eesotsas oli töölisklassi eesrindliku kihi organisatsioon — kommunistlik partei; kultuurirevolutsioon, mis kasvab välja sotsiaalsest revolutsioonist ja seab oma eesmärgiks kommunistliku kultuuri loomise, saab olla edukas, kui teda juhivad töörahva eesrindlik organisatsioon. Lenin avaldas selle mõtte 1919. aastal 6. mail toimunud Koolivälise Haridustöö I Ülevenemaalisel Kongressil järgmiselt: «Kui me nimetame ennast kommunistide parteiks, siis peame mõistma, et alles nüüd, kus oleme teinud lõpu väliste takistustele, lammutanud vanad institutsioonid, on meie ette esmakordselt tõeliselt ja täies ulatuses kerkinud tõelise proletaarse revolutsiooni esimene ülesanne — kümnete ja sadade miljonite inimeste organiseerimine. Pärast poolteiseaastasi kogemusi sel alal, mis meie kõik oleme läbi teinud, peame lõpuks asuma õigele teele, mis võidaks selle kultuuripuuduse ja selle pimeduse ning harimatuse, mille all meil on tulnud kogu aeg kannatada.»⁹

Andestatagu nii rohkete tsitaatide kasutamine Lenini sõnavõttudest 1919. aastal. Nagu selgub tutvumisest Lenini teostega kodusõja päevilt, domineerib nendes kaks põhiküsimust: võitlus valgekaartlaste ning välismaiste interventide vastu ja sotsialistliku ühiskonna ülesehitamine. Viimase puhul on kõige tähtsamal kohal kultuurirevolutsioon ja üldse kultuuriprobleem. Küsimust oli vaja selgitada mitte ainult praktilise kultuuritöö seisukohalt, vaid ka teoreetiliselt. Asi seisis selles, et pärast Oktoobrirevolutsiooni polnud ühtseid seisukohti ei proletaarse kultuuri loomise ega proletaarse kultuuri olemuse kohta.

Peatugem selles seoses proletkultlastel, kellega Leninil tuli pidada küllaltki tõsisist võitlust.

Proletkult, s. o. proletaarne kultuurhariduslik organisatsioon loodi A. Bogdanovi juhtimisel 1917. aastal pärast Veebruarirevolutsiooni. Proletkult püüdis pro-

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., Tallinn, 1954, lk. 56.

⁸ Sealsamas.

⁹ Sealsamas, lk. 310.

letaarset kultuuri kaitsta kodanlike mõjutuste eest, seepärast taotles A. Bogdanov, et Proletkult oleks sõltumatu Ajutisest Valitsusest. Kui toimus Oktoobrirevolutsioon, jätkas Proletkult võitlust selle eest, et olla sõltumatu juba nõukogude võimust ja kommunistlikust parteist. Kuulutades end proletaarset kultuuri eest võitlejateks, deklareerisid proletkultlased ka oma sõltumatust mineviku kultuurist ja toonitasid, et proletaarset kultuuri võib luua ainult proletariaat üksinda, kusjuures uue kultuuri loojaiks on proletkultlased ning nende organisatsioon.

Proletkult töötas nõukogude võimu algaastail väga energiliselt ja suure eduga. Ilmusid ajakirjad — Proletkulti n.-ö. keskhäälekandjaks oli ajakiri «Grjaduštšeje» («Tulevik»), avati klubisid, tööliste korraldati kursusi, organiseeriti töölistkirjanike koosolekuid Moskvast, Petrogradis, Samaaras jt. linnades, päevakorral oli proletaarsete kirjanike ülevenemaalise kongressi kokkukutsumine, loodi isegi Proletkulti rahvusvaheline büroo jne. 1920. aastal kuulus Proletkulti organisatsioonidesse üle 80 tuhande liikme, mis kõneleb tööliste suurest huvist kultuuri ja kunsti vastu.

Ent Leninil tuli pidada ägedat võitlust selle esimesel pilgul väga eesrindliku organisatsioonina näiva asutuse vastu. Põhjus seisis Proletkulti ideelistes, teoreetilistes ja organisatsioonilistes väärvaadetes: nii näiteks suhtusid proletkultlased nihilistlikult kultuuripärandisse, kuulutasid end proletaarset kultuuri eriteadlasteks ja selle loojaks ning ei tunnistanud nõukogude võimu ja eeskätt kommunistliku partei juhtivat osa kultuuritöös.

VKP Keskkomitee kirjas, mis avaldati «Pravdas» 1. detsembril 1920. aastal, märgiti, et kuna Proletkulti organisatsioonid jäid pärast Oktoobrirevolutsiooni «iseseisvateks» ja «sõltumatuteks», siis tungisid nendesse organisatsioonidesse meile sotsiaalselt võõrad, väikekodanlikud elemendid, kes mõnikord haarasid vastavate organisatsioonide juhtimise enda kätte. Futuristid, dekadendid, marksismile vaenuliku idealistliku filosoofia pooldajad ja lõpuks lihtsalt hädavaresed, kodanlike publitsistide ja filosoofide hulgast tulnud, olid hakanud mõnel pool Proletkulti organisatsioonides kogu tööd juhtima.

«Proletaarset kultuurina» serveriti tööliste kodanlike vaateid filosoofias (mahhismi), kunsti alal aga poogiti tööliste külge absurdset, ebamoraalset maitset (futurismi).¹⁰

Lenini seisukohad kultuuritöö parteilisusest on selgesti väljaloetavad dokumendist, mis on koostatud 1920. aasta lõpul.

On huvitav märkida, et Lenini võitlus Proletkulti väärkontseptsioonide vastu teravnes just 1919. aastal, sel ajal, kui toimus ka äge võitlus Kodusõja rinnetel. Lenin ei väsi kordamast, et nihilistlikul suhtumisel kultuuripärandisse pole midagi ühist marksismiga. Eriti selgesõnaliselt deklareerib Lenin oma seisukohti Venemaa Kommunistliku Noorsooühingu III Ülevenemaalisel kongressil 2. oktoobril 1920. aastal peetud kõnes, mis on tuntud nime all «Noorsooühingute ülesanded»:

«Ilma selge arusaamiseta, et ainult kogu inimkonna arenemisega loodud kultuuri täpse tundmisega, ainult selle läbitöötamisega saab ehitada proletaarset kultuuri — ilma sellise arusaamiseta ei suuda me seda ülesannet lahendada. Proletaarne kultuur ei ole ei-tea-kust välja kukkunud, ei ole nende inimeste väljamõeldis, kes nimetavad end proletaarset kultuuri spetsialistideks. Kõik see on lausa lollus. Proletaarne kultuur peab olema nende teadmisarude seaduspärase arengu tulemuseks, mis inimkond on välja töötanud kapitalistliku ühiskonna, mõisnike ühiskonna, tšinovnikute ühiskonna surve all.»¹¹

5.—11. oktoobri 1920. aastal oli Proletkulti organisatsioonide I ülevenemaaline kongress. Lenin jälgib tähelepanelikult selle tööd, teeb A. Lunatšarskile ülesan-

¹⁰ Vt. V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 579—580.

¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., Tallinn, 1955, lk. 256.

deks esineda kongressil, näidata ära proletkultlaste väärkontseptsioonid ning suunata Proletkult õigele teele. Lenin visandab resolutsiooni ja ütleb selles teeside näol: «1. Mitte erilised ideed, vaid marksism. 2. Mitte uue, proletaarse kultuuri väljamõtlemine, vaid olemasoleva kultuuri parimate eeskujude, traditsioonide, tulemuste arendamine, lähtudes marksismi maailmavaatest ja proletariaadi elu- ja võitlustingimustest proletariaadi diktatuuri ajal.»¹²

Mitte uue kultuuri väljamõtlemine, vaid olemasoleva kultuuri parimate tulemuste arendamine — see on Lenini vääramatu seisukoht.

Lenin teeb ka N. Buhharinile ülesandeks esineda 11. oktoobril kongressi kommunistide fraktsiooni koosolekul ja annab temalegi teeside näol juhtnööre, käsides kogu Keskkomitee nimel teatada (ja tõestada):

«(1) proletaarne kultuur = kommunism

(2) ellu viib Venemaa Kommunistlik Partei

(3) klass — proletariaat = Venemaa Kommunistlik Partei = nõukogude võim.»¹³

Teatavasti võttis Proletkult kongress vastu Lenini kirjutatud resolutsiooni, mille 4. punktis konstateeritakse: «Marksism kui revolutsioonilise proletariaadi ideoloogia võitis endale maailmaajaloolise tähtsuse sellega, et marksism [— — —] omandas ja töötas ümber kõik, mis oli väärtuslikku inimõtte ja kultuuri rohkem kui kahe tuhande aastases arenemises. Tõeliselt proletaarse kultuuri arendamiseks saab pidada ainult seda tööd, mida edaspidi tehakse sel alusel ja sellesamas suunas, seda tööd, mida inspireerivad need praktilised kogemused, mida annab proletariaadi diktatuur kui proletariaadi viimne võitlus igasuguse ekspluateerimise vastu.»

Ja edasi samas resolutsioonis:

«Asudes kõrvalekaldumatult sellel printsipiaalsel seisukohal, heidab Proletkult ülevenemaaline kongress kõige otsustavamalt kõrvale igasugused katsed välja mõelda oma erilist kultuuri...»¹⁴

Näib, nagu oleks proletaarse kultuuri põhiküsimusega kõik korda saadud. Tegelikult jätkasid proletkultlased oma väärseisukohtadest kinnipidamist ja Leninil tuli veel hiljem nende vigadele tähelepanu juhtida. 1923. aastal kirjutab Lenin artikli «Lehekülgi päevikust», milles analüüsib 1920. aasta loenduse alusel Statistika Keskvõimsuse andmeid kirjaoskamatusse likvideerimise kohta. Statistika näitas, et 1000 elaniku kohta oli Venemaal 1897. aastal 223 kirjaoskajat. 1920. aastal — 319. Lenin teeb järelduse: «Selgus, nagu võiski arvata, et üldisest kirjaoskusest oleme me veel väga kaugel, ja et isegi meie progress tsaariajaga (1897. a.) võrreldes on olnud liiga aeglane. See on tõsine hoiatus ja etteheide nende aadressil, kes hõljusid ja hõljuvad «proletaarse kultuuri» pilvetagustes kõrgustes. See näitab, kui palju on meil veel ees visa musta tööd, et jõuda tavalise tsiviliseeritud Lääne-Euroopa riigi tasemele.»¹⁵

Et proletkultlased «hõljusid pilvetagustes kõrgustes» ja seega vähe toetasid kultuurirevolutsiooni — see oli pahede üks külg. Lenin paljastas proletkultlaste teoreetilisi «tõdesid», mida levitati isegi «Pravda» veergudel. 27. oktoobril 1922. aastal avaldas «Pravda» V. Pletnjovi artikli «Ideoloogilisel rindel», mida Lenin nimetab ajaloolise materialismi võltsimiseks ja ajaloolise materialismi mängimiseks. Kirjas N. Buhharinile kirjutab Lenin: «Milleks ometi avaldada rumalusi Pletnjovi följetoni näol, mis uhkeldab kõigi teaduslike ja moodsate sõnadega?

¹² V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 459.

¹³ Sealsamas, lk. 460—461.

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 284.

¹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., Tallinn, 1955, lk. 422.

[— —] Autoril on vaja õppida mitte «proletaarset» teadust, vaid lihtsalt õppida.»¹⁶

V. Pletnjovi «proletaarse teaduse» kontseptsioonid on Leninile samuti vastuvõtmatud nagu tema «proletaarse kultuuri» kontseptsioon üldse. Lenini võitlus Proletkulti väärade teooriate ning organisatsiooniliste seisukohtade vastu oli vajalik kultuuri õigeks arendamiseks mitte ainult selle võitluse päevil (20-ndatel aastatel), vaid sel oli tähtsus ka tuleviku jaoks. Ja kuigi Lenini elupäevil näis, et Proletkulti vigadest on üle saadud, selgus hiljem, et Proletkulti väärad seisukohad olid visad kaduma. Pärastpoole ilmnesis need RAPP'i päevil (20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate alguses) ja veelgi hiljem. Ja huvitav on, et pöördelistel momentidel revolutsiooni järel kerkivad need ikka ja jälle esile (mõnikord retsidiividenäna). Kui meenutada kultuurielu nähtusi Nõukogude Eestis pärast kodumaa vabastamist, meenuvad vaidlused eesti kultuuripärandi ümber 40-ndatel aastatel ja 50-ndate aastate algulgi. Võib-olla pole praegugi üleliigne põhjalikult analüüsida kultuuripärandile antud hinnanguid.

See on Lenini kultuuriteooria unustamise üks külg. Halvem on, kui unustatakse Lenini õpetus sellest, et töörahvale kuulub kogu kultuur, mis inimkond on loonud minevikus ja loob tänapäevalgi. Revolutsiooni võit Venemaal tõstis päevakorraks kahe süsteemi, sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi võitluse ning ka võitluse, pani aluse ka kultuuri edaspidisele hoogsale arenemisele. Sotsialismimaa kultuurisaavutused kuuluvad endastmõistetavalt töörahvale ja neid kasutatakse uue kultuuri ülesehitamiseks. Kapitalistlikus maailmas kuuluvad nad samuti töörahvale, kuid neid kasutab valitsev klass ka võitluseks töörahu vastu. Viimane asjaolu ei võta töörahvalt «peremeheõigust» kogu kultuurile, mis luuakse kaasaajal, s. t. ka kapitalistlikus maailmas loodavale kultuurile. Ka see on vaja võtta sotsialismi ülesehitamiseks töörahu teenistusse. Lenin naeris välja proletkultlased, kes olid valmis jagama teadust «proletaarseks teaduseks» ja «kapitalistlikuks teaduseks» või tehnikat «proletaarseks» ja «kapitalistlikuks». Tema soovitas proletkultlasele A. Pletnjovile «õppida mitte «proletaarset» teadust, vaid lihtsalt õppida». Paneb imestama, kuidas isikukultuse mõjul proletkultlaste vaimus nihilistlikult suhtuti teaduse uusimatesse saavutustesse ja tõtati neid kuulutama «pseudoteaduseks» ainult seepärast, et need olid pärit kapitalistlikust maailmast. Kas polnud siin tegemist Lenini põhiseisukohtade unustamisega — kui mitte sooviga «parandada» Lenini õpetust «à la Proletkult»?

*

Lenini vaated kunstile ja kirjandusele on tihedalt seotud tema kultuurikäsitusega, sest kunst (sealhulgas kirjandus) kuulub ju kultuuri valdkonda. Huvitav on, et Lenin kultuuri mõistet määratledes peab tingimata vajalikuks nimetada kunsti. Artiklis «Nõukogude võimu edusammud ja raskused» lisab Lenin lausele «On vaja võtta kogu kultuur, mille kapitalism on jätnud, ja sellest üles ehitada sotsialism» täpsustuse: «On vaja võtta kogu teadus, tehnika, kõik teadmised, kunst. Ilma selleta meie ei saa üles ehitada kommunistliku ühiskonna elu.»¹⁷

Kui Lenin kultuuri kohta on korduvalt sõna võtnud, siis kunsti kohta on arvamusi võrdlemisi vähe säilinud. Ja needki, mis on, on n.-ö. kaudsed, neid leidub Leninile lähedal seisnud inimeste mälestustes, kirjades jne. Lenini hinnangute vähesus on kutsunud esile arvamuse, et Lenin ajakirjandusliku töö tõttu kunstiga tõsiselt ei tegeelnud «... ja kuna diletantism oli talle alati võõras olnud ja ta seda ei sallinud, siis ei armastanud ta kunsti kohta oma arvamust avaldada. Ometi

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., Tallinn, 1955, lk. 490.

¹⁷ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 52.

oli tal vägagi kindlaks kujunenud maitse. Ta armastas vene klassikuid, armastas realismi kirjanduses ning maalikunsti jne.»¹⁸

Võiks vaielda, kas Lenini armastus realismi vastu kujutavas kunstis (ja kirjanduses) oli ainult maitse küsimus. On õigus, et Lenin ei tegelnud kunstiteadusega, et ta püüdis vältida hinnanguid andmast üksikutele teostele, kuid oma arvamusi kunsti kohta ta ei varjanud ja lähtus nendest arvamustest ka oma tegevuses.

Lenini väljend «Kunst kuulub rahvale» on saanud üldtuntuks. See on ju oma olemuselt väga lähedane Lenini vaadetele kultuuri kohta, mis võiks samuti olla koondatud vormelisse «Kultuur kuulub rahvale». Lenini üldtuntud vormel kunsti kohta on pärit Klara Zetkini mälestustest. K. Zetkini sõnada järgi hindas Lenin kõrgelt ilu ja tõeliselt kaunist ning ei saanud kuidagi leppida nendega, kes ütlesid lahti tõeliselt kaunist ainult sellepärast, et see on «vana». Lenin olevat öelnud enese kohta: «Minul on aga julgust kuulutada end «barbariks». Ma pole võimeline pidama ekspressionismi, futurismi, kubismi ja muude «ismide» teoseid kunstigeeniuse kõrgemaks ilmutuseks. Mina neid ei mõista ega tunne nendest mingit rõõmu.»¹⁹

Lenini nõue on, et kunst peab valmistama rõõmu. Kunst peab pakkuma esteetiliselt elamust, naudingut. Ja samas ütleb ta: «Kuid tähtis pole meie arvamine kunstit. [— — —] Tähtis pole ka see, mida annab kunst mõnesajale, isegi mõnele tuhandele miljonitese ulatuvast rahvastiku üldhulgast. Kunst kuulub rahvale. Tema sügavamad juured peavad asuma otse laiade töörahva hulkade keskel. Ta peab olema neile hulkadele arusaadav ja neile meeldima. Ta peab ühendama ja tõstma nende hulkade tundeid, mõtteid ja tahet. Ta peab ellu äratama neis hulkades kunstnikke ja arendama neid.»²⁰

Lenini nõudmine, et kunst peab olema «hulkadele arusaadav ja neile meeldima», ei tähenda hoopiski seda, et kunsti tase peaks olema madal. Ta nõudis rahva jaoks «tõelist suurt kunsti»: «Kuid ärge selle juures unustatagu, et vaatemäng ei ole tõeline suur kunst, vaid pigem enam või vähem kaunis meelelahutus.»²¹ Lenin nõudis, et rahva jaoks kirjutataks häid raamatuid, et teatrid lavastaksid tõeliselt suure kunsti teoseid. Viimase mõtte puhul üks näide Lenini tööpraktikast kunsti juhtimisel.

1919. aasta kevadel kirjutas keegi A. Vermišev proletaarse teatri jaoks näidendi «Punane tõde» ja palus Leninit «panna oma resolutsioon sellele võitlustules kaasage se teema käsitlemise katsele».²² Lenin laskis näidendi anda kolmele literaadile retsenseerimiseks. Need leidsid, et näidendis on mõningaid puudusi ja otsustasid: «... pealinna ärahellitatud lavadele eriti ei sobi, kuid rahvahulkadele väga hästi.» Sellele küllaltki autoriteetsele otsusele kirjutas Lenin resolutsiooni: «Arhiivi järelepärimiste jaoks.» Pealinna literaadid, leides, et kunstiliselt ebaküps näidend pealinna teatritele ei sobi, rahvateatritele aga «väga hästi», solvasid rahvast.

Kas ei peaks «Meie Repertuaari» toimetust, kes avaldab rahvateatrite jaoks sageli üsna madalakvaliteedilist repertuaari, siit midagi õppima?

Samasugune hinnang sai osaks ka P. Vojevodini stsenaariumile, mis ei vastanud küpse kunstiteose nõuetele.

Mis on siis tõelise suure kunsti kriteeriumiks? Lenini ulatuslikest artiklitest L. Tolstoi loominguga kohta ning paljude kunstiteoste kohta tehtud lühimärkustest

¹⁸ V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 650.

¹⁹ Sealsamas, lk. 647.

²⁰ Sealsamas.

²¹ Sealsamas, lk. 649.

²² Sealsamas, lk. 516.

võime välja lugeda elu tõetruu kujutamise nõuet kui peamist kriteeriumi. Artiklis «L. N. Tolstoi» (1910) kirjutab Lenin: «Tema [s. o. Tolstoi] teosed on saavutanud maailma ilukirjanduses ühe esikoha. Revolutsiooni ettevalmistamise ajastu ühel feodaalide poolt rõhutatud maal esines, tänu geniaalsele valgustamisele Tolstoi poolt, kui samm edasi kogu inimkonna kunstilises arenemises.»²³ Ja edasi: «Tolstoi kehasas oma teostes hämmastava reljeefsusega — nii kunstnikuna ja mõtlejana kui ka jutlustajana — kogu esimese Vene revolutsiooni ajaloolise omapärasuse jooni.»²⁴

Teoses «III Internatsionaali ülesannetest» (1919) annab Lenin kõrge hinnangu Henri Barbusse'i romaanidele «Tuli» ja «Selgus», kus seda, kuidas «täiesti võhiklik, täielikult ideede ning eelarvamuste kammitas olev filister ja kõige tavalisem inimene muutub just sõja mõjul revolutsionääriks, on näidatud erakordselt jõuliselt, andekalt, tõetruult.»²⁵

Et kunstitöde võiks õigesti kajastada elutöde, peab kunstnik viimast hästi tundma. «Kui autor pühendab oma jutustused teemale, mida ta ei tunne, tuleb välja ebakunstimäraselt,»²⁶ arvab Lenin A. Avertšenko raamatust «Tosin nuge revolutsiooni selga».

Kuna kunstiteoses peale elutöde kujutamise on ülitähtis veel autori suhtumine sellesse, mida ta kujutab, siis on tema suhtumine ka kunstiteose kvaliteedi üks olulisemaid komponente. Tolles A. Avertšenko raamatuski on Lenini arvates suurepäraseid kohti. Avertšenko oli «hullumeelsuseni raevunud valgekaartlane» ja kujutas revolutsioonilist Venemaad valgekaartlase seisukohalt. «Tuldsütitav vihkamine teeb Avertšenko jutustused mõnikord — ja enamasti — hämmastamapanevalt eredaiks,» kommenteeris Lenin.

Lenini üks põhinõudeid kunstile ja kirjandusele oli, et töörahvas vajab sotsialismi eest võideldes parteilist kunsti ja kirjandust. Lenini artikkel «Parteiorganisatsioon ja parteiline kirjandus» (1905) on üldtuntud ja pole vajadust kordama hakata seal toodud seisukohti kirjanduse ning kunsti parteilisuse kohta. Artiklis rõhutab Lenin, et «jutt on partei kirjandusest ja selle allutamist partei kontrollile,»²⁷ kuid Lenin tõstatab küsimuse ka laiemalt, vaatleb kogu kirjanduse hoiakut töörahva võitluse perioodil ning nõuab, et «kirjanduslik tegevus peab saama organiseeritud, plaanipärase, ühendatud sotsiaaldemokraatliku parteitöö koostisosaks.»²⁸ Samas toonitab Lenin, et «selles asjas on tingimata vaja kindlustada isikliku initsiatiivi, individuaalsete kalduvuste suuremat vabadust, mõtte ja fantaasia, vormi ja sisu vabadust». Lenini mõte on selge: kirjandus proletariaadi suure võitluse koostisosana peab jääma kunstiks, sõnakunstiks, selleks tõeliseks suureks kunstiks, mis ühendab ning tõstab hulkade tundeid, mõtteid ja tahet, mis äratavad hulkades kunstnikke ning arendab neid. Lenin ei unustanud kunagi, et kunst pole mitte ainult üks objektiivse reaalsuse tunnetamise vahendeid, vaid ka inimeseteadus, et kunsti üks tähtsamaid objekte on inimene kogu ta komplitseerituses ja kordumatuses. Pole üleliigne meenutada siinkohal Venemaa Kommunistliku Partei Keskkomitee kirja «Proletkultu organisatsioonidest» (1920): «Keskkomitee ei taha tööliharitlaste initsiatiivi kunstilise loomingu valdkonnas ahenendada. Vastupidi, Keskkomitee tahab luua selleks terve, normaalse õhkkonna ja anda talle võimaluse viljakalt kajastada kogu kunstiloomingus. Keskkomitee saab väga hästi aru, et nüüd, kus sõda lõpeb, hakkab huvi kunstiloomingu ja prolettaarse kultuuri küsimuste vastu tööliste ridades järjest rohkem kasvama. Keskkomitee

²³ Lenin kirjandusest. Tallinn, 1957, lk. 16.

²⁴ Sealsamas, lk. 17.

²⁵ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 472.

²⁶ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 100.

²⁷ Lenin kirjandusest, lk. 8.

²⁸ Sealsamas, lk. 6.

komitee hindab ja peab lugu eesrindlike tööliste püüdest päevakorrale seada isikuse rikkalikuma vaimse arengu küsimused jne.»²⁹

Lenin pooldas realistlikku kunsti. Lenin toetas «individuaalsete kalduvuste suuremat vabadust, vormi ja sisu vabadust», kuid talle olid vastuvõtmatud vormiveiderdused, liialdused ja uperpallitamisid vormi alal, mis kujunevad objektiivse reaalsuse moonutamiseks kunstiteoses ja teevad kunsti raskesti mõistetavaks. Sellest oli tingitud ka Lenini mitte ainult eitav, vaid otse tauniv suhtumine futuristidesse ja «uude kunsti» üldse, kus püüti hiilata just vormiveidrustega. Nende looming ei paku rõõmu, kordas Lenin. Lenini oli vastuvõtmatu Majakovski poeem «150 000 000» (1920). Ta iseloomustab seda kirjas A. Lunatšarskile: «Rumal loba, täielik absurdus ja pretensioonikus.» Ja kirjas M. Pokrovskile ütleb ta: «Kas sellele ei saa lõppu teha! Sellele tuleb lõpp teha.»³⁰ M. Gorki mäletab selliseid Lenini lauseid Majakovski kohta: «Lõõb lärmi, mõtleb välja mingisuguseid kõveraid sõnu, ja kogu ta luule pole minu arvates see, mis peaks olema, on midagi muud ning raskesti arusaadav. Kõik on tal segamini ja teda on raske lugeda.»³¹ On arusaadav, et sellise kurja hinnangu teenis Majakovski vormiveidruste eest. Teatavasti annab Lenin hiljem (1922. a.) Majakovski luuletusele «Istungite palavik» hea hinnangu. Ta ei hakka suure auditooriumi ees avaldama arvamust luuletuse kunstilise külje kohta, vaid lisab: «Ma ei tea, kuidas on poeesiaga, kuid poliitika suhtes ma annan pea, et see on täiesti õige.»³²

Lenin soovitab kirjutada lihtsalt, «ilma nende tarbetute stiilivempudeta, ilma nende väliste «kirjatarkuse» tunnusteta, mis nii kütkestavad dekadente ja ametliku teaduse tituleeritud esindajaid».³³

«Lihtsalt» tähendab Lenini kontseptsioonis «loomulikult». Seejuures on Lenini täiesti vastuvõetamatu väikekodanlikkus kunstis. J. Žoltovskile (arhitektile) annab Lenin direktiivi: «Tehke kaunilt, kuid pidage meeles — ilma väikekodanlikkuset!»³⁴ N. Krupskaja meenutab, kuidas Lenini teatris Dickensi näidendi «Kilk koldel» vaatamisel juba esimese vaatuse ajal igav hakkas ja ta poole vaatuse pealt teatrist ära läks, sest «Dickensi väikekodanlik sentimentaalsus hakkas närvidele käima».³⁵

Realistlik kunst leidis toetamist Lenini poolt seetõttu, et see peegeldas selgesti ühiskondlikke ideid, et see esitas tõde meid ümbritsevast reaalsusest. «Meile pole meelitajaid vaja. On tarvis, et meile öeldakse tõtt», mäletab A. Guilbeaux Lenini sõnu ühe vaidluse käigus, kus arutluse all olid valgete, s. o. nõukogude korrale vaenulike inimeste raamatud.³⁶ Samal ajal peab see tõde olema ühiskondlikult kaalukas. On ju teada, kuidas naeris Lenin targutajate üle.

On teisigi Lenini arvamusi, mis tunduvad kirjutatud olevat otsekui tänapäeval. Teatavasti pretendeerib Läänes «uue» ja «moodsa» kunsti kohale kunstiliik, mis püüab kunstitarbijat šokeerida. Lenin tutvus ühe sellise «kunstiteosega» juba 1914. aastal. See oli V. Vinnitšenko romaan «Isade õpetused», mille kohta Lenini hinnangute skaalas on tarvitatud: «Rämp, jama, — kahju, et raiskasin aega lugemiseks.»³⁷

Lenini sümpaatia realistliku kunsti vastu ei ilmnenu üksnes kirjanduse valdkonnas. Realistlikust teatrist lugu pidades eelistas ta teiste hulgast Moskva Kunstiteatrit. Kuid ka selle teatri lavastustest võttis ta vastu need, milles oldi

²⁹ V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 580.

³⁰ Sealsamas, lk. 467—468.

³¹ Sealsamas, lk. 630.

³² V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 196.

³³ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., Tallinn, 1951, lk. 128.

³⁴ V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 667.

³⁵ Sealsamas, lk. 618.

³⁶ Sealsamas, lk. 683.

³⁷ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 109.

vaba ülearusest teatraalsusest. N. Krupskaja meenutab juhtu, kus Lenin suurest huvist, tähelepanust ning armastusest Gorki vastu läks vaatama näidendi «Põhjas» lavastust. Ja tagajärg: «Lavastuse ülearune teatraalsus ärritas Iljitši. Pärast seda etendust (Gorki «Põhjas») jättis ta teatris käimise pikemaks ajaks maha.»³⁸

Tõepoolest, on, mille üle mõtelda tänapäevalgi meie teatrite lavastajail. Lenini nõudlikkus teatri suhtes näib olevat olnud eriti suur. Meenutagem eespool mainitud Dickensi näidendi lavastust. N. Krupskaja oma mälestustes jutustab: «Tuli ette, et läheme teatrisse, kuid näidendi tühisus või võlts mäng [minu sõrendus — J. F.] käisid alati teravalt Vladimir Iljitši närvidele. Tavaliselt lahkusime teatrist pärast esimest vaatust. Seltsimehed naersid meie üle — et asjata raiskame raha.»³⁹ Mis oleks, kui tänapäeva teatrikülastajad samasuguse nõudlikkusega suhtuksid halbadesse näidenditesse ja halbadesse lavastustesse?

Teatavasti olid teatriküsimused Lenini päevil eriti raskesti lahendatavad, sest teatrid vajasisid raha (seda oli vähe!), uut repertuaari peaaegu ei olnudki, teatritegelastest oli suur puudus. A. Lunatšarski oma artiklis «Aleksandri Teatri sajan-daks aastapäevaks» kirjutas, kui suuri pingutusi nõudis temalt, et «säilitada kõik paremad teatrid», kusjuures ta pidas teatripoliitika õigeks joont — vanast säilitada kõik hea ja samal ajal toetada igati uut. Lunatšarski vestlus Leniniga teatri küsimustes lõppes «kokkuvõttega», mille esitas Lunatšarski: «...säilitada kõik, mis on vanas kunstis enam-vähem korralik. Kunsti, mitte muuseumikunsti, vaid tänapäevast — teatrit, kirjandust, muusikat — tuleb teatud määral mõjutada selles suunas, et ta kiiremini areneks uutele vajadustele vastavaks, kusjuures see mõjutamine ei tohi olla jäme. Uutesse nähtustesse suhtuda valikuga. Mitte lasta neil tegelda anastamisega. Anda neile võimalus võita endale üha silmapaistvam koht reaalsete teenetega kunsti vallas. Selles suhtes abistada neid niipalju kui võimalik.» Seepeale ütles Lenin: «Arvan, et see on küllaltki täpne formuleering.»⁴⁰

Selles Lunatšarski koostatud ja Lenini kinnitatud dokumendis on tööprogramm mitte ainult tolle aja jaoks, vaid Lenini kunstipoliitika üldformuleering, mida arvestame tänapäevalgi.

Lenini seisukohad kultuuri, kunsti ja kirjanduse kohta, mis on väljendatud tema koostatud dokumentides, tema artiklites, sõnavõttudes, repliikides — need moodustavad väga selgejoonelise, tervikliku süsteemi, mille elluviimisega tegeleb kommunistlik partei aastakümneid ja mis jääb juhtnööriks ka tulevikus.

Oleme kuidagi harjunud ja leppinudki ainult Lenini loosungitega (ka loosungitega kultuuri ja kunsti valdkonnast). Need on peamiselt nähtuste sotsiaalseid külgi iseloomustavad loosungid: «Kunst kuulub rahvale», «Kirjandus peab olema parteiline», «Kõikidest kunstidest on meile kõige tähtsam kinokunst» jm.

On muidugi hea, et me neid loosungeid teame, sest nad on õiged, leninlikud loosungid, ning aitavad meid oma töös õigesti orienteeruda. Nende loosungite konkretiseerimiseks on aga väga hea, kui me teame ka seda, et Lenin armastas väga Puškinit, luges Heinet, hindas Demjan Bednõid, nimetas Lev Tolstoid maailmakuulsusega kunstnikuks ja inimürakaks, aga ka vagaks hulluks Kristuses, hindas kõrgelt Dostojevskit ja nimetas teda ka ülihalvaks, armastas Maksim Gorkit ja kritiseeris teda kõige karmimalt, ei sallinud Majakovskit-futuristi ja tundis rahuldust tema bürokraate paljastavaid värsse lugedes jne. Lenin oli riigitegelane, poliitik, partei juht ja filosoof. Temale kui kultuurielu juhile oli kunst mitte eesmärk omaette, vaid abinõu töörahva võitluses sotsialismi eest. Kõik see on õige. Aga õige on ka see, et Leninile tähendas kunst ka ilu leidmist, töö avas-

³⁸ V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 618.

³⁹ Sealsamas, lk. 656.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 656.

tamist ja ime tabamist. Leninile kuuluvad sõnad: «Ma ei tea midagi paremat «Apassionatast», võiksin seda iga päev kuulata. Imeväärne, taevalik muusika. Iga kord mõtlen ma uhkusega, võib-olla naiivse uhkusega, missuguseid imesid küll inimesed teha võivad!»⁴¹

Kui mõtleme selle üle, milliseid kirjanikke Lenin armastas lugeda (ja korduvalt lugeda), milliseid maale ta eelistas vaadata, milliseid lavastusi teatris külastada, milliseid eeposi lugeda või milliseid heliloojaid kuulata, saame väga pika nimekirja. See nimekiri kõneleb meile, et Lenin hindas tõelist suurt kunsti ja et tal oli väga väljakujunenud ja peen kunstimaitse. Ja selleski võime temalt õppida.

⁴¹ V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist, lk. 629.

Juubelijuttu Erni Hiirest

Änaseni tunneme Erni Hiirt kui maailma asjade pärast siiralt muutsevat inimest, kes ka auväärse eas ei ole elu suhtes ükskõikseks muutunud. Kord võtab ta sõna temale omase tõsiduse ja ägedusega, kord haarab sule, et panna kirja lennukaid ja paatoslikke värse tööst, kodumaast, sotsialismist ja kommunismist või sihtida kurjalt vastaste pihta...

Tunneme teda ka sõjajärgse Tartu kirjanduselu ühe organisaatorina — üle viieteistkümne aasta oli Erni Hiir Kirjanike Liidu Tartu osakonna vastutav sekretär ja tema tööd-tegemised ulatusid ülikoolilinnast kaugemalegi. Tema oli see mees, kes koondas Tartu kirjanduslikke jõude ning kelle silma all sirgus uus põlvkond. Oli ju ülikool pluss Tartu Kirjanduse Maja ehk kirjarahva keeles «Hiireklubi» toleaegete literaadi-lisandike taimelavaks.

Erni Hiirel oli organisaatoritalenti. Ta oskas veenda, ülesandeid jagada, kaasa tömmata ja tegutsema panna. Ta oli järeleandmatu ja distsipliinikindel. Kirjanduse Majas toimus tihti mitmesuguseid üritusi. Esimestel aastatel olid koguni «kohviõhtad», nagu Hiir neid ise nimetas. Mõnusaalt koos istudes kuulati külaliste ja omade ettekandeid, arutati mitmesuguseid probleeme. Siis jõudis kätte aeg, millal need «kodaanlikud kombad» pidid kõrvale jääma. Rahvas tuli aga väljakuulutatud päevadel endiselt kokku kirjanduse või teatri asju arutama. Hiir oskas leida teid ja võimalusi koosolekute sisustamiseks. Ei olnud neid aktiivseid päris-kirjanikke kuigi palju, kes järjest osa võtta said. Ülikoolist aga harjusid siin käima kirjandushuvilised noored, kes kõigis kirjanduslikes üritustes õhinal kaasa löid, sest tollal oli teadmisjanu nagu eriti suur, ülikooli enda vastavad ringikesed tundusid päris-kirjanike koosolekute kõrval tublile tudengile liiga pisut pakkuvat. «Ikkagi Parnassos!» — kuigi praegu ajab natuke naerma. Ent ja, tahtmist jätkus imeväärset paljuks. Oli kord — meie nooruses — selline üleüldise aktiivsuse aeg!

Ja nii sündis, et Kirjanike Liidu Tartu osakonna juurde loodi noorte autorite koondis oma proosa-, luule- ning kriitikasektsioonidega, kust ajapikku leiti ka arutluskosolekute ettekannete tegijaid. Praegu ei osata undki näha sellest, mida siis kõik üle, ära ja läbi arutati: omaloomingut, uudisteoseid, ajakirja «Looming» ja isegi praeguse «Nooruse» eelkäijat, peale selle mitmest kandist teoreetilisi küsimusi jne.

Tänu Erni Hiire kohusetundele, korraarmastusele ja nõudlikkusele käis tulus töö Opetaja tn. 12, «Vanemuise» pargi servas, täie hooga. Ei olnud juttugi, et ettekandega «ei jõua valmis», et «lukkame edasi» või «jätaks ehk ära». Niisugune asi juba Hiire juures läbi ei läinud. Seetõttu saime Kirjanduse Majas kõva kooli, kuid tasuks avaldati ka kordaläinud ning koosoleku abil kõlblikuks lihvitud ettekanne «Edasi» veergudel. Esialgu. Peagi pakkusid terasemad väljaanded tööd ja «stipilisa» teisaltki. Niisugustel arutlustel oli tavaliselt kaks objekti: üks oli aru-

tatav teos või ajakiri, teine aga sissejuhatav ettekanne ise. Tehtud märkusi sai noor kriitik arvestada oma kirjatüki viimistlemisel enne ajalehetoietusse ülevõtmist. Siin istusid algul kuulajatena, siis küsijatena, pärast sõnavõtjatena E. Nirk, E. Prink, H. Siimisker, V. Villandi, K. Kääri, O. Kruus, A. Nagelmaa, J. Mitt, O. Utt, H. Puhvel, A. Tamm, H. Peep, H. Niit, A. Hameri, A. Järv. Loetelu võiks julgesti kursuselt kursusele jätkata. Nii kasvas kriitikute põlvkond tookord Tartust, ülikoolist ja Kirjanduse Majast kahasse.

Tänapäeval näikse noorte koondistes peaarõhk olevat nihkunud rohkem loomingu — luulele-proosale. On see hea või halb? Kes seda päris objektiivselt otsustada oskaks? Aga kui tuleb jutuks, et meil on vähe noori kriitikuid ja oleks vaja tõhusamat juurdekasvu, on siiski välgatanud mõte kunagise Tartu kriitikute kahekordsest koolist.

Jutt kalduski noorte literaatide kasvatamisele. Kuid ka Erni Hiir ise ei ole neid töörohkeid Tartu-aastaid unustanud ja mõtleb tihti eilse ning tänase vahel paralleele tõmmates, et kas ep lähaks praegugi tarvis rohkemat organisatsioonikindlust ja hoolt noorte koondiste töös? Kas ei tuleks omaette nokitsemisest jõuda taas mingi sisulise-organisatoorse vormini? Muidugi ei tähendaks see omaaegse kopeerimist (aeg on edasi läinud), kuid mõistlikumat ja mõistvamat ühistööd mõnede noorte ja vanade vahel sooviks küll. Võib-olla oleks siis arusaamatusigi vähem. Ei mõlgu säärased mõtted ainult juubilari peas, nendega ühineb ka alla-kirjutanu kui üks neist üleelsetest.

Meil olid tollal kõik üritused — peale arutluskoosolekute ka kirjandusõhtud, esinemised tehistes ja maal või ekskursioonid (ka niisuguseid ettevõtmisi oli!) — ühel nõul ja jõul tehtud. Ja eks ela Tartus mingil määral veelgi see vana ühisürituste traditsioon.

Viiekümnendatel aastatel ja hiljem jõudsid iseseisvate raamatuteni luuletajad V. Villandi, E. Niit, V. Verev, M. Seping, K. Kangur, P. Haavaoks, L. Hainsalu, T. Lehtmets, prosaistid V. Raidaru, L. Metsar, E. Maasik, A. Siivas jt.

Erni Hiir jälgis tähelepanelikult kõigi nende sirgumist. Tegi ta arutluskoosolekutel ja töö käigus karmi kriitikat ning marastas kui palju tahes, Tallinnas oli ta «kõrgemates kogudes» alati oma pere eest väljas ja seisis Tartu rahva huvide eest. See kõik oli väga suur töö, mida Erni Hiir ajaraskusi trotsides ning ka ülekohtusi etteheiteid tõrjudes aastate viisi tegi ning mida — nagu paljusid muidki heategusid maailmas — ei anna mõödupuuga mööta. Arvan, et õigusega võib Erni Hiir oma sõjajärgse töö vastupeegeldust näha ka Tartu Noorte Auto-rite Koondise tema-aegsete liikmete praegustes tegemistes. Võib-olla pole keegi neist, kes Erni Hiire ülemjuhatusel koos käisid, teda küllalt hinnata osanud, võib-olla pole mõnigi veel mõistnud, et Erni Hiir oli mitte ainult hea organisator, vaid just nagu märkamatu ka hea pedagoog. Vähemalt tagantjärele ütlemele selle eest «SUUR AITÄH!».

2

Kui Erni Hiir ise toonaste tudengite vanune oli, siis olid teised ajad. Ka siis oli sõja- ning raskete heitluste aeg. Igal kirjandusse pürgival noorel tuli omapäi tee leida. Ja see polnud sugugi kerge. Kirjanduslikus võitluses peegeldus aja pale — seal oli proletaarne luule, olid demokraatlikud kirjanikud, oli ka «Siuru» rühmitus, just nagu sobimatu raskesse aega. Ent peale siurukeste oli ka teisi. Erni Hiire sulest ilmus juba 1918. aasta suvel E. Katsani varjunime all paar luuletust ajalehes. Ja küllap siurulaste kärarikkast enesereklaamist ja epateerimise soovist ning kirjandusrahva üldisest «vaimuvõitluslikust» kärtsust-mürtsust nooti võttes proovisid mõned teisedki uustulnukad sedasama teha. Siurulaste «subjektiivse ilutsemis-estetismi passiivsus» tõrjuti aja sunnil kõrvale ja «tundelisest tungist»

pidi selguma hakkama mingi konkreetsem siht, nagu kirjutab D. Palgi omaaegsetele suunaotsingutele pilku heites. Kuid estetism elas edasi. 1919. aastal ilmusid noortel sulemeestel E. Hiirel ja A. Kivikal (kes hiljem hoopis teist teed läks) futuristlik «Ohverdet konn», 19-aastane E. Hiir avaldas epateeriva väljaande «Täielik teoste kogu» 1. ja 2. ning A. Kivikas oma «Lendavad sead». Need brošüürid, kuigi olid mõeldud kärtsu ja mürtsu saatel kirjandusse sissemarssimiseks ning tähelepanu äratamiseks, parodeerisid tahtmatult tollaseid kirjanduslikke kombeid. Ja tõepoolest, avalööki tuli vägevam kui osati arvata: nüüdki, viiskümmend aastat hiljem meenutatakse veel neid kirjandusajaloo ekstravagantsusi. 1920. aastal püstitati uusi loosungeid ja koostati programme. «Need «programm» olid küll lühiajalised poosid, kuid nad kajastavad ometi kirjanduselu uut suunda,» iseloomustab seda aega D. Palgi. «Saabus ajalaulude lühike valitsemis-aeg. Tuli küll päevakorrale uus ainek ja uus toon, kuid estetism oma tuumas elutses priskesti edasi. See oli pahupidi estetism: ilusate ning lilleliste sõnade asemel ihaldati karmimaid, naturalistlikke, hädakisalisi sõnu, vaim oli aga seesama ja meetod ka seesama. Ühe ja sellesama harmooniku lüüriliste ja peente hääle asemel tõmmati kiunuvaid hääli või jõrisevaid passe ja pilli nimetati lõõtsmoonikuks.» Hakati tähelepanu pöörama ühiskondlikele nähtustele ja «eluilu estetism pöördus eluhäda-estetismiks». Noorel sulemehel polnud tollal ühiskondliku ja kirjandusliku võitluse kiiresti vahelduvas ja muutuvus olukorras kerge orienteeruda, õiget suunda, seisukohta võtta, maailmavaadet kujundada. Erni Hiirgi tuli kirjandusse «Ohverdet konna» futuristliku avalöögi ja avaldas oma täieliku teoste kogu suureformaadilised kaaned. «Huhu merituulen» romaanilis-paatoslikes lõppvärssides aga kostavad juba noore Hiire luule juhttoonid:

Tuul vestab uhkest rahvast, küllusrikkast maast,
Kui laulaks merisügavusest lainte valkand huuled!
On õndsus merituul —
Maad suudlev huul!

Juhan Sütiste kirjutab oma poolelijäänud poemi «Kahe sõja vahel» trükist ilmunud peatükis «Tartu ja Tallinn» ühest noorte ühisüritusest:

Ja vaata, samas üles tungib
noortulipääde väike salk,
rind kunstiründamisest pungil,
maa nagu kaob jalge alt.
Oi uljaid uhme, tusklemisi,
kus tõena paistis iga ulm —
meil oli sõprust, julgust, tuld
ning aadetega pusklemisi.
Meid jälgis mure, tõukas rõõm,
me otsisime loomismõtet,
me haarasime otsevõtet —
jook oli kehv, kuid suur me sõõm.
Ning tihti vormi tühjast kolist
sai ohvriablas jumalus
ja hiljem mõistsid, et too oli
vaid kaunis äbar rumalus.

Need kolm noort, kes 1925. aastal oma koguteose, tegelikult 36-leheküljelise brošüüri «Sang» välja andsid, olid Erni Hiir, Johannes Schütz ja Mihkel Jürna. A. Roose märkis «Sanga» arvustades, et koguteos on «saavutanud meie kirjan-

duslisis ringkonnis enam tähelepanu, kui tavalikult saab osaks sellelaadilistele brošüüridele». Erni Hiire kohta lisatakse: «Tema seitse luuletust on kohati õige meeldivad, kui raskest ja modernitsevast sõnastusest jõuad läbi tungida sisuni. Ta on kõige jõuküllasem, õige ekstaasiline, peaaegu liiga käratsev.» Täheledata ka imajinistide mõju. Järgmisel aastal ilmus samade noorte sulest uus koguteos «Bumerang».

Nii tuli Erni Hiir kirjandusse lõpuks koos J. Schützi (Sütiste) ja M. Jürnaga. Nad äratasid tähelepanu ja tegid endale kirjanduses nime.

3

Ülaltsiteeritud arvustuses heitis A. Roose «sanglastele» ette, et nad on väheproduktiivsed. «Vahepeal on üles kerkinud koguni uued «noored» ja kipuvad neid ära varjutama, sest eelmistel on kadestamisväärne omadus — olla produktiivsed. Ja sellest osalt ka «sanglaste» kibedus teiste noorte vastu.»

Olgu nüüd selle arvamusega kuidas on, kuid ühes eksis A. Roose siiski põhjalikult. Nimelt nende kolme noore ebaproductiivsuses. Juba järgmisel, 1926. aastal, kui ilmus «Bumerang», jõudsid lugejateni ka Erni Hiire esimesed täismõõdulised luuletuskogud «Lemmiklaulud» ja «Meeri-Maria-Mari».

Ja Erni Hiir alustas tõelist luuletajateed. Ta ei märkinud oma kogude kaantelegi neid brošüürikesi, mis ta enne nimetatud kogusid välja oli andnud, need olid nagu poeedi kirjandusse pürgimise tarbeteosed, reklaamivahendid või midagi selletaolist. Ja ka oma küpses eas, 1958. aastal autori redaktsioonis ilmunud kogutud luuletuste väljaandes «Külva ja loo!» ei too ta ühtegi pala oma luule nn. eelajaloost, vaid märgib: «Välja on jäetud värssid, mis tunduvad praegu väheküpseina kas kunstiliselt teostuselt või mõttejõu ebaselguselt ja lõövuselt.»

Harald Peebu artiklis «Eesti lüürika kujunemistendentsid 1920-ndate aastate teisel poolel» («Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 4) leiame tollase poeesia iseloomustuseks: «... pärast ajalaulude sotsiaalsest retoorikast väljumist otsivad peaaegu kõik poeedid oma «mina», leiavad selle seostes ümbritseva reaalsusega ning pööravad siis taas pilgu põhilisele — inimese ja aja, inimese ja ühiskonna vahekordadele. Mitte enam eestpalvetajaks või elupraktikast kõrgemal seisvaks «vaimutribunali» olemine (selline käibekujund on ajaluulest hästi tuttav), vaid oma poeedikutsumuse rahvaliku lähte tunnetamine inspireerib looma. Mängu kunstis, subjektiivset deformeerimist ja stilisatsiooni leidub vanemal poeetilisel haruharva (J. Barbaruse konstruktivistlikud harrastused, mõned J. Semperi paradoksevad rännu- ja looduspildid). Nooremal (V. Adams, E. Hiir) on seda rohkem, kuivõrd püütakse iga hinna eest näida originaalsed, sisu uudsus ei jõua aga väljendusele järele.»

Erni Hiir oli neid noori, kes oma esimeste täismõõduliste luulekogudega kuulus juba arvestatavasse kunsti. Ka teda inspireeris looma «oma poeedikutsumuse rahvaliku lähte tunnetamine». Luuletuses «Kodu» («Lemmiklaulud») räägib ta oma sünnikodust, mille juurde ta kas otseselt või muude maa-aineliste luuletuste kaudu on mitmel korral tagasi pöördunud:

Kuid siit ma siiski inimeseks sirgund,
oo, olen siit võitluseks ja eluks virgund:
emalt mul süda ja isalt mul sooned,
rabade, laugaste, metsade heitlik hing,
laantetaguse mere muinasjutlevad jooned
mu heledais silmis ning
veres lõõmab põldude sigitav huum!

Valgamaal Taagepere vallas talurentniku peres sündinud poeedi loomingsusse on kodukant oma looduse ja töөрühmamistega sügava jälje jätnud. Arvustuski hindas tema tööpaatosest õhkuvat maa-ainelist luulet ning looduslüürikat kõrgemalt kui linnaainelisi värse. Üldse ei paistnud linn talle eriti lähedaseks saavat, kuigi ta juba üheteistkümnendaastasena Tartusse tuli, kus isa ehitustööliseks hakkas.

Sama kogu «Ema laulus» luuakse siiski juba pilt tänavale tulnud rahvast ning punasest töölipust, mille kandjat pojast loodetakse:

Tuleb aeg, küll haarad lipu, —
tugev rind ja valdav käsi.
Kogu jõudu, et ei väsi,
lipp vii sinna torni tippu!

4

Kui «Lemmiklauludes» jäi kõlama lüüriline tundetoon ja kogu iseloomustas tasakaalukam ning mõtisklevam laad, siis «Meeri-Maria-Mari», mis koosneb ainult sonettidest, sisaldas ägedamaid ja tormakamaid värse. Järgmise aasta «Eesti Kirjanduses» jagas neile tunnustust A. Roose, kutsudes sellega välja ühiskonna- ja moevoolude kriitiku A. Alle rünnaku «Postimehes». Tegelikult polnud Alle selle kogu värsside sisu vastu midagi põhimõttelist öelda. Kas ta ise vähe epigramme ja pilkenooli Hiire poolt käsitletud teemadel kirjutas! «Meeri-Maria-Maris» olid sõjavastased seisukohavõtud, oli pilte sõjaorgiast ja tööorjade sõtta- saatmisest kaukakasu nimel — see motiiv kujunes Hiirel mitmel puhul korratud motiiviks:

On sõda! ülistet ja püha isamaa pärast,
eest rahamooloki ja ülevõimu,
on joobumine verest, viinast, relvade kärast,
moes tarvitada kamandavat sõimu!

Neis värssides täheldame juba ühiskonnakriitilist hoiakut. Kogus antakse pihta fašismile, «on üürgamas jäik mussoliinitsev rahvuslusiidoli leierduskast» («Rünnumees»), rahaahnusele, tollal päevakorral olevale korporatsioonide-probleemile, härrastudengitele, kes vanemate talud prassimisega oksjonihäämri alla saadavad («Korp!») ja tulvil tööpõlgust paremat otsivad («Oi, ema!»). Ka lembe- luulel oli tollal Hiire loomingsus üsna märgatav koht.

Kahekümnendate aastate lõpul kujuneb Hiir ühiskonnakriitikuks, tormitsevaks ja tunglevaks, koos mõttekaaslastega rahvavastase võimu vastu protestijaks. Mui- gel moega meenutab Juhan Sütiste ka hiljem sama sõpruskonda «head äraolemist» lubamas:

Ma aiman täna ehtsat indu,
mis on meid — sõpru — kokku toond:
mu vastas suitsev Jakobson
on endas rahulik kui kindlus,
Peet Vallak — muhe humorist,
kiss-näoga vilistab ning valab,
lai Jürna valib rasvast kala
ja kirub toitu kummalist.
Üks-kaks. Ja kolmaski käib kiirelt —
meil kõikidel kui oleks rutt,

ning seestpoolt kirkastuval Hiirel
on varuks põhimõtlik jutt.

Hiir oli selles seltskonnas alati üks ründavamaid. K. Ehrmann nimetas teda koguni *vox populi*'ks. «Puhtevirra» (1927) arvustuses märgitakse, et «Hiir on selles kogus võitleja iseloom. Võitleja vale ja sõja vastu ja aususe, inimlikkuse eest.» Seda võib Hiire kohta tänini väita. Arvustaja rõhutab, et tegemist on sotsiaalse luulega, ja peab hinnatavaks, et see on suurel määral vabanenud vormiveidrustest, kuigi mitte raskepärasusest. Ehrmann leiab, et luuletajale on sageli ülekohtuselt kallale tungitud: «Nii mõnedki etteheited sellele noorele luuletajale on olnud põhjendatud, kuid et üldine suhtumine otse sihilikule ja vaenulikule platvormile on viidud, see näitab vaid meie vanema kirjandusliku generatsiooni osalist ebakultuursust ja taktivaesust. Või kadedust? Muud?»

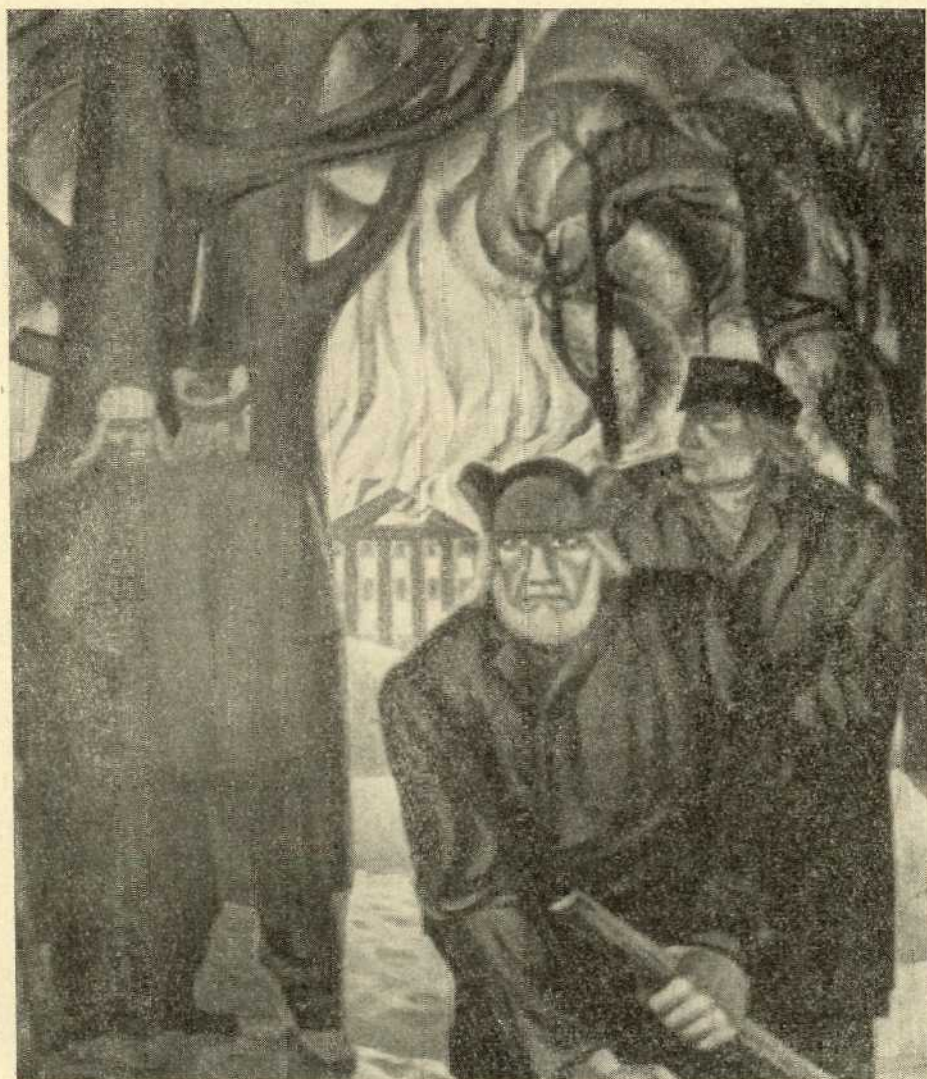
Artiklis «Eesti luule 1927» («Looming» 1928, nr. 3) kirjutab Jaan Kärner: «Kui Barbarus «Multiplitseerit inimeses» on revolutsionäär vaid kaudses mõttes, siis Erni Hiir on seda otseselt. Tema «Puhtevird» teeb mässu kõigi ühiskondliku elu jumaluste ja pühaduste vastu, salvab ning nõökab halastamatult pärast-sõjaaegset tõusikluse vaimu ja moraalilagedust, paljastab kaastundlikult vaeste ja rõhutute viletsust ja kuulutab ning jutlustab pateetiliselt nende tõusu ning võitu tulevikus. Hiir on proletariaadi laulik, ilmse sotsialistliku ideoloogiaga...» Kriitik heidab Hiirele ette üksnes poeetilist anarhiat ja väljakujunematust. Et konkretiseerida Hiire tollase luule tulist mässumeelsust, tema kindlat poolehoidu töötavale rahvale ja tulevikuunistust, tooksin siin nimiluuletuse lõpu:

Kõigest ülekohtu rähmast,
püssirohu vinguähmast,
kubjastega kähmast,
härraste paristamisrõkkest,
klassivahedegi tõkkeist
olles puhtund
kord lööb lehtima,
lõpuks avarusi ehtima
puhkeb
loomisrõõmus uhke
vabastatud päkseline maa
masside elu ja õnnega!

See kogu jääb kauaks ajaks Hiire kõige ühiskonnakriitilisemaks. Sotsiaalse progressi teema aga ei kao kordagi tema kogudest, kuigi käsitlemine mõneti muutub. Ent on ka päris selge, et J. Kärner hindas üle Hiire proletaarset ideoloogiat, pigem oli siin tegemist noore poeedi sirgjoonelisuse ja aususega, rahva turjal võimutsejate loomupärase hukkamõistmisega ning sooviga, et töötav inimene, kes oma kätega loob väärtusi, saaks kord oma töö vilja maitsta ja et töö teda ei muserdaks ning vaevaks, vaid oleks rõõmuks. See ongi Hiire luule üks peateemasid.

5

1931. aastal ilmus Erni Hiire neljas luulekogu «Kodutee». Kolmandast neljandani kulus neli aastat. 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate algul võttis Erni Hiir osa noorema põlvkonna kirjameeste rühmitusest, mis andis lühikest aega välja ajalehte «Kirjanduslik Orbiit» (dets. 1929 — apr. 1930) ja koguteose «Põhjakaar» (1931). Need noored kirjandusteadlased, kriitikud ja kirjanikud suutsid mõtted kirjanduse päevaprobleemide ümber liikuma panna. Nad suunasid oma

V. Pirk

Mõisad põlevad (Õli) 1970

poleemikateraviku eluvõõra ja elukauge kirjanduse vastu ning esitasid eluläheduse loosungi, mis Sütiste üleskutses kõlas: «Tundku end kunstnik-kirjanik lihtsurelikuna, virgutava sõnatöölisena. Saagu igapäevased rahva rõõmud ja mured tema omaks, nähku seda oman töö n koon elu ja ilmaga.» («Kirjanduslik Orbiit» nr. 6, 25. III 1930)

Kuid rühmitus lagunes peatselt. Paljud osavõtjad ei olnud nii demokraatlike vaadetega nagu J. Sütiste, A. Jakobson, E. Hiir jt., vaid viisid oma teoretiseerimisagarusega eluläheduse-liikumise lõpuks valitseva ideoloogia sõiduvette — positiivsuse, rahvastervikluse jt. klassivastuolusid mätsivate teooriateni. Ega asjalt pidanud Sütiste taas sõna võtma kirjaniku kohast ja ülesannetest ühiskonnas: «Ehitaja peab asendama nautleja, mõtleja — unistaja. Ta peab olema teadlik, et oleneb sellest sotsiaalsest ümbrusest, milles kasvab ning elab, mis annab talle edasi omad sihid, maailmamõistmise, elutunde ja loomingu materjali. Tõeline kunstnik ja kirjanik peab jääma teatud ühiskonna klassi või grupi lahutamatuks osaks, orgaaniliseks rakuks, kelle kaudu see või teine ühiskondlik ideoloogia avaldub kunstis ja kirjanduses. Kaasaja psükooloogiliste, esteetiliste ja sotsiaalsete tungide avaldamisega on kirjanik samane tegur kui poliitik riiklikus elus ja väejuht sõjaväes.» Samas artiklis «Tänašest kirjandusest ja kirjanikust» («Looming» 1932, nr. 5) kutsub ta kirjanikke võtma eeskuju Nõukogude Venemaast, kus mõistetakse kirjanduse suurt ühiskondlikku tähtsust.

Niisuguses õhkkonnas ilmus E. Hiire «Kodutee», milles leiavad peegeldamist aja tulipunktis olevad ideed. Selles kogus saavutab luuletaja uue kvaliteedi. Ta on muutunud märksa mõtlikumaks kui oli «Puhtevirras». Pikem luuletus «Lähemate päevade lugu» koosneb kolmest osast. Esimeses, ilmselt pihthimuslikus osas, teeb poeet etteheiteid maalaulikutele:

Maast irdund ja rahvastki kaugend
päeva parema kuulutajad,
käind maha ja mässukus raugend,
umbund mõtete tuulutajad,
maalaulikud need,
kel olid ideed!

Teises osas kõneleb Hiir kahekeelseist eestvedajaist, kes nüüd salgavad südame punast värvi lippu ja kiidavad taarausku. Juhtidele pühendatud kolmandas osas nimetatakse neid «saakiahmivateks vennaskelmideks»: «Maa aga on tüün, / maa vaevleb te süüs!» Niisugune värss oli mõjukam kui kõmisevast pateetikast kantud loosungihüüd. «Rünnumehe eeleegia» on kirjutatud eeleegilises distihhonis. Nukravõitu toonid ongi kippunud haarama Hiire meeli, kui ta pöördub tagasi kodukoha, lihtsat visa tööd tegeva maamehe juurde, kes oma tööst ja vaevast küll väga vähe rõõmu saab tunda. «Taltund on meeled ja mehed, kangumas kõuesed mõtted, / moonutet aadete ind, vaadete õiglasem laad.» Ja edasi: «Kahlates kahkluste räga, kust kasva võib küsimusmetsi, / murekalt kaalutled siis, kus siin õigem on siht.» Luuletaja tunneb ennast selles lummuses erakuna. «Matutav mõõn aga jätkub ja moondakse aegu veel enam, / meelekindluses vaid meheks võib jääda nüüd mees!» Ja lõpuks avaldab ta oma edasise programmi:

Kaasa kannates, kaasa kandes töövägede risti
mõnegi vahemaa käid, õnnistab tulev sind aeg,
kuigi tänaste päevade tänuna rajataks sambaid
Rahumägede ra'al — völlale kõrvale teist!

Tollal kirjutas Sütiste oma parimad ühiskonnakriitilised luulekogud, tollal ahis-
tati töörahvavõitlejaid, asjatult ei vihjanud Hiir Rahumägede võllastele. Majan-
duskriisi raskus muserdas tööinimesi, maal aga tabas oksjonihamer paljusid
talusid, viletsus pigistas kehvikut ja popsi:

Sisendand järjesti suurduvat, eemaletõukavat häbi
vanemi krobedad käed, kortsus ja kibestund näod,
nende mõttetü elu, mis meenutas loomalist orjust —
päevad täis lihtlabast tööd, sihiks mil ainumalt leib.

Südamlikud värsid loodusest ja kodust, maast ja inimestest on kirjutatud liht-
sas ja mõistetavas vormis ning mõjuvad vahetumalt kui konstruktsioonilised
võitlusvärsid.

Siin hellust ja õnne, oo, ära sa kurble,
peab jagama kaebleva maaga —
maa unustet, hüljatu muidu ei urble!
Küll paremi päevade saaga
me hallile maale kord teostub,
kaaskõlaks kui südagi eostub!

Tolleaegne kriitika hindas Hiire mõtisklevat laadi. Paljud etteheited aga tehti
estetistlikult positsioonilt: «Ka Hiire viimane värsiraamat näitab päri voolu mine-
kut ajavaimuga: ta on märksa tasakaalustadatum eelmisist kogudest, kir-
jutab ja jutustab enam kui hüüdleb retooritsevalt eelmiste kombel. Võib ka
öelda, et ta on otse intellektuaalselt ühtlustatum oma mõjumissihis, kui eelkäinud
«Puhtevird», mis küll otse särises «kamandavat kodanlust» ründavast paatosest.»
Hiire uut kogu vormi seisukohalt tugevasti sarjates soovitatakse Hiirel õppida
Moskvast «moodsat elunägemist ja nimelt sõnavalikut, poeetikat, selle asemel, et
korrata õiliskommunistlikke tundmusvärsse.» Vihjed olid küllalt selged.

Kui aga 1933. aastal ilmus Erni Hiire viies kogu «Pöörang», siis võttis sõna
Jaan Kärner, nimetades Hiirt õigusega aateluuletajaks, ja põrutas siis: «See on
otse poliitilise päevalehe juhtkirjaniku kangekaelsus, millega Hiir raiub oma raa-
matusse kümneis teisendeis üht ja sama mõtet: pea püsti, armas eesti rahvas,
ära heida meelt!» «Pöörangus» on Hiir vabanenud eelmise kogu resignatsioon-
meeleoludest, on nagu uue ülesande leidnud: sisendada sellele «kaeblevale maale»
ja töövaevas muserdatud inimesele uut jõudu ning optimismi. Selleks ta raiubki
korduvalt üht ja sama. Kärner tunnistab: ««Pöörangu» kandev idee on niisiis
väga elulähedane: töömehe ja töö ülistamine. See on teema variatsioonidega, tut-
tav pealegi Hiire enda eelmisest värsikogust.» Ta pole selle vastu, kuid protestib,
et poeet ei tee vahet «vaba loova töö vahel, mis tõeliselt võib olla ainsaks elu-
sisuks, ja töö vahel, mis on tegelikult vaid sunnitud leivaorjus». Võib märkida,
et eelmises kogus oli see vahe siiski väga selgesti rõhutatud, «Pöörangus» mindi
tõepoolest liiale, selles on Kärneril õigus.

Hiir leiab, et töötav inimene on kõige uue looja, ta ei tohi lasta ennast muser-
dada, temas peab ärkama teadmine, et ta on suuteline maailma paremaks pöö-
rama, oma õnne looma. Ja seepärast — «ellu taas oleme armund!» ja naudime
vähemalt loodust ning inimeste kätetööd. Just niisuguseid tundesooje värsse on
«Pöörangus» rohkesti. Üks kaunimaid ja tuumakamaid on nende hulgas kindlasti
«Päikest täis on salved». Päike on Hiire meeliskujund, mida ta oma optimismi-
sisendustes palju kasutab. Kuid ka siin ei suuda ta jääda aina päikeselise opti-
mismi kandjaks. Pärast fašistide võimuhaaramist pöörab luuletaja koos teiste

progressiivsete kirjanikega oma sõnarelva fašismi vastu («Ohuline laul» jt.), siia kuuluvad ka sünged sügisluuletused ja «Raske talv»:

Nõnda valge kui paber, vekslipaberi karva
üle maa, üle maa, üle maa
vajund lämmatav lumi kõikjal hangena harjul
raske jäigistava sülega!

Resoluutselt hüüab Hiir: «Täit elu või ei midagi!» samanimelises luuletuses:

Ära siis hala
ajal karmil,
mees ellu armund,
paindudes sala
ning võitlusest taandudes —
vaid löö, löö vastu kiusavale saatusele!

6

Kodanlik diktatuur saavutas oma kultuuripoliitikaga siiski, et sotsiaalsete vastuolude käsitlemine kirjanduses taandus. Tollal äratas poleemikat E. Hiire nn. tööeestluse-luule. Nagu eespool nägime, heitis J. Kärner Hiirele ette, et ta ei tee vahet vaba töö ja leivaorjuse vahel ning arvab, et töö iseenesest on kõikevõitev jõud. Kuid Erni Hiir, kes idealiseeris tööd ja oli ise sealjuures asja siiralt võttev idealist, kirjutas ka artikli «Tööeestluse tähised», milles taotles uue ajastu kirjanduse loomist. Ta nägi sünteesi loomist töö ja vaimu vahel. «Nagu omal ajal töö ja töötav inimene kutsus esile ainult haletsevat kaastunnet, nii on viimasel ajal kirjanduses käsitet peamiselt raskusi, viletsusi ja vaimset madalust sel alal, vähem aga on märgit töörõõmu, ilu, jõudu, ülevust ja paatost, mis sageli on saanud tööd ja maisi tegusid.» («Looming» 1935, nr. 3.) Tema ühiskondliku idealismi peamisi eesmärke on «taotleda töö ja töötava inimese väärtustamist». Hiir nägi oma ideaalina seda, et tööinimeseni peavad jõudma kõik vaimsed hüved ja tööline ning haritud inimene peavad saama võrdseks, töö aga auasjaks. Need tema «ühiskondliku idealismi» taotlused on ju põhimõtteliselt head asjad. Iseasi, millal neid loosungeid püstitada. Hiire suur ning siiras armastus tööinimese vastu juba tema luule algusest peale võis ka loogiliselt sellise idealismini viia. Ega ta muidu ühes intervjuus 1936. aastal ütles: «Olen veendunud, et ka lihtne mees teeb sageli tööd samasuguse veendumuse ja ekstaasiga nagu näiteks kirjanik ja teadlane. See on minu nägemus ja elu credo!... Võtkem ja vaadagem lihtsaid vanu töömehi... Pole sugugi õige alahinnata nn. musta tööd. Vahetegemine puhta ja musta töö eraldamiseks on iseenesest juba väär... Minu luules on peidetud ka pilk tulevikku... Positiivsusest loobuda seepärast, et positiivsus on praegu moes, oleks vastik!» («Looming» 1936, nr. 8.)

Hiir ei unustanud ühiskondlikke vastuolusid, vastuolu töö ja kapitali vahel, kuid tollal oli ta idealism veel nii suur, et ta pidas oma ideede rakendamist võimalikuks olemasoleva korra raames. Tema pilk oli pööratud optimistlikult tulevikku, nagu ta ka ise kinnitab ja nagu võis tema luules alati täheldada.

Selles suunas jätkab Hiir oma tegevust mitte ainult luuletajana, vaid ka publitsistina. Vaimu ja töö üheks lähendajaks pidid kujunema raamatukogud, väärtkirjandus pidi jõudma töötava inimeseni küll kirjanduse odavamaks muutmise, küll raamatukogude kaudu, mille töö tuli ümber korraldada. Ta nõudis selleks

ka riiklikku abi. Nii püüdis ta hakata oma programmi realiseerima. Kuid, nagu teada, ei tulnud sellest midagi välja, uus võim ei täitnud poeedi lootusi ja ta hakkas eemalduma oma «tööeestluse» idealistlikelt positsioonidelt, jätmata tööinimese ja töö poetiseerimist.

Kodanliku diktatuuri aegsed luulekogud iseloomustavad Hiire loomingu meelisteemade arendamist, kuid neisse tuleb ka uusi toone.

«S i n i m ä e d» (1935) oli eelmise kogu loogiliseks jätkuks, kuid just siin leidsid «tööeestluse» ideed väljenduse kõigepealt töö- ja isamaalauludes. Tugevamaks kujunes loodus- ja koduluule, mis selles ning järgnevates kogudes moodustab omaette väärtuse. Maailmas toimuvaid sündmusi jälgib Hiir väga tundlikult reageerides. Tema luules juurdunud sõjaohu-teema süveneb ja muutub järjest domineerivamaks.

Eriti teravalt kõlavad ähvardava sõja noodid «Euroopa talves»:

Ja nii saabub öö
nagu raske maharabav löök.
Kuid ei tule magajagi silma und,
sest nüüd ringi huugavad
raadiod kui hingipüüdvad hundid,
ajaviite-helindite sulgudes
sõjaässitust ja rassikiitust ulgudes.

Järgmises kogus «R a u d v ä r s i d» (1937) on «Ohtlik õhtu» üks sügavamalt läbitunnetatuid. Puhkeb Hispaania kodusõda, millele on pühendatud mitu luuletust, nende hulgas «Hommik», kus kirikukellad taovad kiledalt: «Bilbao». Hiir kirjutab, et fašism on rünnakuvalmis. Ta näeb kahte vaenulikku jõudu vastastikku seisvat, need on rahulik ülesehitav töö ning hävitav sõda; ühe luuletuse pealkirjaks panebki ta juba «Kahe sõja vahel».

Parimaid töölaule koondas Hiir 1937. aastal ilmunud valikkogusse «Päikeselised päevad». Järgnevates raamatutes «Palgest palgesse» (1938) ja «Homsele vastu» (1939) on rohkesti looduslühirikat, kuid on ka deklareerivat luulet tööinimesest, vanade teemade kordamist. Sotsiaalsete vastuolude kajastamine leiab Hiire värssides järjest rohkem kohta. Toredad on «Taat» ja «Õhtupoolik». Seoses sõjavastaste mõtetega sagenevad deklaratsioonid. Poeet kutsub kaitsma rahulikku tööd, kutsub ühendama rahvaste jõude. Niisugune on Hiire sõjaeelne luule.

7

1940. aasta suvel, kui Eestis toimus revolutsioon, liitus Erni Hiir nõukogude võimuga. Võttis agaralt osa uue korra kindlustamisest ja nõukoguliku kirjanike liidu loomisest. Esimesel nõukogude aastal töötas ta ajalehe «Tartu Kommunist» toimetuses.

Olen taas vaba ja uhke
vastsünni palangut vaadates,
selles mu armastus puhkeb,
luues ning kaasa jaatades!

Punalippude motiiv, mis oli juba tema esimeses kogus, on nüüd mitmetes luuletustes. Hiir laulab internatsionalismist ja töörahva solidaarsusest, uuest loovast tööst.

Ei ole ühtki tippu,
aeg kuhu kord ei viiks
tööraha võitluslipu,
tööväed et saaksid priiks!

Sõda viis Erni Hiire tagalasse, kus ta astus Nõukogude Liidu Kommunistlikku Parteisse. Ta avaldas sütitavaid värsse, väljendades kindlat veendumust, et õiglus võidab, röövvalutajad purustatakse, tema «nõukogulikust patriotismist, võitlusvalmustusest ja kodumaa-armastusest kantud luuletused leidsid «Punaväelase» lugejate hulgas tunnustust ja hindamist. Karmil lahingutandril elu ja surma peale võitlevad mehed hindasid luulet sellal võib-olla koguni kõrgemalt kui hinnatakse praegu,» ütleb Karl Kivi. («Looming» 1960, nr. 3.)

Hiire sõjaaegsed luuletused ilmusid 1944. aastal kogus «Võidule!» Selle kogu paremik avaldatakse tänavu, fašismi üle võidu saavutamise 25. aastapäeva puhul sarjas «Poedilt sõjaveteranile» koos teiste autorite tollase luulega (eri värsivihi-kutes). Rohkesti on siin deklareerivat, otsest loosungilist luulet kontsentreeritu-malt kui varasemates raamatutes. Praegu on paljusid Hiire seda laadi värsse isegi raske lugeda. Kuid sõjapäevadel oli neil sütitav mõju ja mitte väiksem kui teistel poetidel. Kus tegu on konkreetsete piltide ja kirjeldamisega, seal leiab lugeja veel praegugi soojust ja vahetut tunnet («Lähme, vennad!», «Lähemale», «Sõnum» jt., eriti aga «Kodutee»). Rohkesti sõjaaaja luuletusi on nimetatud kogust välja jäänud ning hiljem valik kogus või kogutud luuletuste raamatus «Külva ja loo!» avaldatud.

1950. aastal ilmunud «Uutele võitule» koondab tagalätöö laule. «Sõja-kevadest» loeme, kuidas tagalas rinde heaks töötavad inimesed vabal ajal hari-vad maalapikesi, et toidulisa saada. Tütar kirjutab rindel viibivale isale:

Kasvand tugevaks oleme. Meie eest
ära muretse, kallid, hea isa!
Raskem osa on käidud kannatusteest,
vastne põld toob ju toidule lisa.

Kriitik arvas tookord, et luuletuses «Sõjakevad» annab autor «liiga suure täht-suse ajamaadele, mida harivad vabrikutöölised», aga üldiselt on Hiir õigesti mõistnud oma ülesannet olla agitaator ja innustaja, kuigi teeb seda abstraktselt. «Luuletaja ülesanne on — näidata meie arenguteed ja tulevikku konkreetseis kujudes.» Kriitik hindab, et autori pilk haarab kõiki elualasid, peale tagalateema ka sõjajärgset ülesehitustööd. Võiksin lisada, et abstraktsus ja raskepärarus ongi Hiire luule selline eripära, mis ei lase ta ideedel mitte alati mõistetavaks ja lähedaseks saada. Kogus «Uutele võitule» on meeldivamad konkreetse ja südama-liku pildiga «Oktoobripeol», «Vene rahvas» ja ka «Lenini linn». Viimastes käsit-leb ta rahvaste sõpruse ja internatsionalismi teemat selgelt ja vahetult. «Vene rahvast» loetakse Hiire sõjajärgse loomingu parimate ning populaarsemate luule-tuste hulka.

1958. aastal ilmunud kogusse «Külva ja loo!» koondas autor oma loomingu paremiku. Mahukas kogu annab hea ülevaate E. Hiire loomingu teest, paljud ühiskondlik-poliitilisi probleeme käsitlevad luuletused pakuvad huvi poeedi loom-ingubiograafia ja kirjandusajaloo seisukohast.

Erni Hiir on alati olnud agitaator, võitleja ja rünnumees. Kogu «Heleda-maks muutub päev» (1967), mille luuletaja on pühendanud Suure Sotsia-listliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevale, sisaldab just sellist agitatsiooni-luulet. Kui kogus «Uutele võitule» tunneb Hiir rõõmu saavutatud võidu üle ning luuletab peremehetundega vabast, loovast ja ülesehitavast tööst, siis vii-

mane kogu väljendab taas rahutust vahepeal sündinud asjade pärast, paljudel puhkudel isegi rahulolematust.

Erni Hiire loomingus hindame tema tööinimese ja töö poetiseerimist, kõrgesti arenenud sotsiaalset vastutust ja kodanikutunnet.

Töö-, rünnu- ja võitluslaulik Erni Hiir saab 29. märtsil 70-aastaseks. Üle viiekümne aasta on ta väsimatult kirjanduse teed tallanud, suure osa sellest ajast ka Kirjanike Liidus ja «Loomingu» toimetuskolleegiumis kirjameeste asju ajades. Inđu ja energiat on Erni Hiirel tublisti olnud ja soovime, et oleks veel kauaks.

Pilk 1969. aasta proosakirjandusse

1

astaülevaadetelgi on kujunenud aegade jooksul oma traditsioonid. Esimesel leheküljel on tavaks üles lugeda ilmunud romaani, jutukogud ja luuleraamatud ning need nime- ja autoritpidi ära nimetada. Näiliselt üsna lihtne ettevõtmine. Ent juba selle esimese traditsioonipärase loetelu juures võib kimpu jääda. Põhjus ikka ühes ja samas ammuräägitus: mida 1969. aasta pikematest teos-

test pidada romaanideks, mida mitte. Toon nad siin ära, siis ehk on ka lugejale selge, et raskused on tõesti olemas. Pikemaid teoseid, mis suuremal või vähemal määral romaani nimetusele kandideerivad, oli sellel aastal üheksa. Need on Hugo Angervaksa «Kelk soo peal», Hans Luige «Kosmodroomidest kaugel», Einar Maasiku «August Anikatsi katsumine», Veera Saare «Ukuaru», Endel Tennovi «Valged laigud kaardil», Rudolf Sirge «Kolmekesi lauas», Mati Undi «Mõrv hotellis», Albert Uustulndi «Meri põleb» ning Enn Vetemaa «Munad hiina moodi». Kui üksnes mahult ulatuslikumaid teoseid romaanideks lugeda, mis meid kirjanduse üldise kahanemistendentsi juures ähvardab varsti jätta päriselt romaanideta, võiks sõelal püsida kolm raamatut: Veera Saare, Uustulndi ja Angervaksa omad. Nii et kuigi see romaanitunnus on üsna kindel ja kergesti käsitsetav, pole ta meie kirjanduse üldpildi huvides sugugi kasulik. Arvestades kujutatava ulatust ning sügavust, võiksime neile lisada «Kolmekesi lauas», «Munad hiina moodi» ja autori pingutusi respektseerides ka Einar Maasiku «August Anikatsi katsumise». Rohkemaks pole minu südametunnistus võimeline. Ent ülejäänud kolmest on kaks — «Valged laigud kaardil» ja «Kosmodroomidest kaugel» — 1967. aasta romaanivõistlusest pärit, nagu teatavad kirjad kaanel. Järelikult on ka nende autorid rohkemale pretendeerinud.

Esiialgu võtan endale vabaduse nimetada kõiki 1969. aasta romaanikandidaate «tingromaanideks», kuigi tavalisest pisut erinevas tähenduses. Kui konservi tingtoos tähistab üht keskmist, normaalmööötmetega konservikarpi, siis tingromaan peaks märkima üht tinglikku romaani, seesugust, nagu oli enamik möödunud aastal ilmunuist. Niisiis, 1969. aasta saagiks kujunes 9 tingromaan.

Jutukogude alal jäid numbrilised näitajad veelgi tagasihoidlikumateks. Väino Ilusa «Üösiiti on kahjulik mõtelda», Erni Krusteni «Okupatsiooni», Ants Saare «Nõiutud ringi», Ilmar Sikemäe «100 lugu» ja Osvald Toominga «Metsade raamatu» kokku lugedes saame arvu viis. Selleski pole midagi ootamatut ega hämmastavat, võib-olla on see õige pisut madalam viimaste aastate keskmisest.

Aasta nagu aasta ikka. Ja alles siis, kui märkad, et see on ühtlasi kaheküm- nenda sajandi kuuenda kümnendi lõpuaasta, ankruaasta, hakkab ta paistma just- kui natuke ebatavalises valguses. Üks kümnend on jälle läbi, viimane aasta oma- moodi kokkuvõtteks ja lõpetuseks sellele, mis on tehtud kümne aasta jooksul. Kirjanduses polnud seda sugugi vähe. Näib, et meie kirjandusse jääb kuues küm- nend eelkõige sotsiaalsete probleemromaanidega, tõsiste, suure üldistusjõuga teostega. Sellised raamatud nagu P. Kuusbergi romaanid, eriti «Andres Lape- teuse juhtum», V. Grossi «Pinginaabrid», E. Vetemaa «Monument» ja «Pillimees»,

V. Iusa «Tuulekülvid» ja veelgi mõned on teosed, mis räägivad oma aja olulisi-
 matest küsimustest siiralt ja sügavalt, südant valutades seal, kus seda vaja, ja
 rõõmustades, kui selleks on põhjust. Need on teosed, mis oma probleemiastetusest
 ja analüüsi sügavusest võivad olla meile eeskujuks küllap veel mitmeteks küm-
 nenditeks. Ei saa öelda, et nad oleksid igakülgselt laitmatud, kunstilise teostuse
 poolest ühtlased. Kui kõrvutada eelnimetatute hulgast kas või selliseid raamatuid
 nagu «Andres Lapeteuse juhtum» ja «Pillimees», siis on mõlemal oma tugevad ja
 nõrgad küljed. Esimene on probleemiastetusest värskem, teravam ja ka sügavam,
 kuid on kirjutatud mõneti pinnapealsemalt ja ebaühtlasemalt. «Pillimees» astub
 mingil määral juba käidud rada, kuid ometi on selle teose psühholoogiline süga-
 vus ja veenvus komponendid, mis tõstavad ta möödunud kümnendi väljapaistva-
 mate teoste hulka.

Teise positiivse joonena kuuekümnendate aastate kirjanduses tuleks kindlasti
 märkida mitmete andekate, omanäoliste noorte ilmumist, mis on juba jätnud oma
 jäljed nii eilsesse kui ka tänasesse kirjandusse. Need aastad tõid raamatukaan-
 tele Mati Undi, Mats Traadi, Enn Vetemaa, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski,
 Viivi Luige ja veel mõnegi nime. Arvestatavateks autoriteks kujunesid Aimée
 Beekman ja Arvo Valton. Oma värske, stambivaba maailmanägemise ja vormi-
 kultuuriga andsid nad kirjandusele juurde sügavust ning omapära; sõna kasuta-
 mine muutus sihipärasemaks, inimese analüüs kirjanduses psühholoogiliseks
 ja mitmekülsemaks. Meisterlikkuse lattu on seatud tunduvalt kõrgemale.

1969. aastat võib vaadelda kui nende protsesside ja suundade teatud arengu-
 järku jõudmise aastat. Koos kõige positiivsega, mida meie kirjandusse tõi suu-
 rema tähelepanu koondumine inimesele, rõhkude kandumine ühiskondlikult
 psühholoogilisele, tõi see ometi kaasa ka tõsisemate sotsiaalsete probleemide järk-
 järgulise taandumise kirjandusest, nende muutumise teisejärgulisteks, seda eriti
 nooremate autorite proosas. Selle protsessiga läks üsna paindlikult kaasa ka kir-
 janduskriitika, pöörates peatähelepanu kirjutatu kunstilistele aspektidele, vähem
 eetilistele. Kirjandus hakkab vähehaaval kapselduma, hakkab ammutama mater-
 jali rohkem varemkirjutatust ja kirjutajast enesest, vähem elust. Kõige selle
 tulemusena on sotsiaalne romaan kümnendi viimaseks aastaks taandunud üpris
 silmapaistmatule kohale.

Võib-olla peaksin veelkordselt täpsustama, mida on siinkohal mõeldud termini
 «sotsiaalne romaan» all. Ei saa ju kuidagi eitada, et ka näiteks Hugo Anger-
 vaksa «Kelk soo peal» või Enn Vetemaa «Munad hiina moodi» on sotsiaalsed
 romaanid, sest nad räägivad ühiskonnast, inimestevahelistest suhetest. Tahaksin
 koguni väita, et Enn Vetemaa «Munad hiina moodi» on oma optimistlikkuse poo-
 lest suure sotsiaalse väärtusega teos, mis tänapäeval, kümnest hirmust ja kartu-
 sest ahistatud inimesekesele annab tuge ja usku. Me teame liiga palju, et olla
 optimistid — see on pisut teravdatud variant habemega anekdoodist. Ja ometi
 on selles palju tõtt. Vetemaa vastab sellele, et kõike ei saa me ikkagi teada, ja
 võib-olla peitub just selles, mida me ei tea, meie peamine šanss. Tõsi, autor nae-
 rab kõigi oma lugejate üle, ta paneb meid koos oma kangelasega surmahirmu
 kannatama, laseb peaaegu juba üle piiri teisele poole astuda, et siis viimastel
 lehekülgedel teatada: kõik oli ainult nali, enesepettus, hallutsinatsioon! Romaani
 sellise lõpuga suudad leppida alles siis, kui oled põhjalikult järele mõelnud. Siis
 leiad, et see on ainuvõimalik.

Ent siiski ei kuulu «Munad hiina moodi» nende sotsiaalsete romaanide kate-
 gooriasse, mida tinglikult võiks nimetada ajastu probleemromaaniks, sotsialismi
 sotsiaalseks romaaniks või veel kuidagi teisiti. Mõtlen selle termini all otseselt
 romaani, mis — muidugi inimese kaudu — analüüsib ja lahkab meie sotsialist-
 liku ühiskonna peamisi ja olulisemaid probleeme, protsesse ja kitsaskohti, võitleb
 ühiskonna edasiminekut tõkestavate nähtuste vastu. Me oleme loonud uue ühis-

konna, kuid me pole kuigivõrd mõelnud sellele, et ka tollel ühiskonnal võivad olla oma mehhanismid ja tegurid, mis — meile esialgu täiesti ettenägematutes suundades ja ootamatult — võivad teatud inimestele mõjuda negatiivselt, tekitada neis hoopis vastuvõetamatuid nihkeid ja protsesse. Küllap peaks niisuguseid asju märkama kõigepealt kirjandus, nagu ta seda parimates teostes ka teinud on.

Sotsiaalne romaan võib oma põhisuunalt olla kriitiline, kuivõrd ta võitleb negatiivsete nähtuste vastu ühiskonnas. Kuid see pole tema põhitunnus. Analüüs ei tarvitse olla kaugeltki kriitiline, võib ju analüüsida ka positiivseid kogemusi. Seni on meie kirjanduses juurdunud siiski peamiselt kriitiline sotsiaalne romaan.

On siis probleemikirjandus päriselt taandunud? Romaani osas paraku küll. Enn Vetemaa «Väike reekviem suupillile», teos, mis sinna alla oleks veel mahtunud, ilmus küll kuuekümnendal aastal, kuid eelmise aasta numbrimärgi all. Ent raskuspunkt on romaanilt kandunud teistele kirjandusliikidele — lühiproosa, ka dramaturgiale. Mitte väga ulatuslikult ja väga silmatorkavalt, ent jäljed endisest probleemromaanist on siiski olemas. Eelkõige Väino Ilusa jutukogus «Öösi on kahjulik mõelda» ja Juhan Smuuli näidendis «Enne, kui saabuvad rebased», ühiskondlikult kaalukat ja meelepsidamisväärset on ka Erni Krusteni «Okupatsioonis» ja Ants Saare «Nõiutud ringis»; vapralt, kuigi küündimatult püüab mõningatele valutavatele kohtadele osutada Ardi Liivese «Monolisk», ühtteist arvestatavat on olnud ka perioodikas. Kui asjale väga optimistlikult läheneda, polegi seda nii hirmus vähe.

Ometi ei ole ka rõõmustamiseks mingit alust ega põhjust. Kuigi meie tõlkekirjandus on kõrgel järjel, «Loomingu» Raamatukogu» suures lugupidamises ja ülevaade maailmakirjandusest üsna põhjalik, on meie kirjandusele kõigest sellest imevähe kasu olnud. Heal juhul piirduvad mõjud väliskirjandusest vormi ülevõtmisega. Et neil tõlketestel peale huvitava vormi on ka suur, üldinimlik ja sageli väga poliitiline sisu, see ei ole meie kirjandusele paraku mingit mõju avaldanud. Ja nii, nagu me vaatame mööda kõigest peamisest, raskest ja tõsisest tänapäeva maailmas, nii vaatame me mööda ka oma elust ja sellest, mis seal sünnib. Tõsi, küpsemate autorite sulest ilmub meilgi töid, mis räägivad näiteks fašistide metsikustest möödunud sõjas. Neid teoseid on olnud, neid tuleb ja need on meile vajalikud, kuigi peab nentima, et me ei suuda neid kirjutada sellisel tasemel, mis maailmakirjandusega võistlema saaks minna. Ei tohiks see meilegi üle jõu käia, see peaks olema selge, kui meenutada leedu kirjanikku Merast, kelle fašismivastased teosed on leidnud väga laialdast tähelepanu. Lisaks on Merase «Viik kestab silmapilgu» tõeliselt suur kirjandus. Ei, võimatut pole selles midagi. Pigemini tuleks öelda, et sellised teemad pole meie kirjanduses moes.

Olgu möödunud sõjaga kuidas on. Aga praegu, täna selgi päeval on meil inimesi, kes rusikat taskus hoiavad. Kust tulevad koolipoisid, kes oma koolikaaslasi peksavad, neid juutideks nimetades? Neid pole ju palju, aga nad on. Kas meie kirjandus vaatab neist mööda sellepärast, et taolistest asjadest armastab meie propaganda mööda vaadata, või ikkagi ainult sellepärast, et kirjandus kipub elust üldse mööda vaatama? See on ränk süüdistus ja seda tuleb ilmselt põhjendada. Püüdkem seda teha mõne õige lihtsa argumendi abil. Et me joomise alal üsna tublisid tulemusi oleme saavutanud, see ei tohiks vist kellelegi enam saladuseks olla. Viimasel ajal on vähemalt ajakirjandus kõigi oma harudega selle peale natuke tõsisemalt vaatama hakanud ja mõnigi kord küsimuse esitanud: mis saab edasi? Kirjanduses meil midagi taolist ei ole. Ei ole meie kirjanduses ühtki arvestatavat subjekti, kes viina tõttu alla käib, ei ainsatki joomise pärast lagunevat perekonda, üksijäänud lapsi või muud, mis tolle nähtusega

alati koos esinevad. Kas see poleks suunavõtt didaktilise kirjanduse poole? Ma ei arva nii. Igast asjast võib kirjutada lapsikult, lapsehoidjalikult ja rumalalt. «Munad hiina moodi» oleks ju ka võinud olla õpetlik lugu sellest, et ei maksa karta igasuguseid haigusi. Meil on raamat, mis üsna ägedalt läheb alkoholismprobleemi kallale ja toob sealtn üsna huvitavaid ja tõsiseid tähelepanekuid — see on Angervaksa «Kelk soo peal». Ent ometigi peab ütleva, et tõelist «joodikuromaani» meil ikkagi pole, Angervaksa heale tahtmisele vaatamata. Liigne õpetlikkus, liigne suunamine ja näpuganäitamine, mida veel täiendavad pikad pedagoogilised teoretiseerimised Villem Raja päevikus — kõik see juhib tähelepanu kõrvale psühholoogiliselt küljelt, romaani raske sisu ei hakka samaväärselt kõlama.

Ometi on see kõige märgitavam sellesuunaline katse. Ülejäänus kujutab meie infantiilne kirjandus üpris värvikalt toredaid ja lõbusaid istumisi, kus vahvad poisid teevad marudaid tempe ja on üldiselt ikka väga toredad poisid. Hiljuti juhtusin nägema üht käsikirja, kus peamiselt klaasitõstmisega tegelevad lõbusad noormehed leiavad, et nende elu on rahapuuduse tõttu veel liiga vähe lõbus, ja otsustavad rahaauto tühjaks röövida. Kuna nad kõik on parajad venimused, läheb see üritus neil luhta. Aga autori jaoks on nad ikka vaid kenad ja sümpaatsed poisid, kes jutu lõpul oma «ärasteenitud» õnne leiavad.

Ent jätkem nüüd meie möödunud aasta kirjanduse ebameeldivad küljed ja püüdkem pisut pikemalt pilku heita sellesse, mis oma eluläheduse ja probleemi-asetuse poolest rõõmustavat oli. Jõudsin need teosed juba ära nimetada. Kuna probleemid kogu kirjanduses on ühised nii romaanil, lühiproosal kui ka näitekirjandusel, ei hakka ma siingi teoseid žanride alusel jagama.

Oma analüüsiivõime, teravuse ja asjalikkusega üllatas küllap paljusid Juhan Smuul. Me teadsime, et ta on publitsist ja humorist, kuid vist poleks osanud oodata, et ta on ka ühiskonnateadlane ja et ta mitmetele valutavatele kohtadele meie elus nii arukalt ja analüüsivalt kallale oskab asuda. Näidendil «Enne, kui saabuvad rebased» on filosoofilis-publitsistliku uurimuse vaieldamatu väärtus. Meie ideelist ühtsust kilustav grupivaim ja nende rühmade pretensioonikas jagelemine on seal sisuliselt ja läbinägevalt välja toodud: nood äärmuslikud ja vastandlikud suunad, mis meie poliitilises ja kultuurielus pidevalt ja pikemat aega eksisteerivad ning tulutult piike murravad — muidugi mitte nende endi arvates —, on toredasti paberile fikseeritud, naeruks ja imestamiseks meile endile ja järelepõlvedele. Seegi, nagu ka mitmed teised 1969. aastal ilmunud näidendid, on allegooriline. Kuid allegooria pole mõeldud näidendi sisu varjamiseks, pigemini kontseptsioonide lõõvamaks ja humoorikamaks esitamiseks. Juhan Smuuli «Pingviinide elu» on võitlev näidend, ja kuigi meie kirjanduskriitika niisugust sõna tavaliselt ei pruugi (äkki on see autori solvamine?), tahaksin väita, et see on parteiline näidend, kirjutatud kommunisti südame ja vastutustundega. Paraku on näidendi kunstilises teostuses küsitavusi, mis ei lase teda võtta nii suure kunsti-teosena, kui ta oma ühiskondliku mõtte poolest pälviks. Kõigepealt on ta sisuliselt lõpuni auditav ja arusaadav neile, kes näidendis toimuvat täielikult mõistavad ja mõtestada suudavad, neile, kes asjadega mingil määral kursis on. Teistele jääb ta natuke naljakaks looks elust pingviinidemaal. Tuleb pidada paratamatuks ja arvestada seda, et tänase kirjanduse mitmetahulisuse juures ei saagi nõuda kõigi teoste ühesugust mõistmist ning vastuvõtmist kõigi lugejate poolt. Ühest või teisest raamatust osasaavate inimeste ringi laiendada — see peaks olema kindlasti ka meie kirjanduskriitika ja kultuuripropaganda eesmärk. Kui suurel määral Uno Lahe «ametkonnastane» satiir näiteks meie kirjandust rikastab, see on omaette küsimus. Aga et ta teatud nähtusena ja osana meie kirjandusse kuulub, selle vastu ei saa vaielda.

Lõpuni ei ole näidendi autor suutnud vältida didaktilisust. Kas seda niisuguses näidendis päriselt vältida on võimalik, seda on raske öelda. Osaliselt kindlasti.

Smuuligi näidendil oleks didaktilisuse maik märgatavalt nõrgem, kui tal oleks olnud teistsugune, mitte nii näpuga ähvardav lõpp — kui te kohe pole paid lapsed, siis... Näidend on omamoodi ka muinasjutt ja küllap on õpetlikkus üks tema möödapääsmatuid komponente. Vähemalt räägitakse muinasjutte lastele niimoodi. Nende õpetlikkust rüütab aga kirev süžee ja imetabased sündmused, mis Smuuli näidendil paraku puuduvad. Lavastuses on leitud küll hulgaliselt vahendeid, mis sündmustikuvaegust korvavad, kuid näidend kirjandusteosena on siiski vähese pinge ja kõitvusega. Kuidagi ei saa öelda, et näidendis puuduks konflikt — siin on neid ülearugi palju. Vastasleeride hingetõmbeta jagelemine, kusjuures kõigile pole leitud võrdset tabavat ning vaimukat teksti, hakkab aga mingil momendil tähelepanust mööda minema. Kontsentreeritus oleks võinud olla suurem. Kõigele öeldule vaatamata pean ma Smuuli näidendit meie kirjanduses ja ühiskondlikus elus omalaadseks nähtuseks, millel on mingil määral asjade paigalepanemisel isegi praktiline väärtus. See pole kirjanduse ülesanne, aga kui ta seda teha suudab, miks siis ka mitte!

Vaimukalt seab inimeste vastutuse ja vastutamatus probleemi üles ka Ardi Liives oma komöödias «Monolisk». Lähtesituatsioon on leidlik, tüübid huvitavad ja probleem vaieldamatult olemas. Komöödiale saab saatuslikuks meie näitekirjanduse igavene ja vist ravimatu häda — lõpuga ei oska autorid midagi peale hakata. Liivese komöödia lõpp muutub labaseks ja võtab tähtmise muiaata ka kõige eelneva üle. Ometi on Liivese näidendis olemas see «midagi», mis temast päris vaiksel mööda minna ei lasknud. Autori tahtmine rääkida ühiskonnas olemasolevast valutavast küsimusest, seda probleemina esitada. Me räägime palju sotsiaalsest tellimusest ning niisugune nähtus on ka olemas. Mitte sellises tähenduses, nagu teda mõnikord kasutatakse — kunstiteoste tellimine ametiasutuste poolt üheks või teiseks tähtpäevaks. Sotsiaalne tellimus peaks olema ühiskonna vajadus ühe või teise kunstiliigi järele, ühe või teise probleemi kajastamise järele kunstis. Seda ei peegelda mitte ainult rahva nõudmine, mis on sõltuv ka maitsest, vaid vastavate probleemide küpsemine, õige momendi kujunemine nende käsitlemiseks. Ja just sellisele sotsiaalsele tellimusele vastas möödunud aastal võib-olla kõige enam näitekirjandus.

Nii pentsik kui see ka pole, ülevaates on siijamaani kõneldud palju näitekirjandusest, kuigi see üldse plaanis polnud. Juba mainitud põhjustele lisaks — et dramaturgia kõige erksamalt vastas sotsiaalsele tellimusele ja et siin peegeldusid mitmed meie kirjandusele iseloomulikud protsessid ning probleemid — võib tuua kolmandagi — asjaolu, et näitekirjandus kõige rohkem kihinat-kahinat tekitas. Ülejäänus läks kõik vaiksemalt ja traditsioonipärasemalt.

Üsna märkamatu tuli ja niisama märkamatu ka läks raamatupoodidest Väino Ilusa jutukogu «Õsiti on kahjulik mõelda». Arvustus võttis teose vastu keskmiselt, jälle rahulikult ja tõsiselt, nagu Ilusa puhul tavaks on kujunenud. Kõik on õige ja seaduspärane: Ilus pole ja tõenäoliselt ei saagi kunagi suurt tähelepanu äratavaks moeautoriks. Selleks on ta liiga asjalik-realistlik, kohati kuivavõitu ja mitte alati sügav inimeste ning elunähtuste analüüsimisel. Ometi võime tema teose möödunud aasta positiivsete saavutuste lahtrisse kanda. Kui paljudele autoritele on meie tänasest elust kirjutamine raskeks, pead valutama panevaks probleemiks, siis Ilus leiab siit küllalt kõnelemis- ja arutlemisväärsust. Tõsi on, et tagantjärele oskame paljusid asju õigemini hinnata, aga kirjandus pole ju kutsutud olema see viimne kohtumõistja, kes kõik asjad õigetele paikadele paneb (kuigi ta seda sageli on teinud). Olgu ta see ja ka teine, me ei tohi alahinnata kirjanduse osa, mis tänasel päeval räägib meist endist, aitab süveneda piinavatesse küsimustesse ja pisinatuke neid ka lahendada. Mitte kommunaalsatiiri meetoditega, vaid kõigepealt sellega, et ka kirjanduse kangelane otsib,

mõtleb ja piinleb. Üksindustunne on tänase maailma üks vaevavamaid tundmusi. Võib-olla on just kirjandusel vahendeid, et seda kuidagi talutavamaks muuta? Igatahes on Ilusa juttude tegelased just sellised otsivad, arutavad ja arukad inimesed, kes sind päris üksi ei jäta. Aeg-ajalt kahmavad nad isegi küllalt tõsistest ja meie jaoks peaaegu puutumatumest küsimustest, nagu seda on rahvusküsimus («Kahekümneks aastaks katkestatud kõnelus»). Ilus ei ütle selle kohta midagi ennekuulmatult uut. Aga et ta sellise küsimuse üldse arutluse alla võtta söandab, seegi on juba midagi. Ilusa juttudel on veel üks väärt omadus: ta oskab ka oma möödunud aegade tegelased päris meie kõrvale tuua ja koos meiega mõtlema panna. Jutus «Kutse» kutsutakse noor inimene maakonna komsomolikomiteesse ja tahetakse teda saata komsorgiks ühte valda, kus eelmine hiljuti bandiitide poolt tapeti. Niisugust lugu oleksime justkui varemgi lugenud. Aga Ilusa «Kutse» pole seesama jutt, mis meile on juba tuttav. Autor oskab oma tegelase anda palju lähedasemalt, inimlikumalt ja mõistetavamalt, kui on olnud teistes samasisulis-tes lugudes. Võib-olla vajutab Iluski vahel nendele moenuppudele, mis suurt osa praegusest kirjandusest püüab ligitõmbavamaks teha — ka siin on tüdrukuga diivanil vähkremist jms. Tundub siiski, et see pole see kõige olulisem hoob, millega Ilus ajaratast tagasi keerab ja Aini meie lähedale toob, kuigi oma osa ta ju mängib. Vahest on veel olulisem, kui ilusti, järk-järgult ja süvenenult näitab autor mõtte kujunemist — kategoorilisest keeldumisest kuni mõistmiseni, et tuleb minna. Mitte lapsepõlvest peale kulakuid vihkav kehvikulaps, nagu varasemas kirjanduses hulgikaupa on serveeritud, vaid üsna meiesugune, mõtleb, tundev ja kõhklusi tahtejõuga ületav inimene on Ain.

Võib-olla teeb Väino Ilus endale natuke liiga lihtsaks vormiprobleemid, eriti kompositsiooni. Mitmetes tema juttudes satuvad inimesed kokku, arutavad oma arutamised — ja ongi kõik. «Kahekümneks aastaks katkestatud kõnelus» näiteks paneb kaks meest konjakiklaasi taha istuma ja vaidlema — võte, mida on palju kasutatud ja mida leiame ka möödunud aasta kirjandusest, kus terve Rudolf Sirge romaan «Kolmekesi lauas» koosneb kolme mehe vestlusest ja meenutustest rongi restoranvagunis. Poleks õiglane sellise vormi vaheldusväärtust eitada. Ent ta esitab sisule, sellele, mis seal laua taga räägitakse, väga suured nõudmised.

Lühijuttude puhul pole see probleem nii suur, kõigepealt vormiküsimuste üle tuleks aga Ilusal edaspidi rohkem mõelda. Seda enam, et ka teistes küllalt huvitavates ja tõsistes lugudes («Tühimik», «Abieluettepanek») jääb maksimaalsest mõjust tugevasti puudu, ja sedagi vist peamiselt materjali kompositsioonilise paigutuse, proportsioonide jms. pärast. Siin on Ilusal veel reserve, mille kasutamisse ei tohiks hooletult suhtuda, sest ta on tõsiselt arvestatav sotsiaalne kirjanik ja tahaks, et tema potentsid saaksid igakülgelt välja arendatud.

Väino Ilusa jutukoguga ühiseid jooni on Ants Saare «Nõiutud ringil» nii teemad valiku kui ka materjali käsitlemise poolest. Kummaski kogus on ka oma «Ühe eluroomaani konspekt». Ants Saar mõtleb möödunud sõja koledustele, meenutab fašistide julmuseid ja inimeste kannatusi tagalas. Kui meenutada, siis on need samad teemad, millega Ants Saar viimase aastakümne jooksul järjekindlalt on tegelnud. Omamoodi tõesti «nõiutud ring», Kõigest sellest on ikka ja jälle vaja kõnelda, mida sissesõvamalt, omalaadsemalt, jõulisemalt, seda parem. Saar on leidnud meeldejäävaid motiive ning kaalukaid süžeesid, kompositsiooniliselt on tema jutud terviklikumad kui Ilusa omad. Halvaks erandiks on ehk ainult «Teotatud maa», mille materjal oma kõledas ebainimlikkuses mõjub rabavalt, minategelase arutlused mitte väga oluliste asjade ümber aga muudavad loo katkendlikuks. Päris stiilist välja läheb jutu lõpp, mis oma ülepaisutatud tundetoonidega vaevalt et emotsionaalse pinget tõstmisele kaasa aitab.

«Nõiutud ring» ei ole paha raamat ja ta on vajalik raamat, aga ikkagi on kahju

sellest, et tänast Jaak Tambut pole Saar meile andnud. Omal ajal pidas Saar kirjaniku jaoks kõige olulisemaks seda, et tal oleksid kodus parajad kummisaapad, millega igal momendil on võimalik otse keset elu astuda. Kas on Saar oma kummisaapad läbi kandnud või on ta asjad vahepeal ümber mõtelnud? Ilusa jutukogu vahetu kontakt tänase ja tema probleemidega — kuigi ka selle autor pole minevikust midagi unustanud — jätab siiski tänapäevasema ja värskema tunde.

Ning veel üks raamatuke, mis räägib möödunud sõja aastatest — Erni Krusteni «Okupatsioon». See on raamat, mis ei meenuta ühtegi varemolnut ja läheneb teemale hoopis uuest aspektist. Siin pole laagreid, piinamisi ega nälgimist, kõik on üsna igapäevane ja isegi lõbus: loo peategelane kurameerib naistega, tunneb end igati hästi; isegi õhurünnaku oskab ta oma huvides ära kasutada ja sel ajal ühe naise voodisse viia, kuid ometi viib see kõik tema hukkumiseni. Just see kontrast ühelt poolt ja lõpu väljapääsmatusetunne teiselt poolt mõjuvad tugevalt.

2

Tänases päevas ja tänastest inimestest on enamik 1969. aasta «tingromaanidest». Kui hakata kiitma, siis märkigem, et ka tegevuskohti ja tööalasid on siin mitmekesiselt — võib öelda, et temaatiline haare on lai. Siin on nii põllumajandus- kui kalurikolhoos («Valged laigud kaardil» ja «Meri põleb»), on tööstusettevõtteid (Sarala autobaas teoses «Kosmodroomidest kaugel» ja isoleerimiskombinaat romaanis «Kelk soo peal»), siin on mitte väga kauge minevik ühes rajooni ajalehetöötajate ühingu («August Anikatsi katsumine») — mida jääb meil oma kirjanduselt veel soovida, kui ta kõiki temaatilisi kitsaskohti ja tänapäeva-põuda kirjanduses nii energiliselt likvideerima on asunud? Statistiliste andmete alusel peaksime vaata et kuuekümmend üheksandat meie kirjanduse pöördeaastaks pidama. Kahju on seda kaunist miraaži järsult hajutada. Autorite pöördumine tänase päeva poole on ju tõesti rõõmustav, samuti nagu on rõõmustav, et meie raamatutes on peale vaimuinimeste ruumi leidnud ka teiste alade töötajad. Ja ikkagi tuleb halastamatult väita, et selles tänapäevases ja eluläheduses on palju näilist, lihtsustatud ja pinnapealset. Ühes teoses vähem, teises rohkem, aga päris tõsise sügavuse, elu nägemiseni kogu ta keerukuses pole jõudnud neist ükski. Kas peavad kõik kirjandusteosed minema alati sügavuti, peegeldama kõige põhilisemat, puudutama kõige olulisemat inimestes ja elus? Küllap on see ideaal, mille poole peame püüdma. Seni, kui me ideaalist üsna lootusetus kauguses asume, tuleb paraku eesti nõukogude kirjanduse hulka arvata ka need teosed, mis sinna kuigi paljut juurde ei anna. Ja alles siis, kui nende teoste erikaal silmatorkavalt suureks muutub, tuleb tahtmine resoluutsemalt küsida: milles on asi? Kust tuleb see vähenõudlike, lihtsakoeliste, elu väheütlevalt ja sisutult kujutavate teoste vool? Näiliselt püüavad autorid lahendada tõsiseid ja printsiipiaalseid küsimusi, räägivad töö teaduslikust organiseerimisest, noorsoo kasvatamisest ja muustki, mis on väga aktuaalne ja oluline. Aga see kõik jääb neis teostes üldisõnaliselt targutamiseks, mis kellelegi midagi juurde ei anna ja kuhugi ei vii.

Terminit «külajutt» on meie kirjanduskriitika varemgi kasutanud. Niisuguse kirjanduse tähistamiseks oleks see vist kõige täpsem nimetus. Ainuke häda, et kaugelki kõik need raamatud ei kõnele küllast. Võib-olla võiks hakata kasutama sõna «rahvajutt», et märkida selliseid, omamoodi üsna loetavalt ja üldarusaadavalt, kuid pinnapealselt kirjutatud teoseid? See ei tarvitseks olla halvustav sõna: ka rahvajutte võib olla halbu ja häid. Termin annaks edasi lihtsalt seda tüüpi loo põhiiseloому.

Niisiis, kõik need viis tingromaani või rahvajuttu. Mida öelda nende lähemaks iseloomustamiseks? Kõigepealt puutub silma üks joon, mis on ühine peaaegu kõigile ja mida on ära märkinud «Edasi» retsensent, kõrvutades A. Uustulndi raamatut «Meri põleb» leedu kirjaniku Avyžiuse teosega «Küla teelahkmed»: see on peaaegu tähttäheleline kokkulangemine süžees. Tennovi jutustuses «Valged laigud kaardil» tuleb mahajäänud kolhoosi noor agronoom Juho Västar; Albert Uustulndi romaanis saadetakse mahajäänud kalurikolhoosi uus esimees Kipper; Hans Luige raamatus «Kosmodroomidest kaugel» tuleb sõjaväest Sarala autobaasi noor autojuht Peeter Linnus; lõpuks, Einar Maasiku «August Anikatsi katsumises» tuleb rajoonilehe toimetuse noor töötaja Peeter Peet. Kõik nad tahavad hakata tööd tegema teistmoodi ja paremini, kui enne tehtud, kõik nad leiavad vastuseisu või vaenlasi endiste töötajate hulgas. Pooltel juhtudel lõpeb lugu kehvastustega (surmasaanuid õnneks pole). Peaaegu nagu kohtukroonika. Oma-moodi siiski üsna kurb sarnasus. Neid noorte inimeste minekuid on muidugi ka elus lõputult palju, kuid see pole ju kunsti jaoks ainus võimalus. Kunst ei salli kordamist. Selline kokkulangemine pole mitte ainult põhisüžees, vaid ulatub parajalt väljakraadituna ka kõigesse muusse. Soliidset kaalutud koguses on neis rahvajuttudes keni väikesi armulugusid, hästi tagasihoidlikult, aga siiski mainitavalt kodukootud seksi, mõni rohkem või vähem paheline naine, kes peategelast hukutab ja tema puhtas armastuses komplikatsioone tekitab — ühesõnaga, on peaaegu et tegelaste ja sündmustiku nomenklatuur, mis väikeste variatsioonidega värskendatult ühest teosest teise rändab. Küll on igas teoses ka oma justkui sügavamad motiivid ja probleemid, mida autor tõstatab; need on kas puht-tööalased, ideoloogilised või veel mingisugused, mis teosele tõsiduse ja probleemse hõngu juurde peavad andma. Siiski jääb see kõik tühjaks butafooriaks, millel eluprobleemide sügavuse ja mitmekülgsusega midagi ühist pole.

Kaugeltki kõiki neid teoseid ei saa ühe vitsaga lüüa. Nende õnnetus on, et niisuguseid ühe aasta kohta liiga palju sai. «Meri põleb», Albert Uustulndi esikromaan, on näiteks üsna tore raamat, mille kõigi märgitud puuduste kõrval on oma küllalt suured voorused; on koloriitsed, hästi tugevate ja selgete joontega antud randlased, eriti Patagoonia, kes oma arukuse ja huumoriga võib asuda meie kirjanduse randlaste esiritta. Autorist on tunda, et ta oma tegelasi, nende elu rööme ja muresid hästi tunneb, seepärast ei jää raamatust pinnapealse probleemitsemise muljet. Täiesti omaette väärtuseks on tegelaste keel, mõnus ja mahlakas, mis selle rääkijad peaaegu piltlikult silme ette manab. Niisuguse keele kõnelejaid ei oska kujutada nina norus luusivate pessimistidena, ja tõesti — Uustulndi raamat on kuidagi kargelt ja rõõmsalt optimistlik. Meie tänase kirjanduse üsnagi nukral taustal mõjub see päris ergutava vaheldusena. Muidugi, teatud stampi ja šablooni mitte ainult selle aasta rahvajuttudega, vaid ka varasematega võrreldes on Uustulndi raamatus olemas. Märgatavalt hõredamaks jäävad romaani negatiivsed tegelased, eriti too salapärane võõras, kes kirjanikul peaaegu sümbolsest antuna alati ilmub ohtlikku sõlmpunkti. Juba selle järgi võib terane lugeja aimata, et tegemist on parteitöötajaga. Ja eks ta nii olegi. Siiski tahaksin ma Uustulndi raamatu aastatoodangu saavutuste poolele paigutada ja soovida, et see esimene autoril mitte viimaseks ei jääks.

Vähem eredust ja omanäolisust, kuid siiski mõned mainitavad positiivsed jooned on ka Tennovi tingromaanil «Valged laigud kaardil». Järgneva joonealuse jutuna rajoonilehes oleks ta silmapaistev saavutus. (Miks ei võikski mõnikord niisuguseid pisikesi jutte enne raamatu ilmumist ka rajoonilehes trükkida?) Tänase päeva kolhoosiküla koos selle peamiste muredega on seal vastuvaidlematult. Ja et autor oma noort kangelat võidukale *happy end*'ile välja ei vii, nagu juhtub teistes tingromaanides, seegi nõuab iseloomu. Tennovi jutt on toredalt asjalik ja väga eluline — kuni momendini, kus tegevusse astub imekaunis Silva ja noormehe

moraalse palge ning terve jutu taseme peadpööritava kiirusega alla viib. Nii Silva ise kui tema iseloomustamiseks kasutatav arsenal on pärit hoopis teist laadi kirjandusest, viisakalt väljendades — ebatõsisest ajaviitelektüürist, mahlakamalt öeldes — vanast ajalehesabast.

Einar Maasiku «August Anikatsi katsumine» seab sihiku näiliselt olulisemale ja tähtsamale, püüab justkui mõnda tõsisemat küsimust vaatluse alla seada ja sellele vastata. Ja seda on õigus oodata ka lugejal. Uuesti käsitlusele võtta vastuolulised viiekümnendad aastad — see eeldab, et autor on leidnud mõne uue vaatenurga või küsimuse, tahab anda tänapäeva seisukohalt uue lahenduse või hinnangu. Lähtesituatsioon seda ju võimaldaks: August Anikats, rajoonilehe toimetaja, on romaanis seatud valiku ette, kas avaldada materjal, mida peab õigeks rajoonikomitee, kuid mitte toimetus, või vastupidi. Anikats otsustab pärast mõningat arupidamist esimese kasuks — ja ongi kõik. Katsumine läheb Anikatsil üsna libedalt. Kuigi tal samal ajal on ka tõsised lahkkelid perekonnas, elab ta need eba-meeldivused üle heas seisundis, magab öösiti rahulikult ja kõik lõpeb väga hästi. Ma ei arva, et Anikats oleks selle situatsiooni pärast pidanud hullumajja sattuma ja meie kirjandust ühe isikukultuse ohvri võrra rikastama. Aga siiski oleks kuidagi selgemalt näha tahtnud, mille nimel ja mille pärast Maasik oma romaani kirjutas. On ju raamatus küll ka huvitavaid mõtteid, keni ütlemisi, mõningaid romaanikonsepte (Mark Semperi lugu) ja veel mõndagi arvestatavat. Pole aga seda kõige põhilisemat: mida tahtis Maasik meile öelda August Anikatsi looga. Kui sealt mitte ise välja lugeda, et mõnelgi meie tänapäevase toimetajal võiks natuke rohkem oma arvamusi ja isiklikku selgroogu olla — isegi hirmsatel isikukultuse aastatel leidis mehi... Lõpptulemusena võib autorile ette heita ikkagi lihtsustamist ja elu pealispinnalist käsitlemist. Teen katset väita, et kui Maasik oleks oma Anikatsile suutnud niisama lähedale jõuda kui Vetemaa oma peategelasele, siis oleks raamat ka sellesama süžee juures suutnud meile midagi anda. Kõik kirjanikud ei saa ega tohi kirjutada ühtemoodi. Aga oma tegelase elu elada, tema mõtteid mõelda, tema tundeid tunda ja tema käitumise impulsside mõista — seda peaks kirjanik ometi suutma. Tõsi, on loomismetodilt erinevaid kirjanikke. Võib-olla võiks siin mingi paralleeli tõmmata näitlejatega. Suurte näitlejate seas olevat neid, kes eluaeg mängivad laval ainult iseennast, ja on ka neid, kes suudavad tõesti sisse elada erinevate inimtüüpide hingeellu ning neid laval kehastada. Küllap on kirjanikega sama lugu: ühed kehastuvad alati ise oma peategelastes (Hint), teised elavad sisse väga erinevatesse tüüpidesse (Vetemaa). Ent mingi sisseelamine peab olema, muidu sünnib reportaaž — kirjanik jutustab kõrvaltaatajana, mida teeb tema kangelane, kuidas ta istub, mida ta mõtleb, kuidas magab... Maasiku ja August Anikatsi vahel näib olevat just selline vahekord. Maasik kui viisakas ajakirjanik jälgib oma tegelast tema tööde ja toimetuste juures, ületamata diskreetsuse piire. Justkui kardaks ta oma tegelast solvata, tabada teda mõnel momendil, mil kõrvalisel isikul poleks sünnis teda näha. Anikats jääb Maasiku ees alati korralikult riietatuks. Ma ei mõtle kõige selle all naturalistlike detailide pakkumist, paljas hiihais päästab vähe. Aga kirjanik peab suutma inimesest rohkem anda, kui me igapäevases suhtlemises ja vestlustes temast teada saame. Minu arvates peab kirjanik suutma oma kangelasest anda kõik olulise. Ja ka ebaolulise. Nii, et me pärast raamatu või jutu lugemist oleksime veel üht inimest tundma õppinud, ühe tuttava võrra rikkamaks saanud. Me peame lugu ka Anikatsist: oma aja kohta oli ta päris tubli ja vapper poiss, ja ega see, et me tema loo teada saime, meid vaesemaks ei teinud. Paraku mitte ka palju rikkamaks.

Peaegu samad sõnad tuleb öelda ka 1969. aasta ülejäänud kahe debüüttoose kohta. Need on Hans Luige «Kosmodroomidest kaugel» ja Hugo Angervaksa «Kelk soo peal». Kummagi autor pole kirjanduselus enam tundmatu, kuid romaani kallal

jõudu proovida on mõlemal esimene kord. Eks esimesed vasikad ole heale tahtmisele vaatamata ennegi aia taha läinud ja eks neid lähe ka tulevikus. Tavaliselt saadavad minekut trööstisõnad: küllap järgmine kord läheb paremini. Luige puhul ei julge ma nii optimistlik olla. «Kosmodroomidest kaugel» on rahvajutt kõigi selle tüüpiliste negatiivsete tunnustega: stampsüžega, pinnapealne, reportaazlik, näiliste probleemide ja näiliste raskustega lugu, mille taga pole tunda elu ega inimesi. Võib-olla häälestab autori vastu veel väga pretensioonikas manipuleerimine igasuguste kaasaegsete loosungitega: me kõik elame raketodroomidel, me kõik saadame rakette õhku, me kõik tüürime tuleviku poole. See on ju lõppude lõpuks õige, aga loosungite kleepimine üsna vähenõudliku teose külge jätab pigemini konjunktuurluse kui kaasajaga tõeliselt siira kaasahõiskamise tunde. Sama mulje jääb kergusest, millega on kujundatud raamatukese karakterid; kergelt tekivad ja hajuvad raskused peategelase, autojuht Peeter Linnuse ees. Ei saa ju mingi tõsine vastane olla direktor Moorits, mees, kes on kujundatud ajalehefõljetonide kõige tüüpilisemate direktorite sise- ja välistunnustega! Võib-olla on kõige lohutum Luige romaanis siiski see, et ta on karikatuurseimal kombel demonstreerinud, mis saab moodsatest vormivõtetest siis, kui neid kasutada niimoodi, muuseas ja jooksu pealt. Luige tegelased, neid on keskmiselt pool tosinat, räägivad lugejaga kõik minavormis. Sealjuures on nende keel, mõttelaad, kõik see, mis jutust välja tulla võib, niivõrd ühesugune ja ilmetu, et alles mõnest ekstra pandud iseloomustavast lausest («Teie vein on solk,» ütleb grusiinlane) märkad, et ammu enam ei räägi see tegelane, kes justkui rääkima pidi. Selle kõnepruugi taga on sama igavad, hallid ja tühjad inimesed. Ma ei taha soovitada, et Luik peaks nad laulukoori laulma või kokakursustele suunama. Ükski neist lihtsalt ei kujune inimeseks kogu selle keerukuses ja sügavuses. On mõtte- ja juturing, mille ümber terve elu käib: raha, kuramaaz ning — tänu peategelasele — töö teaduslik organiseerimine. Kaks esimest on põhilised. Soovite täpsemalt? Kai püüab Kutti, Kutt Jutat, Juta Peetrit ja Raimut, Peeter Jutat, Mariina Peetrit, Giivi Mariinat... Rumalus oleks mängida variseri ja väita, et elus seda ei ole. Küllap on. Aga niimoodi, ilma igasuguse sügavuseta serveeritult jätab see väga armetu mulje. Eriti koos loosungitega. Ju on Luik oma tegelastega tutvumas käinud sellesamas reporterimaneeris, ent teinud seda veel pealispinnalisemalt kui Maasik oma raamatu. Isegi ühtki natuke arvestatavat probleemi pole autorile pihku juhtunud. Ainult töö teaduslik organiseerimine, sest see on moodne ja küllap on sel ka vastaseid. Ning juba sünnibki raamat. Mõni aeg tagasi oleks seda raamatut — seksstseenid maha arvatud — võidud lugeda optimistlikuks noorsooraamatuks. Oli kunagi kujutlus, et noorsooraamat peab olema sile ja tühi nagu munakoor. Nüüd vist peavad need praeguses kirjanduses möödapääsmatud voodistseenid talle täiskaalu andma.

Nelja eelmise teosega võrreldes on Hugo Angervaks siiski oma teed läinud, hoidudes stampsüžest ja näidistegelasest. See on romaani «Kelk soo peal» esimene positiivne punkt. Teine positiivne külg Angervaksa romaanil on see, et ta julgelt sukeldub tänapäeva, läheb üsna noorte inimeste sekka ja püüab kaasa minna nende rõõmude ja raskustega. Raamatu peategelaseks on Einar Reeding, mees, kes kahekümne viie aastasel on jõudnud paljut näha ja mõndagi teha, paraku mitte head. Kasvatuse läbi õpetatud kõigepealt hindama raha ja materiaalseid väärtusi, läheb ta kergesti kaasa kurjategijatega, kes riigi vara riisuvad. Läbi raskuste ja kannatuste tuleb murrang, kuigi Einari tervise hinnaga. Lühikonspekti järgi võib näida, et «Kelk soo peal» on huvitav teos. Paraku on kogu lugu kirja pandud võrdlemisi primitiivselt, tugeva moraliseeriva kallakuga ja psühholoogilise sügavuseta. Kui eelmised raamatud olid vähemalt stiililt ladusad ja kergesti loetavad, siis Angervaksa romaan jätab selleski osas läbitöötamata mulje. Võib-olla on nende raamatute kohta antud hinnangud liiga karmid ja kategoo-

rilised. Ei saa ju eitada, et igas teoses, olgu ta kui tühi tahes, on ikka mõni huvipakkuv motiiv, oma näoga tegelane või seik, mis sind rikastab ja kogemusi juurde annab. Aga ju peab kirjandus suutma rohkemat kui lugejat ainult informeerida asjaolust, et maailmas elab ka selliseid inimesi ja juhtub selliseid asju. Kirjanduse tunnetusliku väärtuse kõrval oleme me päris unustama hakanud selle emotsionaalset väärtust. (Muidugi välja arvatud šokikirjandus, mis nende tormilisele äratamisele püüdleb.) Kirjanduse kõrgeim eesmärk peaks olema see, et ta lugejat emotsionaalselt mõjutada suudab, teda koos tegelastega nutma või naerma, kannatama või vihkama paneb. Igatahes ei tohiks me jääda nende suhtes täiesti ükskõikseks, nagu sünnib Hans Luige raamatu tegelaste puhul. Peeter Linnus näiteks on nii positiivne kangeline, kui üldse ette kujutada võib. Ühtlasi on temas nii vähe seda, mis teeks temast oma aja ja oma keskkonna kordumatu indiviidi, et kohe pärast lugemist võime ta täielikult unustada. Angervaksa Einar on huvitavam, tema saatusele võib tasapisi isegi kaasa tundma hakata. Võib-olla on autor teda isegi liiga sümpaatsena näinud — suhtumises Volodjasse, onusse jms. lööb tal vahel välja nii hell sisetunne, et ei tahaks uskuda temast kurjategijat. Sealjuures on kirjanik tema ümberkasvatamiseks kulutanud peaaegu mõeldamatu hulga vahendeid: Einar satub uurimise alla, teda ähvardab vangistamine, ta hakkab jälle jooma ja naine läheb tema juurest minema. Lõpuks laseb Angervaks Einarit veel põgenemisel vigaseks hüpata. Karistus ei tee inimesest inimest, kui teda enne olemas pole. Aga kirjanikul on õigus oma tegelast ka hakkamasinast läbi lasta, kui ta seda soovib. Me võime tagantjärele protesteerida, kuid ega see enam aita. Küllap on autoril olnud sellegagi oma ilus ja õpetlik tagamõte: kurjale teele astuda on kerge, sealt tagasi tulla aga hirmus raske. Niimoodi tõesti on.

3

Milliste inimestega teeb meid tuttavaks 1969. aasta kirjandus? Traditsioonikohaselt tuleb nentida, et inimest, kes selgesti teab oma teed elus, tugevat ja oma õigsuses veendunud kangelast ei ole meil selgi aastal. Üks küll oli, aga see suri ära ja jäi 1968. aasta numbriga raamatu kaante vahele. See oli Heiki — Vetemaa raamatust «Väike reekviem suupillile». Heiki terviklikkus, kindlus ja optimism jäävad kauaks meelde, kummutades väite, et raskete siseheitlusteta ei saa sündida meeldejäätavat karakterit. Sealjuures on imelik, et kui püüad Heiki iseloomustamiseks midagi väga olulist öelda, siis seda öieti polegi. Heiki lihtsalt on selline, nagu ta on. Tundub, et see olemine on kõige täpsem iseloomustus ka teisele Vetemaa tegelasele, kes jääb kirjanduslukku juba 1969. aastast, «Munad hiina moodi» peategelasele Jaanile, kes vaieldamatult võib pretendeerida möödunud aasta huvitavaima kangelase tiitlile. Kui tema iseloomustamiseks midagi öelda, siis kõigepealt seda, et autor on osanud väga täpselt tabada niisuguse inimese suhteid maailmaga. Kõik tema jaoks olemasolev piirdub haigusega; isegi oma last näeb ta ainult läbi selle prisma, et temast keegi järele jääb. Surmale mõtlemine isenesest on tal juba haigus, kinnisidee, mis terves raamatus ähvardavalt oma musti varje laotab ja ainult endale mõelda käsib. On momente, kus autor ta mõneks ajaks eemale lükkab, et siis ootamatult ja ähvardavalt uuesti kohale tuua. «Munad hiina moodi» võiks olla sünge ja raske raamat. Et ta seda pole, näitab autori iseseisvust, tema allumatust moe diktaadile. Vetemaa Jaan on praegusel kujul mitte traagiline kangeline, vaid suur näitleja, kes mängib maailma ja iseenda ees, haletsedes ennast ja heites maailmale ette ükskõiksust. Kuid see mäng on antud nii peenelt, et tõelisest seda eraldada pole peaaegu võimalik. Nii usub ja väriseb lugeja koos Jaaniga. Kulminatsioon on Jaanika voodi äärel — sealt pole enam võimalik kaugemale minna, emotsionaalne läbiraputus

on täielik ja me jätame tegelasega hüvasti (või nutame omaenda surisängi vee-
rel, kes sellest enam õieti aru saab). Nüüd jääb üle ainult surra. Või naerda, nagu
on eelistanud Vetemaa. Aga see pole vabanemisnaer, kõige unustamise naer. Sel-
leks on Vetemaa raamatu põhitoon siiski küllalt tõsine. Pealetungiv ja taanduv
surmavari pole viirastus, see on reaalselt olemas, nagu olid ja kadusid nukuteatri
kunstnik, muktud poiss ja nagu kaob mureleid näsinud vanamees. *Memento
mori*. Kuid mitte enne, kui sinu aeg on kätte jõudnud.

Teist samaväärset karakterit möödunud aasta kirjandusest pole vist võimalik
leida. Ent neid tegelasi, kes sealt meelde on jäänud, mõtlema ja meenutama pan-
nud, on kindlasti rohkem. Kuigi Veera Saare «Ukuaru» esimene osa on kirju-
tatud aastatest enne sõda, on midagi laemat, üle ajastute ja maade ulatuvat kogu
romaanis, Minna kujus, tema väsimatus jõus ja visaduses. Võib-olla on mu veen-
dumus vanamoeline, kuid ometi tahaksin jääda kindlaks mõttele, et kirjandus
võib aidata inimesel elada. Alates vanast juutide legendist, mis jutustab esimes-
test inimestest Aadamast ja Eevast, kuni Vargamäe Andrese ja Kröödani on kir-
jandus käskinud inimesel palehigis tööd teha ja valuga lapsi sünnitada. See igi-
kestva järgnevuse seaduspärasus, see, et juba maailma algusest saadik on inime-
sed oma tööd teinud ja lapsi kasvatanud, ju see aitab inimesel oma kohta leida
ka tänases vastuoluderohkes, keerulises ja sageli ebasõbralikus maailmas. Kui
kirjandus oskab mingilgi määral edasi anda seda järjekestvust, inimese suurimat
missiooni, ju pole see siis enam päris tühi kirjandus. Seda tahaks öelda ka Veera
Saare «Ukuaru» ja Ukuaru Minna kohta. Tõsi, Minna on autoril kavandatud
nähtavasti väga suure, väga tugeva ja väga vapra naisena. Kõigis oma tegemistes
ja toimetustes Minna ju selline ongi. Tema kaugelki mitte kerge elu kujutamisel
on Saar paiguti jõudnud väga tõsiste, suure emotsionaalse pingega laetud olukor-
dade jäädvustamiseni. Meelde on jäänud näiteks Minna öine rännak Ukuarult
Jäniõele ja tagasi. Situatsioon on selline, et lugeja paratamatult hakkab Minnale
kaasa tundma ja tema meest põlgama. Ometi ei lepi autor sellega; nii sel kui
mitmel teisel puhul tahab ta Minna suuremeelsust ja Aksli hoolimatust veel
mitmekordselt alla kriipsutada, juba ennegi selget uuesti seletada. Tagajärg:
Minna suurusest hakkab midagi tasapisi ära pudenema, ta muutub mitte niivõrd
suureks kui lihtsalt kannatlikuks ja arvestavaks naiseks. Ei saa ju inimene lõpu-
tult taluda teise ükskõiksust, mugavust, hoolimatust; kui ta seda siiski teeb,
võime teda suure asemel pigem tuimaks pidada. Tänapäeval oleks Minna Aksli
juurest tingimata ära läinud, nii nagu läks Kaili Peedi juurest, kuigi näiliselt
hoopis teistel põhjustel. Peame me Minnale kaasa tundma, et temale ja tollel ajal
üldse oleks lahkumine mõeldamatu olnud?

Terve «Ukuaru» suhtes on küllap kõige põhilisem see mõte, mida väljendas
Ülle Kurs oma arvustuses: «Ukuaru» puhul tuleb eriti meeles pidada, et kirjan-
duslikke maitseid on mitmesuguseid, igauks otsib lugedes raamatust oma maitset
mööda. «Ukuaru» kohta on öelnud väga paljud inimesed, et see on nende jaoks
hea raamat, ja ma leian, et see on täiesti loomulik. Vaevalt et maailmakirjandu-
seski leidub teost, mille kohta kõik lugejad üksmeelselt ühesuguse hinnangu
annaksid. Kirjanduse rikkuse tunnuseks peaks olema see, kui ta võimalikult
suuremas ulatuses erineva maitsega lugejaid rahuldada suudab. Veera Saare
romaanis on ratsionaalsema lugeja jaoks vähe mõttepinget, natuke liiga palju
tundlemist, mida juba varem on märgitud. Ent oma loodusearmastuse, sitkete ja
visade tööinimeste ja poeetilisusega suudab ta küllap kõigile midagi anda.

Ja veel teinegi naiskuju möödunud aastast paneb ennast meenutama. See on
Rudolf Sirge Merike romaanist «Kolmekesi lauas», mis ilmus ajakirjas «Loo-
ming». «Sirp ja Vasar» oma annotatsioonis märgib, et see on romaan ühe töölis-
nooruki kujunemisest pöördeliste ühiskondlike sündmuste ajastul. Mulle tundub
teos siiski rohkem romaanina ühest suurest nukrast armastusest, mille taustaks

on ajastu pöördelised sündmused. Pisikeste, armetute, ühest magamisest teiseni kulgevate armatsemiste lakkamatus voolus on sotsiaalne tellimus sellise suure, tõsise armastuse kujutamise järele kindlasti olemas. Kas maksab niisugust armastust oodata ja kas tasub sellele elada, sellele küsimusele ei vasta ka Sirge jaatavalt. Pigemini on see möödapääsmatus, paratamatus, et Merike kunagi ehitusmehe Vihtra teele sattus ja see temast enam vabaneda ei suutnud. On ta seetõttu õnnelikum olnud? Autor ei püüa edasi anda emotsionaalseid seisundeid, ta ei räägi oma tegelaste tunnetest otsesõnu, ei kasuta termineid «õnnelik—õnnetu». Aga kõik muud suhted on olnud juhuslikkused, millest ta kangelane on üsna kergesti üle saanud ja eemale läinud, sellest ühest ei saanud. Vihtra ei saa Merikest kunagi omaks nimetada, ehkki ta terve elu teda ootab ja ootaks veelgi, kui Merikese surm seda mõttetuks ei muudaks. Suur ja saatuslik paratamatus? Või siiski ainult saatuslik viga momendil, mil oleks eluõnne nimel kõik kaalule panema pidanud, kui oleks jätkunud julgust? Vihtra elukäigust, mille ta restoranvaguni laua taga oma kahele kaaslasele, pastor Herkile ja ajakirjanik Taranile, üksipulgi lahti harutab, leiame ehk sellegi momendi. Tööstuskooli õpetajana Kupu suurralus masinat remontides leiab ta armu peretütret, kunagise koolikaaslase ja viuldaja silmis. Armunud noored on aidas, peaaegu kõik tõkked juba ületatud... Äkki hüütakse väljast poissi. Ja ta jätab Merikese sinnapaika ning jookseb, kõrvus kumisemas võib-olla et hõigatud sõna — «Käsuhan!».

Kas võib see olla põhjuseks tüdrukule, hiljem naisele, igasuguste suhete resoluutseks lõpetamiseks? Vist võib. Eriti kui see naine on nii uhke, iseteadev ja enesekindel kui Merike. Kaks korda jõuab ta abielluda, ent pärast sõda on ta jällegi lesk ja elab üsna Vihtra käealuses. Kas ka mitte nüüd, kus Vihtra suudaks teda majanduslikult abistada ja küllap ka kahele poisile isaks olla? Kuid naine jääb lõpuni endale kindlaks — pole vaja, lapsed ei taha, kaks vana varest jäävad ka koos olles üksikuks... Romaani esimese poole kangelannat võib mõista; ta polnud talle vastuvõetav mees, kes tegi alati, mis kästi, suutmata ise otsustada ja jagada, kas ta peab just seda tegema või mitte. Niisamuti, juhuslikkuste kokkusattumise tõttu läheb Vihtra ju ka koos nõukogude võimuga ja muutub varsti küllalt tähtsaks tegelaseks... Olukorrad otsustavad, tema on nendes üsna abitu. Samasugune mulje jääb naisele kindlasti ka siis, kui ta läheb Vihtra käest oma äraviidud õele abi otsima. Ka siis piirdub mees üldiste juttudega ajast ja paratamatusest. Ei, õige aeg oli mööda läinud ja teed tagasi polnud. Aga pärast sõda? Seal ei suuda Merikest enam mõista. Kas oli ta kaotanud usu, olles kaks korda üksikuks jäänud? Inimene peaks alati suutma uskuda vähemalt õnne võimalusse. Et Merike nii kindlalt nii Vihtra kui kõigi teiste lähenemiskatsed tagasi lükkab, jätab pigem tundetuse ja külmuse mulje. Mitte «meeletu, meeletu Merike», nagu ohkavad mehed (ei ütleks, et väga heas stiilis) pärast jutustuse lõppu, vaid «külm, külm Merike». Aga võib-olla peaks ajastu naise ideaalkuju just selline kättesaamatu ja üksikõikne olemagi? Sirge igatahes teeb ta selleks. Sest kui kunstlik või kui usutav on taoline situatsioon, on ta ometi olemas: ka kaks teist meest laua tagant tunnevad Merikest, on temasse kergelt armunud olnud ja halastamatult tagasi tõugatud. Ent vaevalt tänapäeva naine ihaldabki seda «kättesaamatu jumalanna» küllalt küsitava väärtusega ja rasket seisundit. Pigem jõuab tõe lähemale Tennov, kes arvab, et «naine on tark ja tubli ja hingepõhjani rahuldatud, kui saab pühapäeval võtta oma viksid lapsed ja hästi toidetud korraliku mehe käekõrvale ning näidata tuttavatele». Küllap oleks Merikegi eelistanud seda üsna vähenõudlikku, kuid ometi väga inimlikku seisundit tollele jumalanna ja ideaalkuju kõrgele asendile. Ju ta ei julgenud proovida, kartis veel kord pettuda — ja jääb inimesena kuidagi ratsionaalseks ning kaugeks.

Võrratult vähem ridu võtab enda alla vanaeit, kes oma tugevuselt ja kanguselt kõik eelnevad üle lööb. Temas pole enam Minna «suure südame» haledat pehmust

ega vist halastustki. Aga ta on tohutult suur oma teadmises, et inimene oma kohustustest ei pääse, olgu tal kuitahes raske. Just temas näen ma seda inimeste jaoks igaveste teemade, igavese vastutuse kehastamist, oma osa mõistmist, mida sa pead täitma, kui sa oled inimene. See on Ukuaru eit, Minna ema, kellega on seotud võib-olla et romaani tugevaimad leheküljed. Mitte enam romaani teises osas, kus ta just nagu tuhmub, muutub traditsiooniliseks vanaemaks ja ainult üsna harva meenutab endist kange hingega, karmi ja nõudlikku eite. Suureks ja kõikemõistvaks muutub Minna ema siis, kui Aksel surma saab. Halastamatult sunnib ta tüdriku taga, teades, et ainuke, mis tema jälle elama võib panna, on oma kohustuste tajumine. Tema puhul ei ole Veera Saar kordagi läinud sellele pisut liiga tundlevale käsitluslaadile, mis Minna puhul ikka ja jälle esile tuleb. Meenu-tagem kas või seda stseeni, kus liikumisvõimetu eit pliiidi juurde roomab. Siin võiks ju nutta, sest sündmuse raskus ise lubab seda. Aga nii eit kui ka autor jäävad rangeks ja tugevaks.

Kiindumus Artu ja Enn-Aksli vastu on selle karakteri puhul loomumane ja mõistetav. Eit ei pea vajalikuks oma kiindumust varjata, see on tema jaoks loomulik, et ta oma viimast ja ainsat poega teistest kallimaks peab. Ja sedagi ei püüa ta varjata, kuidas ja kui väga ta oma kaugele läinud pojalt kirja ootab — asjatult, nagu on oodanud paljud emad. Tema looduslikkus, igasuguse teeskluse puudumine on antud autoril kuidagi väga värskelt ja suure mõistmisega.

Sama romaani teisest osast on pärit veel üks inimene, keda teiste sekka ära unustada ei saa. On ju temal kõige rohkem neid jooni, mida me otsime oma tänase kirjanduse kangelaselt. Peet Arras on tugev, pealehakkaja, tahtekindel poiss, kes oma plaanide elluviimisel läheb kas või seinast läbi. Tema jaoks pole kord ettevõetust faganemisteed ja armu ei anna ta kellelegi. Loomulikult pole tal sellise karakteriga elus kerge. Ja polegi nii lihtne öelda, kellel arusaamatustes õigus oli — kas tema naisel Kailil või Peedil. Kui siamaani on arvustus näinud Peedis laitmatut perekonnaisa ja süü rohkem Kaili õlgadele veeretanud, tundub mulle, et Peet oma rabaduses, oma plaanide ja ettevõtmiste fetišeerimises ning naise taotluste alahindamises väärleb vähemalt sama palju etteheiteid kui Kaili. Ei otsinud ju naine lihtsalt mugavust ja kergemat äraelamist, kui ta näiteks lehmapidamisest keeldus. Kailil oli tema töö, eriti mets, kõigest tähtsam, ja see, et Peet teda kodu ja kantselei külge aheldada püüdis, kindlasti üks olulisemaid tegureid lahkelides. Kodust põgenemises on ta muidugi süüdi. Või on süüdi hoopis Veera Saar? Aga ta ju igatseb pidevalt oma lapse järele ja püüab ta eest niipalju hoolitseda kui üldse võimalik. Peet on tubli mees, vastu ei saa vaielda. Kuid ka tubli mees peab vaatama, et tema tublidus mõne teise nõrkuse põhjuseks ei saa. Teistele mõtlema ta igatahes polnud harjunud. Ja omamoodi on ta Aksli tänapäevane paralleel, tahtis seda autor või mitte.

Kui sellest tegelaste rittaseadmisest mingeid üldistusi taotleda, võiks öelda, et aasta saak huvitavate tegelaste poolest polnud kuigi suur, nagu ta polnud suur ka meeldejäävate teoste poolest. Küllap sünnivad suured kirjanduslikud kujud ainult suures kirjanduses. Või siis suudab suur kuju ka teose suureks teha. Muidugi polnud siin nimetatud ainsad, keda mainida tasuks. Paljud on märgitud juba eespool ja ega kõiki ritta panna jõua. Eriti neid, kes on välgatanud lühiproosas.

Erinevalt paljudest eelmistest aastatest on meie teoste lehekülgedele ilmunud hulgaliselt huvitavaid ja arvestatavaid naiskujusid, kes ilmselt ka kirjanduses hakkavad endale seda positsiooni saavutama, mis neil on elus. Vähemalt üks punkt, milles kirjandus elule kuidagi ligemale astub!

Püüdes mingit pilti saada meie homse päeva proosakirjandusest, tuleks kindlasti üle vaadata need noored jõud, kes on alles astunud kirjutajate ridadesse, aga kindlasti ka need, kes esimese tuule tiibadesse said möödunud aastakümne jooksul. Viimastest alustada on lihtsam. Millise koha meie tänases kirjanduses on omandanud need kirjamehed, keda üles lugesin päris loo algul? Loomulikult tuleb jutt ainult nendest, kes on kirjutanud proosat — kas siis luule kõrvalt või olnudki põhiliselt proosameesteks.

Märksa rohkem kui temast kirjandusse astumisel oodata oskasime, on proosakirjanikuna andnud meie kirjandusele Enn Vetemaa. Tema esimesed katsetused olid kenad, humoristlikud ja andekad, kuid mitte rohkem. Esimestel kirjutamise aastatel oli ta luuletajana vaimukas, terav, vähem sügav, kuid ometi autor, kelle esinemist ootasid alati huviga. «Monument» äratas tähelepanu, pani endast kõnelema ja tekitas väikesi skandaalikesi, nagu meie kirjanduses möödapääsmatuks on kujunenud. Niipea kui keegi kirjutab natuke teistmoodi, kui on kirjutatud viimase viie aasta jooksul (muidugi arvates «skandaalse» loo ilmumise), läheb lahti kujuteldamatu möll: keegi ründab, keegi kaitseb, keegi saab kuskilt märkuse; seejärel tormavad kohale terved kaitsjate armeed, ja kui noor autor varem ei teadnud, kui andekas ja enneolematu ta on, siis pärast kõike seda on ta tehtud mees — potentsiaalne tulevane klassik. See on tüüpsüzee, ent õnneks leidub ka erandeid. Vetemaa tuli «Monumendi»-loost välja peaaegu muutumatu ja kirjutab kohe seejärel mõneti veel teravamana ja poliitilisema «Pillimehe», millele järgnes «Väike reekviem suupillile». Need kõik on ühiskondlikult hoiakult ja probleemnägemiselt tõsised sotsiaalsed teosed. Meie kirjanduse jaoks on Vetemaa kuidagi väga õnnelik nähtus, ta oskab suure ühiskondliku probleemi ühendada sügava psühholoogilise analüüsiga. Ja nii on tema looming kujunenud oma-moodi vahelüliks kahe põlvkonna loomingu vahel, tõestades mõlema tänapäevasust ning vajalikkust. Kui tema kolm esimest raamatut kaldusid rohkem probleemikirjanduse poole, siis viimane, «Munad hiina moodi», on täielikult süva-psühholoogiline teos — kaugeltki mitte ilma sotsiaalse missioonita, kuid siiski mitte nii ulatusliku ühiskondliku kandepinnaga kui varasemad. Ma ei ütle, nagu mul sellest kahju poleks, kui Vetemaa probleemromaanile jäädavalt selja peaks pöörama. Kuid igatahes on suur asi, kui ta edasi kirjutab niisuguseid romaane, nagu on «Munad hiina moodi». Vetemaa andekus ja suhteline noorus kirjamehena tagavad, et meie homsel proosal on olemas autor, kellelt võime oodata tõeliselt suurde kirjandusse kuuluvaid teoseid. Julgen seda öelda, sest kui ta oma esimese romaani puhul tekkinud kärast tähtsust täis ei läinud, siis nüüd enam ka ei lähe. Vetemaa puhul võime tõdeda, et ta on jõudnud orbiidile.

Mati Undi kohta ma seda nii veendunult väita ei julgeks. Ta on kirjutanud huvitavaid, sügavaid, värskeid raamatuid, nagu «Elu võimalikkusest kosmoses» või varasemad asjad, mis talle kirjamehekuulsuse ju õieti kätte tõid. Aga seda positsiooni, mida talle oleks võinud ennustada pärast debüütteoseid, ta meie kirjanduses praegu veel omandanud pole. Ei oleks õige öelda, et ta ennast kordama või paigale tammuma on jäänud. «Mõrv hotellis» on hoopis teiselaadiline kui ta varasemad asjad, ja selles laadis kindlasti mitte halvasti tehtud raamat. Ma ei arva, et tolle teose peamiseks puuduseks oleks nõrk kunstiline teostus, ebakvaliteetsem sõna kasutamine kui Undi teistes töödes, nagu sedagi küll veendunult, kuid mitte veenvalt väitis Maie Kalda «Sirbis ja Vasaras». Asi pole stiilis, vaid eelkõige selles, et paljutähenduslikku vormi pole Unt suutnud sisse panna niisama paljutähenduslikku ja sügavat sisu. Seoses «Mõrvaga» on rohkem kui kord meenutatud Kafka «Juurdlust», ja ma arvan, et mitte päris põhjuseta. Aga kui Kafka on sügavalt ja valusalt sotsiaalne kirjanik, kes paneb lugeja vihkama oma

maailmas valitsevat ebainimlikku süsteemi, siis Unt ei suuda oma peategelase kannatustele leida kaugeltki samaväärset tagamaad. Kogu Undi hotell, tapmised, mõrvapid, administraatorid ja kõik reaaliid, millel peaks olema kindel mõtestatus, jäävad abstraktseteks ega hakka meile midagi kõnelema. Võib-olla kõlab kõik see Undi enda jaoks teistsiti, kuid kunstnik ei loo ju ainult endale. Me ajame taga mõrvareid, kuid tegelikult oleme ise mõrvapid, väidab Mati Unt. Võib-olla on selles ülekantud tähenduses ka tõtt, ent seegi jääb liiga kaugeks, liiga mõistuslikuks aruteluks. Rohkem hakkab piinama inimliku üksinduse teema; ka selles hotellis elab igaüks oma, teistest täielikult äralõigatud elu, ja seda vaevavat üksindust on Unt suutnud küllalt sugestiivselt edasi anda. Ent «Mõrv hotellis» pole kirjutatud ilmselt mitte selleks. On see täielikult asotsiaalne teos? Nii viisi ei saa vist küll väita. Ka oma tinglikkuses püüab ta lahata inimvahekordi, hukka mõista ükskõiksust, kannatab ebakohtade pärast inimeste vahekordades. Aga suurt mõtestatust, teist plaani, mis tinglikkuse lugeja jaoks kõlama paneb ja kirjandusest suure, üldinimliku nähtuse teeb, seda Undil ei ole. Et kirjanik praegu visalt ja kõrvalekaldumatult eksperimenteerimiste teeb läheb, seda tõestavad ka ta möödunud aasta perioodikas ilmunud lühijutud — «Sünnipäev» ja teised, sama tinglikud ja raskesti desifreeritavad kui «Mõrv hotelliski». Kui kirjanik teab, mille pärast ja mille nimel ta eksperimenteerib, siis oleks vist äärmiselt rumal minna ja öelda: «Jäta järele, «Kollane kass» ja «Võlg» olid palju paremad.» Iga kirjaniku loomingu on paratamatult perioode, kus niimoodi, nagu ta varem kirjutas, enam kirjutada ei saa, uut teed aga veel leitud pole. Muidugi, viisteist aastat tagasi oleks asi lihtne olnud — ideoloogiline diversioon ja kõik. Labidaga lüües on kerge inimest tappa, aga seda ei tohi. Viimasel ajal on Undi loomingu kohta kriitilisi märkusi ilmunud ka ajakirjanduses. Loomulikult oleks vale teha nägu, et kõik on korras ja just niimoodi tuleb edasi minna. Tahaks ainult loota, et Unt oma tee leiab ja meie kirjanduses tema jaoks ammu valmis seatud klassikupositsiooni teenitult sisse võtab.

Paul-Eerik Rummo on eelkõige luuletaja. Ent tema kaks näidendit, «Võorad inimesed» ja «Tuhkatriinumäng», on tähelepanu äratanud. Mõlemaga — esimesega vähem, teisega pikemalt — on kaasas käinud arutlused, arvamuste kokkupõrked, ülistamised ja mahategemised. Väikeses osas avalikult, suures osas kulis-side taga. Üks on kindel: kui teos annab alust vaidlemiseks, siis päris tühi ta pole. «Tuhkatriinumäng» on vaieldamatult tõsine kunstiteos, filosoofilise põhikoega näidend, millel on inimestele küllalt tõsiseid asju öelda. Elu paneb meid kõiki otsima oma Tuhkatriinut, kuid kui paljudele ta selle õige kätte annab, see on teadmata ja jääb teadmata, väidab autor. Igatahes ei saa me ise selles kunagi kindlad olla. Enda ja meid ümbritseva maailma ebatäiuslikkuse tunnetamine on inimlik ja selle vastu vaielda poleks mingit mõtet — on see ju siiski ka üks tõukejõud, mis viib inimkonda edasi. Pigemini võiks hakata vaidlema «Tuhkatriinumängu» autoriga mängureeglite rikkumise pärast. Näidend on ju mäng, muinasjutt, legend inimestele ja inimestest igavesest ajast igavesti. Muinasjutu jutustamisel on oma tavad, oma sümbolika, oma mänguvahendid, millega autor oma muinasjuttu konkretiseerib, sellele aja, koha ja tingimused annab. Paul-Eerik Rummo tingmärgid ja reaaliid pole muinasjutu omad. Ei ole selles sadat, ei seitset ega seitsetkümmend aastat. Muinasjutu sümbolarvude asemel on selles näidendis hoopis niisugused, mis sunnivad kõige kõnesoleva taga otsima aja kajastusi. Sama teevad mitmed tegelased ja repliigid. Selle asemel et olla vana muinasjutt uue sisuga, muutub «Tuhkatriinumäng» justkui päevakajaliseks pamfletiks. Aga mitte selliseks, millest oleks kindlalt võimalik midagi selget ja konkreetset välja lugeda. (Ma räägin ikkagi näidendist kui kirjandusteosest.) Ei tea, kas autor kõike seda taotles või mitte. Sama teed, kuigi lihtsustatumalt ja mitte nii kõrgel kunstilisel tasemel, käib Mati Undi «Phaethon, päikese poeg».

Ma ei ole mitte mingil määral kriitilise suuna vastu kirjanduses. Olen seda deklareerinud varem ja olen valmis kinnitama edaspidi: need, kes nõuavad ainult kõige tehtu kiitmist, tahavad tervet meie ühiskonda määrata paigaltammumisele. Edasi saab minna ainult siis, kui tead, mida tuleb teha teisiti. Muidugi on hea, kui kirjandus suudab öelda ka seda, kuidas just teha tuleb, aga nõuda seda otseselt ei saa. Kuid ma ei oska olla sellise kirjanduse poolt, mille pole julgust öieti midagi välja öelda, mis oma asju ajab kuidagi nurga taga ja ebamääraselt, justkui suure ja müütilise kirjanduse sildi all, tegelikult aga siiski üsna väikesel pinnal. Võib-olla olen ma Paul-Eerik Rummo suhtes ülekohtune ja autor pole tõesti mõtelnudki sellele, et praegu võivad mõned väikekoodanlikud ringkonnad kahjurõõmsalt kihistades aastaid sõrmedel lugeda ja näidendist teatud tinglauseid ning tingmärke otsida. See kõik on jaanalinnu-mäng, mis sunnib isegi lugupeetud ametimehi näidendi «Phaethon, päikese poeg» puhul kinnitama, et seal on tegemist hoopis kapitalistliku ühiskonnaga. Milleks seda vaja, kui ju ometi on selge, et ka meil pole noorte usaldamisega, nende jõu rakendamisega kaugeltki kõik korras? Nende teoste puhul ei saa kinnitada, nagu oleksid nad asotsiaalsed, kuid nad pole ka mingiks jätkuks kuuekümnendate aastate analüütilisele sotsiaalsele suunale meie kirjanduses, selleks on autorite hoiak teravalt erinev. On see hoiak neil põhjendatud või põhjendamata, või õigemini — on neil selliseks hoiakuks olemas subjektiivsed põhjused, seda ma praegu analüüsima ei hakka. Vast siiski veel niipalju, et kõige selle kohutava taustal, mis toimub kaasaegses maailmas ja millest meie kirjandus mööda läheb, on selline mäng odav.

Ka Mats Traat alustas puhtakujulise luuletajana, aga leidis enda jaoks varsti ka proosa. Tema esimene jutukogu «Koputa kollasele aknale» polnud sensatsiooniline, kuid süvenenud ja tõsine, kuigi terve raamatu ulatuses natuke ühetooniline. Debüütteosena andis see igatahes lootusi. Järgmine, juba silmatorkavam ja kauemaks meelde jääv oli «Irdinimene». Tundub, et Traadi töid kipub kuidagi ühetooniliseks vajutama üks värv — hall üksinduse, trööstituse, viletsuse ja kannatuse värv. Kuigi pessimism on praegu suurmoeks, ei taha ma Traati moega kaasajooksmises süüdistada. Nähtavasti on selline kallak tema iseloomus olemas. Ja kui see nii on, siis poleks muidugi mõtet oma teostele kõigest hingest mõnda teist värvitooni põhitooniks suruda. Küll aga oleks vaja mõelda, kuidas ja mida selle halli värvikorruga katta. Siiski on rõõmustav nentida, et Traadi uus romaan «Tants aurukatla ümber» saab ka selle toonijaotusega üsna kenasti hakkama ja kujuneb loodetavasti meie kirjanduses üsna positiivselt märgitavaks teoseks. Praegu on küll Mats Traat luuletajana rohkem andnud kui prosaistina, kuid võib-olla mõne aasta pärast on need vahekorrad juba hoopis teistpidi. Igatahes võib tema viimase romaani põhjal öelda, et temaga saab ka tulevikuks arvestada. Hirmus huvitav oleks vaadata, mida on need autorid suutnud meie kirjandusele anda näiteks kümne aasta pärast!

Hilisemad kirjandusse-tulijad pole enam astunud nii kuuldavalt ja kindlalt ning tulnud nii massiliselt, seepärast polegi nende kohta päris selgeid prognoose võimalik teha. Arvuliselt pole neid aastate jooksul sugugi vähe olnud, kuid peaaegu keegi neist pole veel nii kindlaid ja vankumatuid positsioone sisse võtnud. Otsapidi üles lugema hakates tuleks kõigepealt ära mainida Vaino Vahing ja Kalju Saaber, kaks viljakat ja omanäolist, kuid siiski kujunevat autorit. Vähemalt tahan ma seda loota, sest oleks kurb, kui nende nõrgad kohad oleksid neile lõplikult sisse programmeeritud. Nende esimesed lood ilmusid juba mõned aastad tagasi. Püsivuse, viljakuse ja andekuse järgi otsustades võib arvata, et ka nemad kirjandusse jäävad. Viimase aja debütantidest on taseme ja mahu poolest silma jäänud Jaan Kruusvall, Rein Saluri, Toomas Vint. Juba pike-mat aega esineb järjekindlalt mitmesuguste võistluste auhinnaasaajate hulgas

Aime Maripuu nimi. «Noorusest» ja «Loomingu» novellivõistluselt on erksa, varjundirikka elunägemisega meelde jäänud Krista Kajar. Enamik neist on kirjanduses öelnud alles A ja kõik ülejäänud on ees. Kas teised tähed järgnevad ja kuidas nad kirja pannakse, see sõltub juba autoritest enestest.

Kui üksikutest autoritest mõni sõna rohkem öelda, siis tahaksin Kalju Saaberi puhul kasutada tavaliselt küll hoopis teisel pruugitavat terminit «tsensuurivaba kirjandus». Ma mõtlen selle all niisugust nähtust, et Saaberil puudub täielikult tema enda sisemine tšensor, mis eraldaks olulise ebaolulisest, kirjapanemisväärsed tühjast heietusest, kõlbliku kõlbmatust. Võib-olla pole kena niimoodi öelda, aga vahel tundub, et Saaberi ajudesse on monteeritud aparaat, mis kõik seal tekkivad mõtted täpselt kirja paneb ja need käiku laséb. Et autor on ilmselt tark, analüüsi- siva mõtte ja huvitava inimestenägemisega, on nende kirjapanekute seas inidugi ka huvitavaid, sügavaid ja tõsisid mõtteid, kuid vähemalt samapalju tühi- seid, lõpuni mõtlemata ning mõtestamata ja loo üldise eesmärgi suhtes juba täiesti tarbetuid kõrvalepõikeid. Kõige hullem on see, kui mõtted omavahel põimuvad ja takistavad üksteist mõjule pääsemast. Nii võivad kaotsi minna ka tõesti väärtuslikud kavatsused. Võib-olla tuleks soovida, et Saaber õpiks kirjutama raske- malt, suurema vaevaga, olgu siis, et vähem. Nii aga võib ta alatiseks jääda kuhugi kultuurse grafomaanluse piirile. «Loomingu» selle aasta novellivõistlusel auhinna saanud jutus «Romeo, Julia ja õhuhäire» peegeldus see ebaühtlus selgesti, nagu ka paljudes varasemates asjades. Kalju Saaberi fantaasiat võib igatahes kades- tada, ja kui tal õnnestub seda kuidagi kontrolli alla võtta, võiks temast saada midagi ka meie kirjanduse tuleviku jaoks.

Saaberit iseloomustavad pikad, väliselt küll organiseeritud, kuid mõttelt sageli organiseerimata lood, Vaino Vahingu kirjutatud asjad seevastu on lühikesed, kindlapiirilised, kompaktsed. Ent mitte alati pole neis leiduv materjal jõudnud kunstilise üldistuseni, on jäänud lihtsalt toormaterjaliks. Vahingut lugeda on huvitav ja ta ei jäta ükskõikseks, kuid sama mõju võib lugejale avaldada ka aja- lehesõnum või teaduslik artikkel. Vahing on kirjutanud väga mitmelaadseid asju, kaasa arvatud absurd. Siiski on jäänud tema loomingust kõige rohkem meelde need lood, kus ta realistlikult, kuid suure psühholoogilise täpsusega ning väga huvitavalt vaatlleb inimeste vahekordi («Lugu», «Meeter riidet tüdrukule»).

Teistest nimetatutest on üldistusi teha veel vara, vahest ehk Rein Saluri puhul tahaks märkida, et kuigi tema tõelisuse ja fantastilise maailma kõrvutamine («Krahvi poeg», «Vaimustus») on omamoodi huvitav, näitab autori varieerimis- oskust ja mõjub esimesel korral üpris värskest, varitseb seal juba enesekorda- mise oht, fantaasiamaailmu võib jätkuda lõputult, mõlema jutu realistlik osa oma üksluisuses, halluses, tuumuses aga juba kordub. Siiski tuleb hinnata, et Saluril on oma sisuline liin, oma taotlused, et ta ei lähe nii jäägitult kaasa kirjanduse moejoonega nagu paljud viimase aasta kirjandusse tulijatest või sinna pürgijatest, kellel on tahtmine kirjutada, kuid m i d a, sellele nad veel eriti tõsiselt pole mõel- nud. Nii sünnivad moelood, enamasti sünged ja hallid nagu sügisene pori, teatud koguse seksi ja omatehtud filosoofiaga, mis kuulutab kõik maapeal eksisteeriva tühiseks ning tarbetuks. Sellistes lugudes puuduvad isegi armastuskolmnurgad, mis mõne aja meie kirjanduse peamise sisu moodustasid. Armastuskolmnurk oleks juba samm edasi, sest see näitaks tegelaste mingisugustki huvi elu või teiste inimeste vastu. Nii palju elujõudu see kirjandus aga ei ilmuta; tüüpilise varian- dina on neis kaks vastassoost inimest, kes ei saa aru, milleks nad koos peaksid elama, aga kummalgi pole jõudu ka lahkumiseks. Illustreerimiseks tooksin paar lõiku möödunud aastal «Nooruse» jutustustevõistlusel III auhinna saanud Indrek Koobi jutust «On siis ööpäevas 24 tundi?»:

«... teisest küljest tean ma ka, et Asta ei ole minu jaoks see: ma ei mõista

enam isegi, mis meid seob, ja vahel, kui ma selle üle juurdlen, hakkab mul hirm, et ma päev päeva järel eksin, ning perspektiiv elada kogu elu teadmises, et sul on viimane aeg midagi ette võtta ja teadmises, et sa seda niikuinii ei tee, on üks vähemeelitavatest...

Millegipärast kipub mõte ikka tagasi — mäletan: ükskord ärkasin öösel üles ja nägin Astat istuvat voodi serval; minu küsimusele, miks ta ei maga, vastas ta: «Vaatan sind ja mõtlen: kumb meist on võõrasse voodisse magama heitnud?»»

Kahtlemata suudab anne oma jõuga läbi lüüa ka moe ettekirjutustest, stamp-süzeegi alt on võimalik ära tunda autori võimekust, kui see olemas on. Nii tahaksin möödunud aastal ilmunud juttudest märkida Toomas Vindi «Pärastlõunal», mis ennekuuldle üsna suurel määral sarnaneva süžee suudab ometi lugeja mällu kinnistada. Ka Vint on pessimist, mõlemad ta tegelased — Albert ja Alviine — on äärmiselt ebasümpaatsed, peaaegu võikad, üks oma teeskluses ja alistumises olukorrale, teine oma lotendavas halemeelsuses. Nad on vastikud, kuid samas äratavad kaastunnet, nende väljapääsutus on ahistav, kuid ühtlasi paratamatu. Kuna jutt on üle keskea inimestest, on see perspektiivitus ja lootusetus kuidagi mõistetavad. Ent samasse kõrvale tõmbab Vint veel teisegi paralleeli: mees viskab majast välja oma purjus naise, see jääb oksendades murule lebama. Need on noored inimesed. Pildid on jõulised, õudsed oma alasti naturalismis. Annet ei saa kuidagi eitada. Aga kaugele niimoodi ei lähe. Muidugi on autori oma asi, kas ta vaatab elu läbi mustade, tavaliste või koguni roosade prillide. Ei saa keelata olemast pessimist. Võiks siiski meenutada, et optimistlik vaatamine vahelduseks ja kas või mõnele asjale teeb elu enesele kergemaks, teistest rääkimata. Vingus nina olevat halva kasvatuks tunnus. Ju meie noor kirjandus on lihtsalt halvasti kasvatatud. Aga kas moega kaasaajooksmises ei peitu ehk selle põhjus, et kuuekümnendate aastate teine pool uutest silmapaistvatest nimedest kirjanduses siiski üpris kehvaks jäi? See on muidugi visandlik oletus; ju mõjutab seesuguseid protsesse väga suur hulk kokkulangemisi ajas ja tingimustes. Mõtelda nende küsimuste üle iga tahes tasuks. Sest moega mitte kaasa minna nõuab julgust, moega alati ühte jalga astuda võib aga tähendada kadumist moetoodangusse, kaotada oma isiksus.

Mood ütleb ette teisegi praeguse kirjanduse põhikomponendi, nimelt seksi. Kellel vähem, kellel rohkem, aga soovivatult peaks ta siiski olema, muidu pole lugu ikka päris. Ei maksa mängida alaealist ja öelda, et niisugune asi on kole ja tuleks ära keelata. On olemas lastekirjandus ja on päris kirjandus. Täiskasvanud inimese jaoks on see kõik ju loomulik, on üks komponent normaalsest elust. Aga elus on veel teisigi asju, mida me terve maailma silmade alla ei vii (kuigi neid iga aastaga vähemaks jääb). Midagi peab inimesele jääma ka sellist, mis ei ole igapäevaseks rääkimiseks tänavanurgal ja trükkimiseks igas raamatureas. Vanasti pani naisterahva põlve nägemine meesterahval hinge kinni. Kas me sealäbi rikkamaks oleme saanud, et nüüd võivad nad kõike päris rahulikult vaadata? Tagasi minna enam ei saa, juba on hilja. Aga püüdkem siis niipalju säilitada, kui veel võimalik on.

Ma ei taha astuda seksi vastu kirjanduses üldse. Küllap on teda vahest tõesti kibedasti vaja, karakteri väljajoonistamiseks või veel millekski. Paul Kuusbergi «Ühe päeva protokoll» oleks selleta nähtavasti jäänud üsna poolikuks. Tahan sõnida lihtsalt eesmärgita ja otstarbeta amelemise vastu trükisõnas, mis justkui asja põnevamaks ja tänapäevasemaks peaks tegema. Ka nood pisut moraliseerivad ja õpetlikud lood, mis püüavad selgeks teha, et ilma armastuseta pole niimoodi ilus, ei saa ise selleta läbi (A. Perviku «Nädalalõpp»). Mis parata, võib-olla ei saagi. Perviku esituses muutub kaunis nädalalõpp ja muu sinna juurde kuuluv vähemalt nii vastikuks, et võib-olla tõesti oma ülesande täidab. Halvem variant on vahest Vaino Vahingu «Lugu», kus üks seanss teise järele toimub nii ruttu,

muuseas ja ilma igasuguse filosoofiata, et lugejal peab tekkima veendumus — just nii ongi õige. Midagi on selles ebaloogilist. Või patoloogilist. Vahing ise peaks teadma. Aga ta jätab ütle mata. Muide, minu arvates on «Lugu» märksa moodsam variant kunagisest Mati Undi «Võlast». Kergemeelsus leiab oma palga. Autojuhti ja teaduste kandidaati kõrvutades ilmneb muidugi mõningane vahe. Kelle kasuks, see jäägu lugeja otsustada.

Probleeme, millest tuleks rääkida ja tahaks rääkida, on kirjanduses kindlasti veelgi. Paraku on rääkimisega harva midagi parandatud, sageli ainult keerulisemaks ja segasemaks aetud. Ebaühtlane oli see proosa-aasta, ebaühtlane ja hõredavõitu. Üksikute tugevate teoste varju ei mahu ära hallid, keskpärased, vähenõudlikud raamatud. Kui me oleme meisterlikkuse lati mingile kõrgusele seadnud, ei tohiks lubada enam sealt alt läbipugemist. Ja sada kesist lugu ei anna tavaliselt kirjandusele rohkem kui kümme tõsist. Soovida jääb, et seitsmes aastakümme alustaks lootusrikkamalt kui eelmine lõpetas.

Manulistest

hes rannakülas, mille suvitajad alles hiljuti avastasid, tundsid kõik ilusat valget koera Nipsit. Nipsi oli puhas aristokraatlik loom, ja mis kõige sümpaatsem — õpihimuline. Vaevata võttis peni külge nooblid kombed, teadis täpselt, mis sünnib süüa, mis mitte, ainult inimeste moodi tööd tegema ei õppinud.

Nipsi oli kõikide suvitajate koer. Mekkis vorstinahku — siis ei paki- tud viinereid veel plastikaati — ja lausa vorstigi, nagu kusagil pakuti, käis seltsis suplemas ja seenel, sobis puhkajarahva heledate rõivastega.

Alles kes teab mitmendal suvel kuulsid suvitajad, et Nipsi päris- kodu on neeme lõpus Madissoni talus. Nipsi ise ei mäletanudki seda hästi, muudkui vahest rõskematel öödel. Nii polnudki keegi Nipsit talukoera-ametis näinud.

«Nipsi käib külakorda,» muigas rannarahvas.

Eesti kultuuri ajaloos on ikka olnud oma roll Tartu ja Tallinna kohvikutel. Tartus «Werner» ja ülikooli kohvik, Tallinnas «Pegasus», «Moskva» ja «Tallinn» on võib-olla tänapäeva vaimuinimeste poolt kõige kindlamini kodustatud. Hoolega käivad kõigis neis paigus muidugi ärksamad noored. On oma kindlad laudkonnad, kindlad lauad ja suitsetamispurgad. Moekamalt või tagasihoidlikumalt riides, kuid iga- tahes isikupärase välimusega noored inimesed suitsetavad ägedasti välismaiseid sigarette, suurt ei joo, vahetavad mingisuguseid pabereid ja raamatuid, mängivad malet, tarvitavad liitrite kaupa kohvi, teevad võlgu, askeldavad, žestikuleerivad ja on säravas tujus. Juurdetulnu hallootab juba ükselt, teda on oodatud, talle on koht, ta sukeldub otse- kohe hubasesse melusse.

Kohvikus üldiselt ei teata, kellest need sõpruskonnad koos seisavad. Osatakse nimetada ühte või paari enam-vähem tuntud kunstiinimest: luuletajat, muusikut, maalijat või kirjanikku. Ühte või paari, mitte enam. Teised ilmuvad kohvikusse küll iga päev, sagedamini kui nime- tatud, kuid neid ei tunta. Iseloomustatakse vaid nii: «See on see, kes alati istub kohvikus koos N-ga.»

Kunstnikel on tekkinud oma õukonnad, oma manulised.

Manuliste peale ei vaadata tavaliselt sugugi pahasti — noortel on ikkagi kestev kultuurihuvi. Usutakse, et kui N püsib nende seltskonnas, peavad nad olema ka ise sisukad inimesed. Pealegi saab nende kaudu üht-teist teada, vilksatab haruldasi raamatuid ja uudisloomingu ära- kirju. Aeg-ajalt teevad nad pisemaid tõlkeid, esinevad N-i ihukorrektorina või masinakirjutajana. Nad kuuluvad sageli mitmesse õukonda

korruga ja võivad N-le osutada teene, tutvustades viimast selle või teise kunstnikuga. Manulised lunastavad küllaga oma lähedalviibimise.

Kuningliku enesestmõistetavusega tulevad manulised nõutama esmastõmmist N-i uuest graafilisest lehest, nende riulitelt ei puudu pühendusega autorieksemplar N-i raamatust või vastloovutatud käsikirja koopia, nad hangivad kontramargi ja tulevad esietendusele, «kus täna õhtul on koos eesti valitum intelligents». Nad ilmuvad üliõpilaspäevade kultuuriprogrammi tippüritustele ülla enesestmõistetavusega, otsekui ime läbi, otsekui läbi seina käijad, kui ometi hulk üliõpilasi pileтите nappust teades sissepääsemise vastu huvigi välja näidata ei tihka.

N elab oma elu, tal valmib (või ei valmi) teos. Manulised elavad oma elu ja nendel teost kindlasti ei valmi. Nende hingerahu on tagatud igapäevase viibimisega igatsetud ümbruses. Nad harjutavad end oma unistuste-«minas» nägema päris-«mina», elades ausa eneseunustusega kaasa võõrale mõttepingele.

Kuigi oled allüürnik selles kunstitahtelises ruumis.

Kuigi oled oma joovastuse saanud laenatud viinast.

Võib ju mõelda, et sel juhul on igasugune kunstinautimine joobumine laenatud viinast. Kuid on nii, et lõikuspeole palutakse kaugemaidki võõraid, künni-, külvi- ja põimamise vaevad kantakse isekesis. Või mis juhtukski, kui pidurahvas lubada põllule?

Mõned anded nähtavasti suudavad tõeliselt särama lüüa just nüüsguses ümbritsetuse olukorras. Suur osa kunstnikega aga, sattunud liidri rolli, tunneb ennast häirituna. Agar austamine hakkab lihtsalt röövima tööaega, sest õukonnal puudub ettekujutus kunstitegemisest kui tööst. Mõistlikult kaalutlev kunstnik leiab ennast valiku ees: kas öelda lahti sõpradest ja uudistajatest või loobuda kutsumusest. Esimest võimalust eelistanu lülitab välja oma koduse telefoni, lukustab ateljee, muretseb endale vägevate jõupingutuste ja perekonnaga riidumise hinnaga äärelinna töökorteri, mille aadressi ta avalikkusele ei teata.

N-i loominguprogramm ja suutlikkus on üldiselt teada. Manulisi isiksustena ei tunne keegi ja nad püsivadki meelsasti tundmatutena, salapärastena. Keegi pole neid näinud nende pärisala juures. Keegi ei tundnud Nipsit talukoerana, kuid kedagi ei üllatanud ka tema päritolu ilmsiktulek — ei saa ju igavesest ajast hulkur olla. Ka manulistel on oma varjatud päritolu, oma vaimsed võimed ja põhitegevus, millest loobumisega nad on kaotanud iseenese — neid ju õieti pole. On vaid N-i sõpradevaliku-maitse, mida kehastavad kõik manulised. Inimene suudab kerge vaevaga tühistada teiste võimised, kui need seda lubavad, ja mõjuda veel enam isiksusena teiste mittemidagiolemise taustal. Tegelikult on ka N manuliste silmis austamisväärt mitte nüüvõrd ühe või teise trükist ilmunud teose autorina (teose hindajad on juba teised), vaid just kui avastamata talent, kui selle töö autor, mis mingil põhjusel on alles trükist ilmumata, selle luuletuse autor, mille ta kritseldas siinsamas laudkonna silme all. Ja austatakse luuletajat üldse, mitte konkreetselt eesti luuletajat. Austatakse tema kuulumist kunstirahva tsunfti ja ollakse tänulikud selle aupaiuste eest, mida tsunfti liige manulistelegi laseb nõrguda.

Ühesõnaga — moodne kerjamine. Ja kerjavad mitte näljased, vaid küllastunud, üldkättesaadavaist delikatessidest küllastunud.

Uusi kalu vanas vees

Albert Uustulnd: «Meri põleb». Romaan.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1969. 314 lk.

On see nüüd sellest, et kostis nuri-
naŕ — maainimesi on meie raamatutes
harva —, või vastureaktsiooniks lühe-
mate lugude iga laadi urbaniseerumisele,
kuid viimasel ajal on mitu kirjameest
haaranud sule maaelu kujutamaks.

Kolhoosielu on ka A. Uustulndi esik-
romaanis «Meri põleb» aineks. Süžee on
küllaltki trafaretne: rannakolhoosi saa-
bub vallandatud kapten Kipper, vahe-
tab välja endise esimehe, totaalse tobu-
kese Oti ja püüab raskuste ning sabo-
teerijate kiuste majandit ülesmäge viia.
Kehvemad ja arukamad kalamehed
hakkavad teda vähehaaval toetama, en-
dised asised inimesed aga pilluvad mõn-
da aega ühistööle kõikaid kodaratesse.
Arukus võidab, vaenlased paljastatakse,
esimees rehabiliteeritakse ja ta leiab en-
dale hea sadama.

Esitatud lühikokkuvõtet lugedes jääb
mulje, et ega «Meri põleb» midagi uut
pakugi, kõik puha tuntud ja teatud.
Kuid tegelikult on raamat küllaltki hu-
vitav, selles on vaimukat kriitikat, tore-
daid dialooge ja tänu miljöõ heale tund-
misele ka tööde ning olude asjalikku
kujutust.

Nagu teada, on A. Uustulnd varem
mitmeid menukaid näidendeid kirjuta-
nud, nendest kogemustest ja oskustest
on nagu välja kasvanud ka esikromaanis
voorused ning puudused. Voorustest
kõigepealt see, et romaani tegevus are-
neb tõusvas pinges, lõpp ei lange ära,
nagu pahatihti juhtuma kipub, tegevus

on surutud kindlasse raami, ka dialoo-
gide tugevuse juured näikse sealsamas
olevat.

Antivoorustest märkigem ennekõike,
et mõned karakterid, millele näitleja
näidendis omalt poolt värvi saab lisada,
jäävad romaanis välisteks, pinnapeal-
seteks. Hoopis rohkem pääsevad mõjule
need tegelased, keda autor tutvustab
kõne kaudu (Patagoonia, episoodilised
kujud Lokaator ja Arssina Aadu), vä-
hem need, kelle sisemaailma kirjanik
püüab avada omapoolsete kirjelduste
abil (Kipper, Juta). Kuigi superkarika-
tuur, muutub eksesimees Tohvri Ott
elavaks just autori huumorimeele tõttu
(meenutagem kas või Oti mahavõtmise
lugu, kalurite hinnanguid). A. Uus-
tulndi heade külgede hulka kuulub ka
see, et kuigi ta näib sündmuste pärast
südant valutavat, ei ole ta oma raama-
tusse toonud tagedat sarjamist, õelat ir-
vitamist, olgu siis inimene kui vastaline
tahes.

Romaani meestegelased on paremini
õnnestunud kui naiskujud. Üldjoonelised
on isegi krapsakas Liine ning oma pilli-
mehest poja ja laokilejäänud kalade
pärast muretsev Sääre Viuu, Jutast ning
lõbusast lesest Tildest rääkimata. Eks
tule see ka sellest, et mehed rohkem
tegutsevad, õrnamat sugu aga näidatakse
enam tundemaailma poole pealt. Ja
tunnete maailm jääb tegude maailmale
raamatus kõvasti alla. Elus juhtub ju
mõndagi, aga kas peavad Kipper ja Jaak

oma armastatute tunnete jälile saamiseks just rasked õnnetused üle elama, see on kunstilisest seisukohast küsitava võitu. Vägisi kangastub ammuloetu — kaunis naine kellegi (õnneks kergesti haavatu) voodiveerel oma hoolega varjatud armastust tunnistamas.

Peategelane kapten Kipper, kes kolhoosiasjadel kõvasti sarvist võtab, ei ole positiivne kangeline selle sõna kulu- nud mõttes. Nii satubki ta olukorda- desse (joomine ja sellest tulenev), mis meie varasemas kirjanduses olu-ksid tema positsiooniga mehele mõeldama- tud. Aga usutavust annab see nüüd kõ- vasti juurde. Sestap siis saavad oma erinevad hinnangud sellele inimlikult eksivale teoinimesele anda hea partei- sekretär Ruus ja halb parteisekretär Loop. Muide, need kaks on küll täiesti ühetahuinimesed.

Teiste tegelaste hulgast tõuseb meelde- jäävalt esile Patagoonia oma toredate ütlemiste, ja mitte ainult ütlemiste poo- lest. See kunagine merehulgas on tege- likult rannaküla hea vaim, kelle maa- ilma meredel ja maadel kogutud elutar- kus näid uue ehitajatele marjaks ära kulub. Temas on palju nukker-lüüri- list — ja see haarab. Nagu juba ees- pool öeldud, on õnnestumiste hulgas kindel koht ka Lokaatoril ja Arssina Aadul. Kernu Peeter ja Toomas, kellest küll rohkem juttu on, kuuluvad kuivalt tüüpiliste karakterite hulka, kelletaolis- test juba varemgi siin-seal loetud. Suurt avastamisrõõmu ei paku ka küla- pillimees Sass või karulik Jaak, kuigi nendeta oleks raamat kahtlemata vae- sem.

Üks põhiprobleeme on romaanis kind- lasti inimeste ümberkasvamine. Rahva arusaamu selle kohta väljendab A. Uus- tulnd üpris vaimukalt romaani loengu- stseenis, kus lektori kõnet kommenteeri- takse omavaheliste repliikidega, ning selgub, et sõnadega linna ei ehita. Ka Kipper arutleb endamisi, miks leiab kõik uus vastuseisu saarekülaski, kus uue eelised on ju märksa silmanähta- vamad kui mandril. Aga romaanis on

veenvalt näidatud, et kõige mõjuvamalt kasvatab inimest elu ise — meeste mõte hakkab tööle ja käed käima ikkagi siis, kui nad uue paremust tunnetavad omade kogemuste najal, mitte aga kõne- toolist kuulutatud tõdede tõttu.

Ja hakkabki kalurite silmaring aja- pikku avarduma. «Meie» «mina» välja tõrjuma, tehnika isaisade tavadele silmi ette andma. Kirjanik on suutnud näidata: tulukus ei avaldu mitte ainult n.-õ. kergemas elus — tasandab ju kas või kalapumba kasutuselevõtt teed sel- lele, et mehed hakkavad ühiselt kast- mörda nuputama-ehitama. A. Uustulnd ei ole endale võtnud palju- ja palja- sõnalise agitaatori tänamatut osa, ta kujutab tööd ennast, ja teadagi on see lugejale palju meeldivam kui näpuga- näitamine.

Romaanis «Meri põleb» on rohkesti elavaid rahvastseene — koosolekuid ja ühiseid töötegemisi —, mis jällegi tänu tegelaste kõnepruugile kaalu juurde saavad. Aga on ka põnevusetootlust — peksmist (kuigi see vana võla sissekas- seerimine igati ära kulub), põletamist, sulitempe, kergemaid ja raskemaid kehavigastusi. Või see elu muidugi ilma nendeta on, aga vahel teeb küll küllale pisut ka liiga.

Tunnustavalt mainigem romaani autori kriitilist meelt. Usun, et ranna- meestest lugejad, kellele see raamat tä- hendab ehk rohkematki kui põnevat lu- gemist ja on võib-olla omalaadseks kroo- nikaks, ka teoses kujutatud olude kriiti- kale kahe käega alla kirjutavad.

Oma koht on vaadeldavas romaanis ka loodusel. Päikeses leegitsev meri on ühtlasi sümbol, mis kutsub mehed töö juurde, nagu ka proloogis naljatamisi toodud pärimuslugu. A. Uustulnd on neid meremaastikke silmsi näinud, mitte kirjutuslaua taga välja mõtelnud.

Kui me nüüd romaani «Meri põleb» muud plussid kõrvale jätame, siis juba neid kalurite ülitoremaid ütlemisi mee- nutades tahaksime loota A. Uustulndilt utki raamatut.

S. Luksep

Osa Goethe suurest pärandist

Goethe luuletusi. Tõlkinud A. Sang.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1968. 216 lk.

August Sanga tõlkekunsti on Goethe-eestindustel väga tähtis koht. «Fausti» esimene osa uuendatud tõlkes koos teise osaga jõudis meie ette 1967. aastal. Kauase töö tulemusena järgnes Goethe luuletuste valimik.

Mahult moodustavad esitatud tõlked endastmõistetavalt ainult väikese valiku suure viljakusega luuletaja värssidest, selle-eest aga sisaldab kogu Goethe luulele omast mitmekesisust. Valimikus on šedöövreid nagu «Ränduri laul tormis», «Mahometi laul», «Küüdimees Kronosele», «Prometheus», «Harzi-reis talvel», «Vaimude laul vete kohal», «Ränduri öölaul», «Metsavaim», «Ilmenau», «Jumalik», pooled «Rooma elegeiatest», «Taimede metamorfoos», «Loomade metamorfoos», «Alexis ja Dora», «Sissepääs», «Paaria», «Eleegia». Kõrvale jäetud on varajased katsed, suhteliselt vähe on rahvalaulude töötlusi. Valimikus leidub 91 luuletust, sadakond epigrammi, kseeniat, votiivtahtliti ja mõttesalmi. On loominguperiood 1770—1786 esitatud rikkalikumalt kui perioodid 1787—1810 või 1810—1832, siis kõneleb see ka noorema Goethe lüürika suuremast rikkusest. Valimiku koostajal oli sihiks Goethe kõige mitmekesisemate ainete, meeolude ja värsivormide esitamine. Siin on jambi, trohheust ja daktyilit, on erineva pikkusega värsse nelja-, kuue- ja kaheksavärsilistes stroofides, ei puudu Hans Sachs'i imitatsioone, hulgaliselt elegeilist distihhoni, muidugi on esindatud ka Goethe vabavärss.

A. Sangas olid ühinenud kirjanduse uurija ja luuletaja, mis avaldub ka tema tõlgetes. Valimiku koostamine õnnestus pikaajalise töö tulemusena, seoses Goethe uurimisega ning rööbiti «Fausti» tõlkimisega üha uusi probleeme lahendades. Valikutegija ja tõlkija kodusolek Goethega seotud küsimustes, Goethe värsi hea tundmine ja Goethe vaimsuse tabamine avalduvad luulevalimikus vä-

hemalt samal määral kui «Fausti» tõlkes.

Üksikud luuletused näitavad varasemate eestindustega võrdlemisel tõlgete uut taset. «Metsavaim» on Anna Haava omaaegses heas tõlkes pealkirja all «Metshaldjas» koolilugemike kaudu väga levinud. A. Sangal pole siin vaja olnud tõlkevigu parandada. Uues tõlkes on aga ballaad sõnaliselt originaalilähedasem, selle maitse on lähedal originaali maitsele. Tuntud «Mignonis» on esimesed värsid «Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen, / Im dunkeln Laub die Gold-Orangen glühen...» huvitavaks näiteks A. Sanga tõlkemeetodist, kus vahel suurem vastavus saavutatakse eemaldumisega originaali sõnalisest tekstist. Sidruni õitsemine on tõlkijaile tavaliselt tähtis formaalselt, algvärsi tsiteerimise võimaldamiseks. A. Sang on sidruni õitsemise sootuks kõrvale jätnud: «Kas maad sa tead, kus apelsinipuul / kuldviljad on ja lehvid lauge tuul...» Teise värsi «kuldapelsinide» hõõgumine on saanud valdavaks ja lõunamaise maastikupildi loomiseks on see ilmselt määravam kui assotsiatsioonid mittetekitavad õitsvad sidrunipuud. Samuti on mõttetäpsuse huvides pisut muudetud refrääni värsse, et «dahin» oleks omal kohal, kuid värsimõõduliselt «sinna» sellele ei vasta. Nii kujuneb refrään saksakeelsest «Kennst du es wohl? / Dahin, dahin / Möcht ich mit dir, oh mein Geliebter, ziehn!» värsiehituselt kõrvalekalduvaks, mõttelt täpseks: «Kas tead, kas tead sa? / Sinna, sinna, / koos sinuga, oh armsam, tahan minna.» Selline kõrvalekalduvine värsirõhkudes ja värsisilpides on Sangal erandlik.

Tõlkijaile on alati raskeimaks ülesandeks lakooniline «Ränduri öölaul» («Wanderers Nachtlied»). Kõlaliselt adekvaatseid tõlkeid pole allakirjutanu üldse leidnud. Igale värsile vastavat

lühisõnalisust, originaali esimese viie ning järgneva kolme värssi kokkukõla tõlkijad tavaliselt ei suuda tabada. (Hoopis kõnelemata näit. Lermontovi sama meeleolu taotlemisest uues luuletuses.) Siin on saadud järgmine vastavus:

Über allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch;
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest du auch.

Harjadel püha
ääretu vaikus
võtnud on maad.
Enam ei müha
tuulgi, mis latvades kaikus.
Laanes ei häälitse lind.
Oota veel, rind,
rahu pea sinagi saad!

Sõnade ja silpide arvult on tõlge originaalist pikem. Pole olnud võimalik tõlkida näiteks teist värssi kahe silbiga või viimast neljaga. On mõisteliselt juurde lisatud tõlke kolmas värss («võtnud on maad»). Seda nõuab ühelt poolt uue riimsõna soetamine, teiselt poolt vaikusetunde süvendamine. Kolm viimast värssi vastavad mõisteliselt täiesti originaalile. Kogu tõlge on lähenemine originaali meeleolule, kuid veel mitte selle saavutamine. Tõlkija demonstreeb, kui lähedale originaalile ta on suutnud jõuda, ja see läheduseaste tähendab juba saavutust. Mujal, pikemais luuletustes, suudab tõlkija siiski originaalile märksa lähemale jõuda, vahetevahel, nagu vabavärsiliste luuletuste ja distihonide tõlkes, võime kõnelda tõlke absoluutsest lähedusest originaalile.

Goethe vabavärsis on A. Sang andnud kõige huvitavamaid näiteid originaali mõtte, sõnastuse ja rütmi tabamisest ning sisemise rütmi huvides üsna suuurest sõnavabaduse kasutamisest. Olgu üheks näiteks lõige «Harzi-reisist talvel»:

Dem Geier gleich,
Der auf schweren Morgenwolken
Mit sanftem Fittich ruhend
Nach Beute schaut,
Schwebe mein Lied!

Denn ein Gott hat
Jedem seine Bahn
Vorgezeichnet,
Die der Glückliche
Rasch zum freudigen
Ziele rennt —
Wem aber Unglück
Das Herz zusammenzog,
Er sträubt vergebens
Sich gegen die Schranken
Des ehernen Fadens,
Den die doch bittre Schere
Nur einmal löst.

Otsekui kull,
kes raskeil hommikupilvil
luurates saaki
hõljub hääletuil tiivul,
lehvi. mu laul!

Sest keegi jumal
määranud on
igapähele tee;
õnnelik sellel
kiirustab rõõmsa
eesmärgi poole;
kellel ent õnnetus
ahistab hinge,
asjatult endalt
püüab see heita
raudset kammitat,
mille vaid korra
päästavad valla
armutud käärid.

A. Sanga tõlgete kohta ütles A. Kaalep aastate eest («Keel ja Kirjandus» 1982, nr. 6): «...just sõnastustiilil alal ongi ta saavutanud taseme, mis meie tõlkepraktika kõrgeimate tippude hulka kuulub.» Jäädes ikka originaali sõnalise väljenduse lähedale, ilmutab ta seejuures tõelist vabadust mõistelise ühiku piirides, panemata paljuku (käesoleval juhul, mis kuulub küll harulduste hulka) lisavärsi sissetoomist, ja nimelt vabavärsis. Vabavärsi tõlkimisel on

raskesti tabatava rütmi järgimine es-
mase tähendusega. Vabavärsi rütmi
uuestiloomine tõlkes on selle värsiliigi
õnnestumise tähtsaimaks saladuseks.

Kindla stroofi tõlkimisel on A. Sang
pidanud väga tähtsaks originaali
stroofi ja värsi kuju säilitamist. Võime
imetleda lühivärside rütmi ja mõtte
samaaegset vastavust seda laadi luule-
tustes nagu «Mailaul». Muide, selle luu-
letuse värsimõõtu on ta mänglevalt
varieerinud ka oma luuletuses «Hom-
mik», raskema variandina lõpetades
kõiki värsse rõhutu silbiga.

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!

Es dringen Blüten
Aus jedem Zweig
Und tausend Stimmen
Aus dem Gesträuch.

Und Freud und Wonne
Aus jeder Brust.

O Erd, o Sonne!
O Glück, o Lust!

Kui kaunilt kiirgab
kõik loodus taas!
Kui kuum on päike!
Kui naerev aas!

Nüüd igal oksal
lööb lahti õis
ja ümber põõsad
on hääli täis.

Ja igas rinnas
on laul ja lõõm.
Oh maa, oh päike!
Oh õnn, oh rõõm!

Raamat on August Sanga tõlkekunsti
eriomane näitaja. Samal ajal näitavad
tõlked ka tõlkekunsti võimalusi ja
piire, eriti mis puutub saksa luule tõl-
kimisse eesti keelde.

N. Andresen

RINGVAADE

Kirjanike Liidus

Kirjanike Liidu juhatuse presiidium oma koosolekul 9. veebruaril esitas Nõukogude Eesti preemiaale järgmised kandidaadid: Aimée Beekmani «Kartulikujused» ja «Valgete vareste parv», Ralf Parve luuletuskogu «Tuulenooled», Paul-Eerik Rummo «Luulet 1960—1967» ja publitsistika valdkonnast Ellen Niidu ja Jaan Krossi reisiraamatu «Muld ja marmor».

4. veebruaril tuli meie kirjanduslik avalikkus kokku möödunud aasta luuletoodangu vaagimiseks. Ülevaatega esines Hando Runnel. Ettekande esimesel poolel koondas kõneleja peatähelepanu mitmetele luule olemuse ja luuletehnoloogiatele tahkudele, motiivide ja kujundite vastastikustele mõjudele. Teise poo-

le oma ulatuslikust ettekandest pühendas H. Runnel katsele periodiseerida eesti luule arengut alates Juhan Liivist kuni tänapäevani.

Sõna võtsid Nigol Andresen, Uno Laht, Paul-Eerik Rummo ja Minni Nurme.

Arutelu oleks võinud olla tublisti elavam, sest ettekanne oli justkui selleks üles ehitatud, et kutsuda esile mõttevahetust ja teravat vaidlustki. Võib arvata, et nii ulatusliku materjali võtmine aastaülevaate aluseks tuli kuulajaskonnale mõneti ootamatult. Seisukohavõttud eeldasid osavõtjate poolt kaugele tagasivaatavaid ülevõtteid, mida aastaülevaate koosolekule tulnuit ei ole aga põhjust nõuda.

«Väikesed jäljed suurel teel» autorist

Anna Paas ütleb, et ta on sündinud ühel hundikuu päeval — nõnda kutsuti küünlakuud tema kodumail — Järva-Madise kihelkonnas Karkuse külas Risti saunas. See oli aastal 1895. Uue kalendri järgi on sünnipäev nihkunud 7. märtsile.

Anna oli oma vanemate viies laps. Ta isa töötas ehitus- ja metsatöödel ega elanud sellal perekonnaga koos. Et nende varanatuke oli hiljaaegu haamri alla läinud, tõi õnnetusest rabatud ema Anna ilmale enneaegsena. Koolmeister ristis vastsündinu samal päeval, kuna eluootusi oli vähe. Aga laps kasvas üles ja nagu olude kiuste sai temast päris rõõmsameelne tüdruk.

Risti sauna ei jäänud Paasid kauaks. Ema võeti Albu mõisa Aru karjamajandisse lüpsinaiseks. Kui tal aga selle töö jaoks enam jõudu ei jätkunud, saabus jüripäev, mil isa tuli koju suure vankriga, pani majakraami ja lapsed peale ning sõitis nendega Albu mõisa moonamehiks.

«Kuni seitsme aastani kasvasin ema juures. Isa nägin harva, ta oli perekonnast võõrdunud ja väga karm,» ütleb Anna.

Seepärast töotabki ta, et kaua ta isa juures elama ei hakka. Niipea kui karjaseks võetakse, läheb endale leiba teenima. Oodata tuli ainult paar aastat: «Talumehed käisid karjaseid otsimas. Ise kauplesin enda ühele sellisele maha. Mängisin teiste lastega tee ääres liivaugus. Külamees peatas hobuse ja küsis, kes tahab karja tulla. Mina vastu, et kas neil väikest last on, ma tuleksin lapsehoidjaks, ema ei taha mind loomakarja anda.»

Kaubast saigi asja. 9-aastane ümmardaja leiti terane ning osav olevat ja jäeti tallu tüdrukuks. Nii läks kaks aastat. Siis halvenes isa tervis ja perekond kolis linna kergemast teenistust otsima. Paasid sõitsidki 1908. a. Narva.

Anna oli 11-aastane. Kooli teda ei pandud, küll aga vabrikutöölise juurde lapsehoidjaks. Perekonnast oli ainult noorem vend kirikukoolis käinud, teised õppisid kodus lugema-kirjutama ja olid koguni virgad lugejad. Ka vanemad armastasid raamatuid. Vanem õde Hele- ne oli päris raamatuhaige ning peitis ka ketramise ajal raamatu põlle alla. Anna ise osutus teadusliku, esialgu muidugi populaarteadusliku kirjanduse sõb-

raks. Ta otsis välja raamatu astronoomiast, teise geoloogiast... Kuid peamine oli ikkagi leivateenimine. Juba 13-aastaselt läks ta tikuvabrikusse tööle — kui pristavi kirjutaja oli ta kolme rubla eest kaks aastat vanemaks teinud. Nii sai väike Anna täispalga — 12 rubla kuus.

Isa käis ajutistel töodel ning jäi varsti perekonna toita. Ta kahetses elu lõpul kibedalt, et polnud oma tütrele Annile kooliharidust andnud, sest sellel oli hea pea.

Anna aga võeti, kui ta oli tõeliselt 15-aastaseks saanud, Kreenholmi vabrikusse ketrusosakonda, kus töötasid ka teised plikahtu tüdrukud (Kreenholmis oli tollal üle 10 000 tööliste).

Tööd õppis Anna Paas elu nõudel. Ülekohut ja rõhumist ta tundis. Mäletas ka 1905. aastal toimunud, peamiselt mustsaja terrorist. Aga kuidas «musta saja» vastu võidelda, polnud kuigi selge.

Suureks sündmuseks oli, kui 1912. a. suvel hakkas Narvas ilmuma «Kiir». Paaside perekonna nooremaid võsuid, Annat, Elviinet ja Augustit, võlus juba loosung «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

Proletaarlased olid nad ise ja ühineda nad tahtsid, aga kellega ja kuidas, seda nad veel ei teadnud. Noorem õde leidis esimesena need, kellega ühineda, ja astus bolševike parteisse. Ta töötas linavabrikus ja teda pühendas asjasse keegi vanem meeskangur.

Anna Paas võeti bolševike partei liikmeks augustis 1916 ühel metsakoosolekul. «Algas meie poliitiline areng,» meenutab «Väikeste jälgede» autor. «Kuid kaua meil areneda ei antud...» Revolutsiooni koputas juba uksele.

Veebruarirevolutsioon Narvas oli, nagu üldiselt teada ja nagu see peegeldub ka «Väikeste jälgedes», hoogne ning hästi ettevalmistatud. Sõjavägi ühines töölistega. Narva töölistekond asus bolševike poolele. Juba veebruari-päevil võttis ta võimu enese kätte, nii et oktoobris polnud võimuhaaramine Narvas enam raske.

Anna koos noorema õe ja vennaga astus punakaarti ja võttis osa Narva lahingust. Vaenlase surve taganeti Narvast välja ning peatuti alles Jamburgis. Seal tuli pikemaks ajaks üksteisest lahkuda. Vend suunati Uraali rindele, Anna saadeti Eestisse põrandaalu-

sele tööle, õde aga jäi esialgu oma väeosaga paigale.

Hoolsalt täitis tänane juubilar sidepidaja ülesandeid, töötas põrandaaluses trükikojas ja oli kaua aega üle piiri käijaks, kes toimetas kohale kõige tähtsamaid teateid.

Alles 1919. a. sügisel võis ta Petrogradi paigale jääda ja hakata teostama oma elupõlist unistust — õppida! Seda tegi «Uue vahetuse» autor suure innuga. Ta lõpetas «Eestimaa töörahva ülikooli», siis töölisfakulteedi Petrogradi Riikliku Ülikooli juures. Seejärel astus ta sama ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonna keemia osakonda. Pärast ülikooli lõpetamist tuli aspirantuur... Kuid aspirandina sai A. Paas töötada ainult kaks aastat, siis viidi ta üle Moskvasse kesklaboratooriumi.

«Moskvas suhtuti minusse hästi. Olin väga lugupeetud. Töötasin seal viis aastat, ja siis sai minust rahvavaenlane — peaaegu 20-ks aastaks,» meenutab juubilar.

Anna Paas arreteeriti 1938. a. jaanuaris ja mõisteti kaheksaks aastaks parandusliku töö laagrisse. Pärast vabanemist tuli Anna Paas peagi Eestisse tagasi. Aastaid elas ta Tartumaal Kambjas, õmbles kolhoosnikele seelikuid ja haris aiamaad.

Alles 1956. a. rehabiliteeriti Anna Paas NLKP liikmena ja personaalpenzionärina ning ta asus elama Tartusse.

«Kerge see elu pole olnud,» ütleb Anna, «aga ta on olnud huvitav. Ja kui peaksin täna otsast algama, siis ma ei tea, mis ma tegemata jätaaksin!»

Anna Paasilt on ilmunud memuaarjutustused «Väikesed jäljed suurel teel» (1961) ja «Uus vahetus» (1968). Peale selle mälestuskilde, artikleid ja «jutukesi». Käskiri «Lepaurvad» ootab toimetuses järke. Juubilar on lugejaile tuntud peamiselt «Väikeste jälgede» autorina, kuid ta on kirjutanud ka luulet — juba 14-ndast eluaastast alates.

Vanglaski kogunes tal luulevihik, kuid see konfiskeeriti. Ei tohtinud olla. Ei, isegi Lenini pilti ei tohtinud tal olla, kuid on siiski — naelaaug sees. See osutub reliikviaks, mille kinkis kaasvang, lätlanna Emilie enne oma surma. Aga Lenini ilme on tänini selge. Tõsisel, mõtlikul, pisut uurival pilgul vaatab ta teile otsa. Isegi koloriit on säilinud...

A. Kaal

Kahest teosest Lenini kohta Soomes

Aastal 1967 andis kirjastusühing «Tammi» välja uue trüki Sylvi-Kyllikki Kilpi 1957. aastal ilmunud teosest «Lenin ja soomlased».

Raamat sisaldab rohkesti tähelepanuväärseid vähe või üldse mitte tuntud fakte Lenini suhetest Soomega ja soomlastega. Autor alustas materjali kogumist ajal, mil ühing «Soome—Nõukogude Liit» oli alles loodud ja tema ise selle esimehena toimis. Ta on üles otsinud ja intervjuuerinud paljusid inimesi, kes siis veel elus olid ja võisid jutustada oma kokkupuudetest Leniniga, seega tegi ta tänuväärset uurimistööd õigel ajal.

Kilpi märgib, et teose esimene trükk müüdi ära suuremalt jaolt ühingu «Soome—Nõukogude Liit» kohalike organisatsioonide kaudu. Et Soome ja Nõukogude Liidu sõbralikud suhted on pidevalt tugevnenud, on huvi Lenini kui suure riigimehe vastu suurenenud. Nii saigi teoks raamatu teise, parandatud ja täiendatud trüki avaldamine. Tublisti uut kaalu annab teosele vahepeal kogunenud lisamaterjal, mis selgitab Lenini suhet Soome iseseisvusega ja tema tegutsemist selle heaks, tutvustab kontakte, mis loodi Soome vabadus- ja vabastusliikumise ning vene revolutsionääride vahel juba tsaarivõimu ajal.

Võiks ütelda, et esimesed kokkupuuted algasid juba möödunud sajandil, kui Piiteris töötav soome tüüline Oskar Engberg 1897. aastal Siberisse Sušenskoje küllasse välja saadetuna tutvus Lenini ja Krupskajaga, kes noort töölise heameelega õpetasid ja poliitiliselt harisid. Nõukogude Liidus turismireisil käies kohtas Oskar Engberg 1937. a. neljakümneaastase vaheaja järel Krupskajat, kes teda veel hästi mäletas — oli ju Engberg Siberis Lenini ja Krupskaja abielu sõlmimisel tunnistajakski olnud.

Võib-olla esimeseks kirjalikuks märkiks Lenini poliitilisest huvist Soome vastu peetakse Rootsi parlamendi liikmele Hjalmar Brantingile aastal 1901 saadetud kirja, milles Lenin palub aidata luua kontakte soome sotsiaaldemokraatidega, et viimastele anda võimalust «Iskra» ja «Zarja» kaudu ka vene lugejaid informeerida Soome oludest ja soomlaste võitlusest tsaristliku rõhumise vastu. Kilpi peab võimalikuks, et Lenini soomlasest informaatoreid võis olla dr. Nils af Ursin, Turu töölisühingu kauaaegne esimees ja Turu parteikoosoleku esinaja, paljudest välismaistest sotsialistide kongressidest osavõtnu. Pärast seda puudutas Lenin paari aastakümne jooksul väga mitmesugustes seostes kordu-

valt Soome-küsimust. Näiteks avaldas ta 1901. a. «Iskras» soomlaste suure protesti-aadressi keisrile ja arvustas tsaristlikku kurnamispoliitikat Soomes. Aastail 1905—1907 oli Lenin tihti Soomes. 1917. a. tuli tal seal taas Ajutise Valitsuse eest paos olla.

Palju on neid soomlasi, kes mitmesugustel aegadel Lenini ja vene revolutsiooni abistajatena või sidepidajatena on tegutsenud. Ei saa ütelda, et need kontaktid oleksid otseselt ideoloogilise või poliitilise koostööni arenenud. Tollal suhtles soome sotsiaaldemokraatlik partei organisatsioonilises koostöös kõige lähemalt rootsi sotsiaaldemokraatidega.

Kuid seda enam oli praktilisi kontakte neil aastail, mil vene tööliikumine ja soome rahvuslik vabadusvõitlus tsaarivõimu vastu olukordadest dikteerituna teineteisele lähenesid, isegi ühinesid, nagu näiteks Soome suurstreigi ajal. Tollal võisid soome kodanlikud aktivistidki aidata enamlasi, küsimata nende programmi põhimõteteliste seisukohtade tähendust. Sellest kirjust pildist saab hea ülevaate, kui jälgida kas või neid nimesid, mis seoses eeltooduga esinevad teoses «Lenin ja soomlased». Olgu mõningad neist mainitud. Tuntud aktivist ja maailmarändur Konni Zilliacus tegutses niihästi kirjanduse edasitoimetajana kui ka relvade muretsejana ja peale selle veel rahvusvahelise poliitikuna vene revolutsiooni heaks. Vennad Ola ja Gunnar Castrén (hiljem kirjandusprofessor) olid sidemeesteks. Rootsis maapaos elav krahv Carl Mannerheim (marssali vend) andis 1906. aastal Leninile korterit. Yrjö Sirola, sotsiaaldemokraatliku partei sekretär, tegutses mitmetel puhkudel Lenini abistajana. Insener Severi Alanne ja Väinö Hakkila (eduskunna esimees) olid aastal 1906 Helsingis Lenini majutajateks. Ärimees Valter Borg Turus, rahvaesindaja Ludvig Lindström ja mitmed teised aitasid 1907. a. korraldada Lenini põgenemisretke Oulukyläst Paraistesse ja sealt Turu saarestiku kaudu jääd mööda Stokholmi liinilaevale. Palju teisi tuntud nimesid vilksab mööda: Vladimir Smirnov (vene keele lektor Helsingi ülikoolis), Johan Kock (punakaardi juht Viapori ülestõusu ajal 1906. aastal), Karl H. Wiik (oli tegev Lenini majutajana 1917. a.), Evert Huttunen, Edvard Gylling, Kullervo Manner, O. V. Kuusinen (eriti viimane oli Lenini lähim usalduseosaline). Siis veel vedurijuht Hugo Jalava (sõidutas Leninit põgenemisretkel 1917. a.), Eino Rahja (lähim abimees samal retkel),

Kustaa Rovio (Helsingi miilitsaülem aastal 1917), L. Parviainen, Kössi Ahmala (salakuller), Artur Blomqvist (majutaja 1917. a.).

Väga mitmed neist isikuist on hiljem trükkis avaldanud oma muljeid ja mälestusi kunagistest kokkupuudetest Leniniga. Enamik isiklikest mälestustest on ilmunud, nagu see loomulik ongi, alles pärast seda, kui Leninist oli saanud üks meie ajastu suurimaid riigimehi. Teadagi, et eri parteidesse ja eri ühiskonna-kihtidesse kuuluvad isikud on neid kohtumisi ja vestlusi kommenteerinud oma seisukohalt. Mõnigi neist autoritest ei ole enam hästi tahtnud mainida oma toleaegeid sotsiaaldemokraatlikke parteikaaslasi ega meenutaks meeleldi endagi kunagist kuulumist nende hulka. Kilpi mainib tunnustavalt kahe ministri, Carl Enckelli ja K. G. Idmani sõdadejärgseid poliitilisi memuaare, öeldes, et nende reportaaži-toon erineb teiste, varajasematel aastatel kirjutatud mälestuste omast, ja et kuigi näiteks Enckell valgustab sündmusi tookordse ametliku Soome ehk nn. valge-Soome vaatevinklist, taotleb ta siiski objektiivset ajaloolist tõde kas või arvukate faktide najal.

Sylvi-Kyllikki Kilpi raamat «Lenin ja soomlased» on väärtuslik teos. Autori eesmärgiks on olnud koostada populaarne publitsistlik reportaaž oma kodumaa uusima ajaloo teatud etappidest, mida puudutavad kirjutised seni on olnud laialipillatuina eri trükistes või isiklike mälestustena unustusse vaibumas. Selle ülesande täidab teos suurepäraselt ja peaks andmete allikana olema vajalik paljudele.

Teine teos Lenini kontaktide kohta Soome ja soomlastega, «Lenin soomlaste mälestustes», ilmus «Kansankulttuuri» kirjastusel 1969. aastal.

Raamatu on koostanud ja toimetanud marksistlik-leninliku filosoofia uurija ja tundja, Lenini ordeni kandja Tuure Lehén kolmekümne soomlase isiklikest mälestustest ja muljetest. Kõik need kirjutised annavad lisajooni sellele portreele, mis on kujunenud sadade

mitmesugusest rahvusest inimeste kirjelduste ja mälestuste järgi.

Oma meenutusi ja kogemusi annavad teoses edasi paljud tuntud soomlased, alates Otto Ville Kuusisega, kes mitu aastat oli Lenini lähedane töökaaslane eriti rahvusvahelise poliitika küsimustes. O. V. Kuusinen on andnud Leninist karakterportree, mille realistlikkus leiab kinnitust veel paljude teiste mälestuste kaudu ja veenab lugejat selle ehtsuses.

Ka paljud teised Soome töölisliikumise tegelased jutustavad oma muljeid Leninist. Yrjö Sirola meenutab tähtsaid poliitilisi ja ideoloogilisi vestlusi Leniniga, niisamuti Kullervo Manneri. K. H. Wiik oli väga mitmel puhul Leniniga kokkupuutes: a. 1910 Kopenhaagenis, a. 1917, mil Lenin oli põrandaalusena Soomes, ja pärast ühenduses Soome iseseisvuse taotlemisega. Huvitava lisa toovad Eero Haapalaise ja Edvard Gyllingi mälestused. Gylling kuulus esindajana Soome delegatsioonile, kes käis 1. märtsil 1918 Nõukogude Vene valitsuse ja Soome vahel sõlmitavat lepingut ette valmistamas ja alla kirjutamas.

Ka soomlased-mittekommunistid (Väinö Hakilla, K. G. Idman) on lisanud teosesse huvitavaid mälestuslehekülgi, samuti vanad sotsiaaldemokraadid Ludvig Lindström ja Santeri Nuorteva, kes aitasid Leninit põgenemisretkel Turu saarestikus.

Eriti soojalt meenutavad Leninit need paljud isikud, kes olid Lenini abistajateks tema põrandaaluse-elu etapil Soomes 1917. aastal. Aleksander Schottman, Kustaa Rovio, Eino Rahja, abielupaar Blomqvist — kõik need on aidanud Leninit peatuskohta leida või talle enda juures korterit pakkunud. Juhani ja Lyyli Latukka, Hildur Kaarela ja Alma Rauhiainen jutustavad tema viibimisest Viiburis vahetult enne revolutsiooni ja tagasimineku Piiterisse.

Tuleks arvata, et koguteos «Lenin soomlaste mälestustes» nüüd, suure riigimehe juubeliaastal palju huvi äratav.

L. Viiding

Väikeajakirjadest: kultuuriloolist ringirehitsemist

Et 60-ndad aastad tähendasid rahvusvaheliselt teatud elavnemist ühiskondlikus ja kultuurielus, tähendasid noore põlvkonna energilist esilekerkimist, on juba korduvalt nenditud. Jääb tuleviku teada, kas oli see tühi kihin-kahin või kasvab siit midagi kestmamat. Praegu märkigem ainult, et selle elavnemise

üheks üldjooneks on olnud terav opositsioon kõige vastu, mida võib kokku võtta ingliskeelse sõnaga *Establishment* — ajalooliselt tähendas see riigikirikut, on nüüd aga laienenud hõlmama kõike institutsioonilist, ametlikuks ja autoriteetseks tunnustatud, kaasa arvatud kultuurielu autoriteedid

ning automatiseerunud vormid. Püütakse leida uusi või üles äratada vahepeal ununenud kunstniku ja publiku kontaktivise. Siia kuulub ka arvukate uute pisiväljaannete (ajakirjade, pamflettide, kunstitrükiste jmt.) laialdane levik, ja küllap tuleb samas kontekstis näha ka tärnanud huvi nn. väikeajakirjade (*little magazines*) ja üldise väikestrukture (*little press*) mineviku vastu. Viimase saja aasta jooksul on sellised väljaanded Euroopa ja Ameerika kultuuriloos suurt rolli etendanud. Seda võimaldasid uued odavad ja lihtsad trüki- ning illustreerimistehnikad, ja oli loomulik, et noored jõud sageli just sellisel teel avalikkuse ette tulid. Väikestrukture tähtsust suurendas aga tublisti asjaolu, et imperialistlik monopoliseerumine haaras ka trükikirjandust, mis tõi endaga kaasa maitse komertsliku labastamise ning jäiga standardduse. Süvenes löhe ühiskonna ja publiku ning protestivaimulise ja uusi radasid otsiva kunstniku vahel. Viimane oli paratamatult sunnitud kasutama kõrvalisi avaldamisvõimalusi, mis ei sõltuks kodanlike kunstiarbitrite maitsest. Seetõttu leidsid uued voolud sageli väljenduse just taoliste trükiste kaudu. Arvatakse, et käesolev sajand on andnud Euroopa suurtes keeltes vähemasti 800 kultuurilooliselt olulist väikeajakirja. Urijatel oli aga seni suuri raskusi nende hankimisega, sest enamasti ei pidanud ülikoolid ja raamatukogud neid poolboheemseid väljaandeid ostmise vääriliseks ja nende tilluke tiraaž pudeneks jäljetult laiali. Nüüd on ülikoolides toimunud radikaalsed nihked suhtumist küll mõneti muutnud. Uue radikalismi survel on teisenenud nii ülikoolide programm kui struktuur. Ameerikas näiteks viidi mitmel pool sisse erikursused seni unustusse jäetud vähemusrahvaste (eeskätt Ameerika neegrite, aga ka indiaanlaste, ja samuti Aasia ning Aafrika rahvaste) ajaloost ja kultuurist. Järjest aktiivsemalt võtavad ülikoolid osa elavast kultuuriprotsessist: nende kirjastused annavad praegu teaduslike uurimuste kõrval välja ka ilukirjandust, eriti luulet, akadeemilised humanitaarajakirjad on aga tihti peale saanud sotsiaalse radikalismi ja kunstiliste eksperimentide ilmutajaks. Paljud praegustest väikeajakirjadest on nii või teisiti ülikoolidega seotud; toimetuse (või ainutoimetaja) asupaigana leiame sageli mõne *campus*'e nime. Samas on varasemad uuendused, isegi selline «skandaalne» nähtus nagu dadaism, jõudnud muutuda ametlik-sollidise uurimistöö objektiks. Ja et akadeemiline uurimistööstus järjest kasvab ning uut toorainet vajab, ja ka raha paistab

jätukvat, on rida kirjastusi asunud praegu üle 200 lähema mineviku ajakirja ümbertrükkimisele. Valdavalt on need anglo-ameerika nimetused, sest just neil mail on väikeajakirjadel eriti suur tähtsus olnud — osalt laiema ja sügavama ajakirjandusliku traditsiooni tõttu, osalt *Establishment*'i ja publiku suurema inertsit tulemusena.

Üks esimesi probleeme, millega kultuuriloolased selles valdkonnas kokku puutuvad, on väikeajakirja mõiste ise. «Väike» on tähtsustanud nii formaati, mahtu, kestvust, kulusid kui ka tiraaži. Olulisim on tõenäoliselt küll tiraaž, sest eeskätt sellele näib toetuvat intuiitvne vastandus «suurtele» väljaannetele, kuigi ka siin on raske tõmmata kindla numbriga märgitavat piiri. Mõni suhteliselt väikese tiraažiga kriitikaajakiri on kujunenud pidevaks, üldtunnustatud, «ametlikult» respekteeritavaks väljaandeks. Võimaluste piires püüavad edukad, püsivaks kujunenud väikeajakirjad küll säilitada teatud informatsioon (nii näiteks Chicago «Poetry»).

Üldtüübilt võib väikeajakiri olla kas kultuurielu üldise elavnemise ja uuendamise kaasprodukt või mingi kindla suunaga rühmituse häälekandja. Esimesel juhul kujutavad nad tavaliselt erineva laadiga uute talentide hüppelauda, ja kui see funktsioon on täidetud, on väljaandel aeg auga surra. Vastasel juhul jõuab ta veel enne hingusele minekut kaotada sellegi vähesel omanäolisuse, mis ainult põlvkonna ühisjoontest sõltub. Teist tüüpi ajakirja võib ähvardada sektantlus. T. S. Eliot, kes ise 1922—39 toimetas kõrgetasemelist kvartalajakirja «The Criterion» (mille tiraaž muide ei ületanud 400), püüdis nende kahe ohu vahel rajada kuldset keskteed, ei liiga laia ega liiga kitsast: ajakiri pidi püüdma esindada «oma ajastu kõige erksama tundelaadi ja selgeima mõtte arengut». Paraku jääb see tundelaad ja mõte lihtsureliku toimetaja määrata, ja nii illustreerib «The Criterion» eelkõige Elioti enda arengut esteetikast ühiskondlike ning edasi teoloogiliste probleemide valda.

Ajalooliselt võib tänapäeva väikeajakirja traditsiooni tagasi viia prerafaellitide väljaandeni «Germ» (1850; tiraaž ca 200), mis pidi propageerima ja kujunduslikult ellu viima nende kunstilisi tõekspidamisi. Prerafaellitide, William Morrise jüngrite ja teiste keskaja käsitöö ning raamatukunsti kummardajate püüded trükiväljaandeid standarddusest vabastada leidsid edaspidigi kehastust eeskätt luksuslike pisitrükiste näol. Peagi liitus sellele mandri-Euroopa mõju: sümbolism, impressionism, järelimpressionism. Neid kodanlikust publikust

põlatud suundi tutvustasid «Hobby Horse» (1884—93, tiraaž ca 300; püüdis ühendada keskaja jäljendusi ja sümbolismi), «The Dial» (1889—97, tiraaž ca 250; huviobjektiks eriti Huysmans, Moreau jt. sümbolistid), «dekadentide» haiglaselt estetistlik «Yellow Book» (1894—97), luksuslik «The Savoy» (1896; 8 numbrit), mida toimetas prantsuse sümbolismi propagandist Arthur Symons, illustreeris Aubrey Beardsley ja tähtsamaid kaastöölisi oli W. B. Yeats. Mainitagi, et Prantsusmaal oli sümbolism juba 1890. a. paiku jõudnud omakorda stambiks kujuneda, ehkki asutati veel uusi sellesuunalisi väljaandeid nagu «La Plume», «L'Ermitage» ja ka «suur» kuukiri «Mercure de France», mis kahjuks lakkas 1965. a. ilmumast (muidugi ei olnud see ammu enam sümbolistlik). Saksa sümbolistide «Pan» hakkas ilmuma alles 1895, austria «Ver Sacrum» 1898. Need euroopa sümbolismi väljaanded olid kahtlemata kaudseks eeskujuks ka «Noor-Eesti» trükistele.

Sajandi alguse uute suundade läbi-murdele aitasid tõhusalt kaasa inglise nädalaleht «The New Age» (1907—22), mille entusiastlik toimetaja A. R. Orage sai kaastööd peaaegu kõigilt tolle aja silmapaistvamatelt kultuuritegelastelt; tuntud kriitik John Middleton Murry toimetatud kunsti, muusika ja kirjanduse kvartaliaajakiri «Rhythm» ja selle järg «The Blue Review» (1911—13), mille kaastööliseks olid ka Katherine Mansfield ja D. H. Lawrence. Ameerikas oli suur mõju Chicago «Poetry'l» (ilmub oktoobrist 1912) tänu energilisele toimetajale Harriet Monroe'le ja sihikindlale Euroopa-korrespondendile Ezra Poundile. Monroe enda sümpaatiad kaldusid Chicago luulekoolkonna poole (Sandburg, Lindsay). Pound propageeris imazismi, üldiselt püüdis ajakiri aga avaldada kõike kvaliteetset, sulgumata mingisse kindlasse voolu. Pärast Monroe'd on ajakirja 1935. aastast peale toimetanud Morton Dauwen Zabel, George Dillon, Peter De Vries, Karl Shapiro ja praegu Henry Rago. Endine radikalism on küll mõistetavalt taltunud ja ajakiri etendab praegu Ühendriikide kirjanduselus stabiliseerivat osa, kuid kõrge reputatsiooni tõttu saab ta endale lubada ranget valikut. Ka pakutakse siin huvitavaid rahvusvahelisi ringvaateid. Ezra Poundi mõju oli tugev ka 1914—29 ilmunud «The Little Review» kujunemisel, eriti selle tippaastatel 1917—19, kui ajakiri trükkis autoreid nagu Joyce, Eliot, Henry James, Yeats, Ford Madox Ford. Kui mõned numbrid Joyce'i «Ulyssese» katkendite pärast konfiskeeriti, omandas ajakiri avangardistlikes ringkonda-

des omamoodi märtrioreooli, ja väidetavalt läks isegi termin *little magazine* just selle mõjul käibe. Hiljem hälbis ajakirja huvi rohkem juhu-ekstravagantsustele.

30. aastate ajakirjadest on mainitav Londoni «New Verse» (1933—39, tiraaž ca 1000), mida toimetas Geoffrey Grigson. Selle kaudu said tuntuks W. H. Auden, Louis MacNeice, Charles Madge (hiljem sotsioloog), George Barker, C. Day Lewis (pärast John Massfieldi surma 1967. a. Poeta Laureatus), Edwin Muir, Norman Cameron, Dylan Thomas. Ajakiri jätkas traditsioonilist sidet kunstnikega, tutvustades Henry Moore'i ja Ben Nicholsoni, korraldades ekskursioone Pariisi stuudiosse (Miró, Mondrian, Brancusi). «Contemporary Poetry and Prose» (toimetaja Roger Roughton; 1936—37, 10 numbrit) püüdis inglise pinnale istutada prantsuse revolutsioonimeelset sürrealismi, kahtlemata 1936. a. Londoni rahvusvahelise sürrealistide näituse tõukejõul, kuid ilma suurema eduta. Sõja eel hakkas ilmuma ka juhtiv inglise kriitikaajakiri «Scrutiny» (tiraaž alla 1500). Lisaks täielikule reprint-väljaandele ilmusid sellest 1968. a. kaks valikkõidet. Ajakirja toimetab autoriteetne F. R. Leavis, keda vahel naljatades on nimetatud kaasaja dr. Johnsoniks (sellest vist ka doktoritiitli tarvitamine tema nime ees). Dr. Leavis näikse ise hindavat seda paralleeli, on ta ju ühe oma raamatu motoks valinud Johnsoni sõnad «Mitte dogmaatilisel, vaid selgelt seisukohalt». Ei üllata siis, et teda ja tema mõttekaaslast «Scrutiny'st» huvitavad eriti moraalised probleemid. Seejuures rõhutatatakse aga korrektset, põhjendatud kirjandusliku analüüsi vajadust, sest ainult sellisel alusel saab selgetel seisukohtadel väärtust olla.

Ka Ühendriikides alustasid kolm juhtivat kriitilist ajakirja tegevust 30.—40. aastatel, nimelt algul vasakpoolne, hiljem üldisemalt liberaal-radikaalne «The Partisan Review» (1934→), mis tunneb erilist huvi kirjanduse sotsioloogilise ja psühholoogilise (ka psühhoanalüütilise) tõlgendamise vastu, praegu tõlgib aga usinasti prantsuse strukturaliste; rohkem inglaste esseistlikule käsitluslaadile lähenev «The Kenyon Review» (1939→), kus ilmub ka jutte ning luuletusi; pikemate retsensioonide poolest huvitav «The Hudson Review» (1948→), mille nõrkuseks on ühiskonna ja kirjanduse «tervise» kaitse. Koos praegu veidi epi-goonsset *New Criticism'i* harrastava «The Sewanee Review'ga» (asutatud 1892, juhtivale positsioonile tõusis 30.—40. aastatel) moodustavad need ameerika kriitika «suure neliku». Kuna krii-

tika suur kvantitatiivne hüpe Ühendriikides toimus just 30.—40. aastatel, ei ole nende ajakirjade asutamise või aktiveerumise aeg sugugi juhuslik. Alustanud enam-vähem väikeajakirjadena, kasvasid nad peagi selle raamidest välja. Samasuguse protsessi on läbinud 50. aastate keskel rotaprint-kvartalikirjadena asutatud «Modern Fiction Studies» ja «Twentieth Century Literature», mis praegu on soliidsed trükiväljaanded. Paari aasta eest ilmuma hakanud «Novel» ja «Journal of Popular Culture» võivad tõenäoliselt varsti samale tasemele pretendeerida.

Teatud ülevaate praegustest väike-trükistest on andnud Frankfurti (M.) *Literarische Messe* nime all tuntud kevadnäitused ja nende kataloogid, kuid Saksa LV välja arvatud, on valik siin paratamatult tihti juhuslik. Neljandat korda on jõudnud nüüd ilmuda ka aastaraamat «Directory of Little Maga-

zines», mis ligikaudu 1150 nimetusega püüab hõlmata kogu maailma väikeajakirju. Kvartalikirju «Small Press Review», mis alustas ilmumist 1968, sisaldab lisaks loeteludefe ja reklaamile ka ülevaatlikke artikleid.

Praegu Inglismaal väljaantavatest väikeajakirjadest (keskmine tiraaž 100) võib mainida: väga head luulet ja luuleanalüüsi sisaldav «The Review», teoreetilise kallakuga «Delta», nii tõlkeid kui originaalset luule- ja proosaloomingut avaldav «Stand», puhttõlkeline «MPT» (Modern Poetry in Translation), konkreetset sürrealismi ning juhunalju harrastav «Ambit», eriti «konkreetsed luulet» soosiv «Poor. Old. Tired. Horse.» ja kunsti ning luule postkaartajakiri «Fishpaste». Üsna elav on väiketrükiste tegevus ka Saksa LV-s, Prantsusmaal ja Itaalias, Ameerikast rääkimata.

J. Rähesoo

«Mina» ja teised

60-ndate aastate algul puhkenud psühholoogiapalavik ei taha kuidagi vaibuda. See on arusaadav: eelnenud aastakümned olid sootuks psühholoogiavaesed. Praegu kuuled psühholoogiast tihtipeale kui imerohust, mis olevat kutsutud ja seatud asendama puhtmajanduslikke üritusi või koguni tervet mõistust. Psühholoogid peaksid konkreetsemalt rääkima oma teaduse võimaluste piiridest — nii põhimõttelisest kui ka nendest, mis tingitud ta praegusest arenguastmest. Seda ülesannet täidab ka hea psühholoogia-alane kirjandus.

Läinud aasta lõpul ilmus vene keeles enam-vähem ülevaatlik käsitlus tänapäeva *sotsiaalpsühholoogia* probleemiasetustest ja saavutustest: Kalifornia ülikooli jaapani päritolu professori T. Shibutani raamatu «Society and Personality» lühendatud tõlge. (Т. Шибутани, Социальная психология. Изд-во «Прогресс», Москва, 1969. 535 lk.) Teos on huviga loetav nii spetsialistile kui ka vähikule — kuivõrd üldse võib rääkida spetsialistidest või vähikutest ala puhul, mis pole veel märgatavalt kõrgemale tõusnud *common sense*'i tasemest. Erinevalt paljudest sotsiaalpsühholoogia-alastest raamatutest on kõne all olevas teoses tähelepanu pööratud just uurimistöö suundade ja sisulistele saavutustele, mitte keerulistele statistilistele jt. meetoditele. Autor tunnistab, et inimkäitumise süstemaatilise teooria loomine on esialgu lahendamata ülesanne ja et ilukirjan-

dus oma vahenditega on inimest ja inimestevahelisi suhteid käsitletud hoopis tulemusrikkamalt kui isiksuse- või sotsiaalpsühholoogia.

Raamat koosneb neljast osast: 1) sotsiaalne kontroll indiviidi käitumise üle, 2) käitumise motivatsioon, 3) inimestevahelised suhted, 4) sotsialisatsioon ehk lapse kujunemine ühiskonna liikmeks (s. t. isiksuseks). Shibutani teoreetiline lähtekoht on avar ja sisaldab üsna vastandlikke metodoloogilisi printsiipe. Autor ise nimetab end interaktsionistik. See koolkond peab nii inimloomust kui ka sotsiaalselt korda inimeste interaktsiooni ehk vastastikku mõjutamise (teisi sõnu — inimestevahelise kommunikatsiooni) produktideks ning inimloomuse sotsiaalsuse rõhutamine osas on tal mõningaid kokkulangevusi nende põhi-alustega, millele kord rajatakse marksisistlik isiksusteooria (vrd. Marxi definitsiooniga isiksusele: ühiskondlike suhete kogum). Oma peamisteks mõjutajateks peab Shibutani pragmatiste (Dewey, George Mead, lingvist Edward Sapir) ja psühhoanalüütikuid (Freud, Karen Horney, Harry Sullivan). Freudi ja Meadi seisukohad käivad teineteisele küll risti vastu, aga Shibutani pole lasknud end sellest segada. Lugejagi ei tohiks end häirida lasta raamatu silmnähtavast eklektilisusest, kuna see peegeldab sotsiaalpsühholoogias (ja kogu nüüdisaegses psühholoogias) valitsevat metodoloogilist kriisi, olemasolevate teooriate ühekülgust ja omavahelist vasturääkivust. Oleks autor kinni pida-

nud ainult pragmatistlikust või ainult psüühhoanalüütilisest seisukohast, pidanuks palju tähelepanekuid ja eksperimente mainimata või selgitamata jääma. Shibutani on kiriku keset küla ehitanud ja jutlustab kord üht, kord teist usku vastavalt sellele, missugune koolkond üht või teist nähtust paremini uurinud on.

Raamatu üheks väärtuseks on suure hulga sotsiaalpsühholoogiliste eksperimentide kirjeldamine, mis lugejas vahel lausa esteetilist naudingut tekitavad (näit. Sherifi katse autokineetilise efekti kohta). Teiseks: endastmõistetavuste küsitavaks tegemine sel teel, et pakutakse välja teoreetilisel võimalikke või patoloogias, teistes sotsiaalsetes gruppides, teistes kultuurides ja ühiskondades avastatud alternatiive. Efekt on sama, mis hea teaduslik-fantastilise kirjanduse lugemisel: kala saab teada, et vesi on märg. Näide: eurooplased peavad meest «tugevaks pooleks», see olevat «loodusest nii seatud», ega pea üldse võimalikuks selles kahelda, aga sotsiaalantropoloogide uurimused emajärgsetes ühiskondades näitavad, et seal on kõigis suhetes aktiivseks pooleks naine. Või miks varjab kinnipüütud kurjategija nägu fotoobjektiivist eest? Sellepärast, vastab Shibutani, et ta peab nägu (nagu nimegi) oma «mina» sümboliks. «Mina» hulka (s. t. inimese alateadvusliku

ettekujutuse hulka iseenesest) kuuluvad samuti vanemad, esivanemad, rahvus, lapsed, omaenda keha pärast surma (sellest eluaegu hoolitsemine oma matuste eest), isegi auto (värske autoomanik võpatab kaugelki, kui näeb, kuidas ta autol porilaud küljest sõidetakse — otsekui oleks ta ise jalast ilma jäänud). «Mina»-kontseptsioonile pühendatud peatükk on põnevamaid kogu raamatus. Üldse on autor sotsiaalpsühholoogia ulatuslikust probleemistikust valinud need osad, mis inimlikult enam huvi pakuvad, ehkki teadus on enam edu saavutanud mõnede teiste probleemide juures (igavene vastuolu «teadusliku» ja «huvitava» psühholoogia vahel).

Shibutani raamat annab pildi sotsiaalpsühholoogia seisukorrast umbes 15 aastat tagasi. Sellest ajast tänapäevani on elava uurimistööga kogutud hirmuäratav hulk uut materjali; mitmete uute meetoditega, näiteks kultuuridevahelise võrdlemisega, on veel palju asju küsitavaks tehtud. (G. Lindzey toimetusel 1954. a. ilmunud kaheköitelise «Handbook of Social Psychology» teine, täiendatud väljaanne ilmus 1969. a. viieköitelisena!) Empiirilise uurimise huud ja ulatus aina kasvavad, teooria puudumine annab teravasti tunda.

P. T.

Index librorum

Igas teadusharus on otsekui aja nõudeks ja ühtlasi aasjaks käsitleda oma probleeme veel kord Lenini ideede valgusel. Siia kuuluvad ka akadeemik Bonifatius Kedrovi «Lenin ja revolutsioon XX sajandi loodusteaduses. Filosoofia ja loodusteadus» ning J. Meleštšenko ja S. Suhhardini «Lenin ja teaduslik-tehniline progress», mis mõlemad NSVL TA Loodusteaduse ja Tehnika Ajaloo Instituudi publikatsioonidena tulid kirjastuse *Nauka* väljaandel. Siin peab mainima ka ajalooliste uurimuste kogumikke NSVL TA NSV Liidu Ajaloo Instituudilt: «V. I. Lenin ja ajaloo probleemid» ja «V. I. Lenin Oktoobris ja nõukogude võimu esimestel aastatel» (mõlemad *Nauka*, Leningradi osakond). Vahetult puudutavad Vladimir Lenini isiksust Jean Freville'i «Lenin Pariisis» (*Progress*), samuti NLKP KK juures asuva Marksismi-Leninismi Instituudi ajaloolis-biograafiline atlas «Lenin», mis esmakordselt avab kartograafiliste vahendite abil selle XX sajandi revolutsionääri elu. A. Illitševski uurimus «Lenin Lääne ilukirjanduses» kujutab endast Kiievi ülikooli trükist.

Filosoofia alalt ei ole just ohtralt uusi nimetusi, mõned neist siiski väga kaalukad. Näiteks andis Leningradi ülikool välja V. Komarova «Antiikfilosoofia tekstoloogilisest analüüsist» (I), mis hõlmab vanakreeka esimesi filosoofilisi koolkondi. Edasi nimetagem kindlasti *Progress*'i poolt nähtavasti minitraažis trükitud (märkega: *teaduslikele raamatukogudele*) John Kenneth Galbraithi «Uus industriaalühiskond» («The new industrial state», Chicago-London 1967), mis esitab kokkuvõtlikult ühe kaasaja suurima majandusteadlase käsituse kapitalistlikust industriaalriigist USA-st. Akadeemik Mark Mitini käe all tuli välja tänapäeva konvergensiteooriate kriitiline analüüsiraamat «Kaasaegsed kodanlikud teooriad kapitalismi ja sotsialismi ühtesulamisest» (*Nauka*). Pealkirja «Rahvusvaheliste suhete sotsioloogilisi probleeme» kannab NSVL TA Filosoofia Instituudi raamat, mis peegeldab üht osa VI rahvusvahelise sotsioloogiakongressi probleemistikust (*Nauka*). Sügavalt filosoofilise sisuga on ungari matemaatiku, Ungari RV TA Matemaatika Instituudi direktori ja Budapesti

ülükooli professori Alfred Renyi «Dia-
loogid matemaatikast» (*Mir*). Kolmes
suurepäraselt väljapeetud kahekõnes on
osalisteks ajaloolised isikud (Sokrates,
Archimedes, Galilei jt.), probleemiks
aga matemaatika olemus, selle rakendu-
sed, samuti looduseraamatu keel.

Esteetika ja kunstiteaduste
alalt pälvib tähelepanu *Iskusstvo* artikli-
kogumik «Moraalne ja amoraalne
kunst» (koostanud ja toimetanud
V. Tolstõhh), mis kaalub kunsti vahe-
kordi kõlbluse, moraali ja koguni eeti-
kaga (viimased mõisted pole teoses alati
rangelt piiritletud). Autorite hulgas
võib leida E. Iljenkovi, A. Gulõga,
V. Sukšini, L. Anninski, P. Palijevski.
Edasi pakub kahtlemata suurt huvi
P. Gaidenko «Estetismi tragöödia» (*Is-
kusstvo*) — katse iseloomustada kuulsa
taani teologi ja filosoofi, eksistentsia-
lismi ühe eelkäija Søren Kierkegaard'i
maailmatunnetust. Teesi teravnevast
ideoloogilisest võitlusest toetab NSVL
Kunstide Akadeemia Kujutavate Kunsti-
de Teooria ja Ajaloo Teadusliku Uuri-
mise Instituudi artiklikogumik «Nõu-
kogude kujutav kunst ja ülesanded
võitluses kodanliku ideoloogiaga» (toim.
V. Vanslov, *Izobrazitelnoje Iskusstvo*).
Kunstiajaloo valda kuulub V. Brodski
teos «Jaapani klassikaline kunst» (*Is-
kusstvo*), mis annab ülevaate maalist ja
graafikast, sinna kuulub ka V. Lazarevi
artikli- ja uurimusraamat «Vene kesk-
aegne maal» (*Nauka*). Süvenenud
kunstisõpru rõõmustas kindlasti vene
keelde tõlgitud Lionello Venturi «Imp-
ressionism», («Les archives de l'im-
pressionisme»), mis sisaldab Auguste Re-
noiri, Claude Monet', Camille Pissarro,
Alfred Sisley jt. kirju, siis kunstikaup-
leja Paul Durand-Rueli mälestusi, sa-
muti muid dokumente impressionismi
ajastust (*Iskusstvo*, Leningradi osa-
kond). Meeldiv oli tutvuda Wolfgang
Hütti sisuka monograafiaga «Deutsche
Malerei und Graphik im 20. Jahrhun-
dert» (*Henschelverlag Kunst und Gesell-
schaft*, Berliin), mis rohkete reprodukt-

sioonidega saadetult esitab voolu ja
kunstnikegi kaupa sissevaate selle sa-
jandi saksa maali ja graafikasse. Müü-
gil on olnud ka mitu väärtuslikku
kunstialbumit, näiteks Goya
«Caprichos» (*Iskusstvo*), album «Claude
Monet» (*Avrora*), Sergei Eisensteini
«Mehhiko joonistusi» (*Sovetski Hudož-
nik*), Maurice Utrillo (1893—1955) «Pa-
riis» (*Izobrazitelnoje Iskusstvo*) jt. Arhi-
tekte ei taheta meie päevil veel kunsti-
ke hulka arvata, ent selle seisukoha vas-
tu protestides viitame nimelt siinkohal
G. Matšulski teosele «Mies van der
Rohe» (*Stroiizdat*), mis tutvustab ehi-
tuskunsti huvilisele üht nüüdisaja
Lääne suurimat arhitekti.

Kel sügavam huvi ilukirjan-
duse vastu, see süüvib M. Arnau-
dovi kapitaalsesse «Kirjandusliku loome
psühholoogiasse» (*Progress*), mis tõlgi-
tud bulgaaria keelest. Kirjasõna ajalugu
valgustavad artiklikogu «Vana-Hiina
kirjandus» (NSVL TA Orientoloogia
Instituut ja M. Gorki nimeline Maa-
ilmakirjanduse Instituut, vast. toim.
akadeemik Nikolai Konrad, *Nauka*) ning
«Vana-Venemaa kirjandus ja ühiskond-
lik mõte» (vast. toim. NSV Liidu riik-
liku preemia laureaat Dmitri Lihhat-
šov; NSVL TA Vene Kirjanduse Insti-
tuut (Puškini Maja, *Nauka*).

Nimetama peaks ka J. Aksjonova
«Talenti ja aega» (Jaroslavl), mis vaat-
leb seotult Jesseninilt ja Majakovskilt
ning A. Turkovi biograafiat «Aleks-
sandr Blok», mis tuli sarjas «Kuulsate
inimeste elu» (*Molodaja Gvardija*). Et
nimetamisväärselt uut lugemisvara pea-
aegu polegi, siis peaks sirvima mõnd
reisikirja. Sellised võiksid olla näi-
teks «Elu Samoal», mis on pärit «Aarete-
saare» looja Robert Louis Stevensoni ja
ta naise sulest, või Joy Adamsoni «Va-
bana sündinud», mis samapealkirjali-
sena filmitult mõne aja eest näha oli,
või Michel Peisseli «Quintana Roo ka-
dunud maailm» (kõik *Mõsl*), mis viib
meid muistsete maiade jälile Yukatani
poolsaarele Mehhikos.

JOHANNES SEMPER

Meie rahvast on tabanud suur kaotus. Pärast lühikest rasket haigust viis surm 21. veebruaril meie keskelt eesti kultuuri suurkuju, silmapaistva riigi- ja ühiskonnategelase, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi liikme, vabariigi rahvakirjaniku Johannes Semperi.

Vaikis süda, mis oli alati tuksunud rahvale. Igaveseks on pandud käest sulg, mida suur töömees oli hoidnud väsimatult ligemale kuuskümmend aastat särava luuletajana ja novellistina, romaanikirjanikuna ja dramaturgina, kirjandusteadlasena, esseistina, reisikirjanikuna, maailmakirjanduse meisterliku vahendajana.

Johannes Semper sündis 22. märtsil 1892. aastal Viljandi- maal Tuhalaane vallas Pahuvere vallakooli õpetaja pojana. Ta lõpetas Pärnu gümnaasiumi, õppis 1910—1914 Peterburi ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, 1915—1916 Moskvas arhitektuuri, täiendas end 1921—1925 Berliini ülikoolis ja 1926—1927 Pariisis ning omandas 1928. a. Tartu ülikoolis magistri teadusliku kraadi. Seejärel töötab J. Semper kuni 1941. aastani Tartu ülikooli õppejõuna ning aastail 1930—1940 ühtlasi ajakirja «Looming» toimetajana. Kodanlikus Eestis võtab ta osa mitmeist radikaalseist kirjanduslikest ühisesinemistest, kuulub korduvalt Kirjanike Liidu juhatusse.

Johannes Semperi esimene trükisesinemine langeb 1910. aastasse. Siitpeale hakkab tema nimi üha pidevamalt ilmuma ajakirjanduse veergudel nii luuletajana kui ka kirjanduslooliste artiklite erudeeritud autorina. 1917. aastal avaldab J. Semper luuletuste esikkogu «Pierrot», millele aasta hiljem järgneb novelliraamat «Hiina kett». Neis esimestes, mitmeti veel kitsa aineriingiga, kuid kõrge vormikultuuriga teostes astub noor kirjanik kord-korralt üha lähemale põletavatele kaasajaprobleemidele, ta loomingus hakkavad valjemini kõluma ühiskondlikud motiivid (kogud «Rütmid», 1922; «Viis meelt», 1926). Psühholoogiliselt ja kunstiliselt veelgi sügavama tegelikkuse lahtimõtestamiseni jõuab kirjanik luuletuskogudes «Päike rentsliis» (1930) ja «Tuuleratas» (1936). Kolmekümnendail aastail saavutab J. Semper silmapaistvaid

tulemusi romaanikirjanikuna, luues meie psühholoogilise realismi tähelepanuväärseid teoseid «Armukadedus» (1934) ja «Kivi kivi peale» (1939), neist viimane eriti tugeva sotsiaalse ajastutundega. Veel ilmus J. Semperilt rida kirjanduskriitilisi teoseid, kaks köidet reisikirju ning arvukalt eri raamatutena tõlkeid vene (A. Blok), saksa, inglise (Whitman), itaalia (Dante), eriti aga prantsuse keelest (Verhaeren, Hugo, Stendhal, Daudet, Zola jt.).

Kuulunud kodanlikus Eestis ametliku kultuuripoliitikaga opositsioonis olevate kirjanike leeri, astunud aktiivselt välja igasuguste reaktsiooniavalduste, eriti aga pead tõstva fašismi vastu, leiab Johannes Semper 1940. a. murrangulistel päevadel progressiivse haritlasena kõhklemata ühise tee võimule tulnud töörahvaga. Ta astub Kommunistliku Partei ridadesse, kuulub haridusministrina rahvavalitsusse, on hiljem hariduse rahvakomissari asetäitja, 1941.—1948. a. Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja ning sõjapäevil 1942.—1944. a. ühtlasi Jaroslavlis tegutsenud Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite juhataja. Ta on aastail 1946—1950 vabariigi kirjanikeorganisatsiooni esimees ning hiljem Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse presiidiumi liige.

Hindamatud on J. Semperi teened eesti kultuurielu reorganiseerimisel nõukogude korra päevil, eriti selle ülesehitamisel pärast fašistliku okupatsiooni poolt tekitatud laost.

Autoriteetse ja erakordselt rikkalike teadmistega kultuuri-tegelasena valivad Nõukogude Eesti töötajad teda korduvalt oma kõrgeimasse riigivõimuorganisse — J. Semper on Eesti NSV Ülemnõukogu I, II, VI ja VII koosseisu saadik ning 1967. aastast ka Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi liige. J. Semper täitis suure vastutustundega veel paljusid teisi ülesandeid kultuuri alal nii vabariigi kui ka üleliidulises ulatuses.

Tohutule ühiskondlikule koormusele vaatamata jätkas J. Semper viljakat loomingulist tegevust kõige viimase ajani. Nõukogude korra tingimustes avaldas kirjanik 1943. aastal luuletuskogu «Ei vaikida saa», mida õigusega peetakse sõjapäevade eesti luule üheks tipuks, ning kirjutas Leningradis 1944. aastal Eesti NSV hümn sõnad.

Sõjajärgsel perioodil väljendab kirjanik end ka draamavormis, luues näidendid «Aja käsk», «Murrang» ja «Inimesed risttuultes». Ta kirjutab romaani «Punased nelgid» (1955), kus annab laiahaardelise pildi eesti rahva diferentseerumisest juunipöörde-eelsel perioodil, ning ühe meie nõukogudeaegse luule kunsti- ja sisutihedama värsikogu «Kuidas elaksid?» (1958). Lisaks sellele jätkas ta tööd teiste rahvaste kirjandustippude tõlkimisel (Boccaccio, Neruda jt.). Ta kirjutuslaual jäid pooleli memuaarid, millede esimene köide «Matk minevikku» jõudis alles hiljaaegu lugejateni. J. Semperi ideeliselt selge, suuri sisulisi väärtusi kätkev looming on võitnud luge-

jaskonna kõige laialdasema poolehoiu nii Nõukogude Eestis ja vennasvabariikides kui ka raja taga.

Suurte teenete eest meie kirjanduse arendamisel ja väsimatu ühiskondliku tegevuse eest autasustati J. Semperit Lenini ordeni ning mitmete teiste Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega. Ta kandis Eesti NSV rahvakirjaniku austavat nimetust.

Johannes Semperi elutöö on erakordselt ulatuslik. Selle iga-külgeks ja ammendavaks analüüsimiseks ja hindamiseks pöörduvad meie teadlaste mitmed põlvkonnad kahtlemata ikka jälle tagasi tema loomingu juurde, et leida sealt üha uusi ja aegumatuid väärtusi.

Mälestus eesti rahva silmapaistvast pojast, kirjanikust-kommunistist, autoriteetsest kultuurielu juhust ja riigitegela-sest, suurepärasest seltsimehest ja kordumatult avara hingega inimesest jääb igavesti elama meie südames.

H. ALLIK, A. ANSBERG, V. BEEKMAN, H. ELLER,
G. ERNESAKS, A. GREEN, V. GROSS, A. HINT,
L. KAIK, E. KAPP, V. KLAUSON, K. KIISK,
J. KROSS, H. KRUUS, P. KUUSBERG, B. KÖRVER,
J. KÄBIN, K. KÄÄRI, A. LAUS, A. LAUTER L. LENTS-
MAN, O. MERIMAA, A. MÜÜRISEPP, P. NEEROT,
G. NELLIS, R. PARVE, L. PROMET, A. PURGA,
E. PÄLL, M. RAUD, L. REMMELGAS, P. RUMMO,
A. RÜUTEL, R. SIRGE, J. SMUUL, B. TOLBAST,
I. TORN, S. TŠERNIKOV, F. TUGLAS, E. TÖNURIST,
F. USANJOV, O. UTT, P. UUSMAN, D. VAARANDI,
A. VADER, I. VAHE, K. VAINO, A. VEIMER, A. VEN-
DELIN, V. VÄLJAS.

Sisukord

E. Kits		A. Kaal	
Lenin (Õli)	321 ees	Sadat sorti okaspuid ehk Otsa	
P. Haavaoks		Mihkli avastamine	378
Lilled ruudul	323	M. Udam	
** (Kivid on kõrvuti. Kivid		Elu	398
ei räägi)	323	Sõidan	398
** (Kes maanteede tolmu ja		Kevad	399
pori)	324	T. Frey	
** (Mus rähkleb pagan paga-		H. Trass	
naga...)	325	Pooleni saetud oksal...	400
P. Kuusberg		J. Feldbach	
Naeratus	326	Kultuurist ja kultuurirevõ-	
L. Promet		lutsioonist	416
Korvi punudes	345	J. Toomla	
** (sadas lund sadas lund)	346	Juubelijuttu Erni Hiirest	427
Laul valgusest	346	V. Pirk	
Otsija	347	Mõisad põlevad (Õli)	433
V. Gross		I. Viiding	
Sündmus ratastel	348	Pilk 1969. aasta proosakirjan-	
M. Nurme		dusse	441
Sonetid	360	A. Hiir	
Tankad	361	Manulistest	461
M. Traat		S. Luksep	
Ebakindlus	363	Uusi kalu vanas vees	463
H. Arrak		N. Andresen	
Kalur (Linoollõige)	369	Osa Goethe suurest pärandist	465
T. Lehtmets		Ringvaade	468
Kajakad kuival	376	<u>Johannes Semper</u>	477
Kodumets	377		

Toimetuse kolleegium: V. Beekman, V. Ilus (peatoimetaja asetäitja), J. Kross, P. Kuusberg (peatoimetaja), R. Parve, J. Peegel, L. Remmelgas, P.-E. Rummo, R. Sirge, J. Smuul, E. Vetemaa.

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Periodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 5. II 1970. Trükkimisele antud 11. III 1970. Trükiarv 12 000. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108/16. Trükipoognaid 10+kleebis. Tingtrükipoognaid 14,18. Arvestuspognaid 12,35. MB-01583. Tellimise nr. 613. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 3, märts 1970. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 3, март 1970

50 коп.

Индекс
78174